

Софийски университет “Св. Климент Охридски”

Факултет по славянски филологии

Катедра “Български език”

АВТОРЕФЕРАТ

на

дисертация за получаване на научната степен “доктор на науките”

от доц. д-р Ангел Георгиев Ангелов

на тема:

ЛИНГВИСТИЧНИ ПРАВА НА ЧОВЕКА

И СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ

В ЕВРОПА, НА БАЛКАНИТЕ И В БЪЛГАРИЯ

За еколингвистичен подход в условията на глокализация

София, януари 2013 г.

СЪДЪРЖАНИЕ:

1. Същност на еколингвистичния подход	1
1.1. Предистория на еколингвистиката	1
1.2. Семиотика – биология, технология, културология	3
1.3. От социоллингвистика към еколингвистика	7
2. Езикът, идеологиите и властта	10
2.1. Основните либералните принципи	11
2.2. Лингвистичните идеологии	18
2.3. Езикът и властта	22
3. Права на човека и лингвистични права на човека	25
3.1. Правата на човека - опора или нищета на правната теория	25
3.2. Правата на човека като средоточие на либерализма	27
3.3. Езиковите права – юридическа броня срещу държавната машина	35
4. Социалната отговорност и проблемите на езика	41
4.1. От индивидуална към колективна отговорност при символните форми	42
4.2. Националният идеал и езиковата отговорност	46
4.3. Глобализацията и застрашените екосистеми	51
4.4. Екология на езиците – езиково отмиране и езиково съживяване	56
5. Езиковите права и отговорността на Обединена Европа	59
5.1. Европейската етно- и лингвомозайка	61
5.2. Езиковите права в Обединена Европа	68
5.3. Плурилингвизмът като европейска перспектива	71
6. Езиково строителство и езикови права на Балканите	74
6.1. Модернизацията на балканските национални езици	76
6.2. Проблемите на балканските малцинства	85
7. Еколингвистика на българските езикови практики	89
7.1. Нови и най-нови разработки у нас по темата за глобализацията и езика	90
7.2. Повсеместната урбанизация и нивелацията между българските диалекти	92
7.3. Към анализ на българския екологичен дискурс – глобализационните афиксоиди	96
7.4. Глобализацията като подмяна на локалния културен контекст	100
7.5. Отношението към чуждите езици у нас, на Балканите и в Европа	102
БИБЛИОГРАФИЯ	105
ПРИНОСНИ МОМЕНТИ	119
ПУБЛИКАЦИИ НА ЧАСТИ ОТ ДИСЕРТАЦИЯТА	

1. Същност на еколингвистичния подход

Въпросите за отношението *човек–природа* преминава през културата и през езика. Осмислянето на връзките между човека и природата има нужда от още и още теория, от повече размисъл, а това вече изглежда като достатъчно основание за свързването на екология и лингвистика. Еколингвистиката, както и екологията, „не се бори” с животинското и биологичното в нас, а по-скоро поставя биологичното начало като по-етично, по-естествено и по-нормално от изкривеното технизирано и механизатирано поведение на човекомашината.

Един от пионерите на еколингвистиката, австриецът Алвин Фил, определя следните тематични подобласти за развитието на тази интердисциплинарна наука, залегнали и като раздели в големия симпозиум, проведен през 2005 г. в град Грац:

- Как езиковото разнообразие съответства на биологичното разнообразие?
- Какви са проблемите на езика и на жизнената среда?
- Как езиковата система пренася екологичните и неекологичните идеи?
- Как въпросите за обкръжението и за екологичните кризи присъстват в различните текстове?
- Как езикът влияе върху екологичната грамотност и интелигентност?

Екологията на езика, или на български по-добре би звучало множественото число – *екология на езиците*, е ориентирана към практиката. Тя дори е нова фаза на политическата лингвистика, езиковото планиране и макросоциolingвистиката, свързана с лингвистичните права на човека и с начините за тяхната юридическа закрила. Защото, ако екологическата парадигма означава нова етика спрямо жизненото обкръжение, то тази етика може с още по-голямо основание да се отнесе и спрямо човека. Човекът се нуждае от свободен живот не по-малко от дивите животни, които днес осъзнаваме като застрашени. Да не забравяме, че в някои езици, като например в английски, думата „див” в много случаи се използва и като синоним на думата „свободен” (фразата „роден да бъдеш див” не звучи добре на български, затова този девиз превеждаме като „роден да бъдеш свободен”). И така, екологията на езиците именно отговаря за запазване на лингвистичното разнообразие в планетарен мащаб и за спасяването на културните дадености. Тази наука има своите активисти, обществени организации и институции.

Лингвистиката на екосистемите е по-теоретична и по нов начин подхваща „вековечни” въпроси като например този за същността на езика. Размислите зазвучават по-различно в съпоставка с комуникацията при животните; подобна е новата гледна точка и за произхода на езика, както и за лингвистичната еволюция. Тази наука попада в широката рамка на семиотиката и нейните модели имат пряко отношение към информатиката и съвременните когнитивни и информационно-инженерни направления.

1.1. Предистория на еколингвистиката

Комплексността на екологията е свързана с изучаването на живия организъм, но в неговото естествено обкръжение, защото включващата живата и неживата материя *природа* представлява една географски локализирана екосистема. Космополитният интелектуалец Якоб фон Юкскюл (на рус. понякога Икскюл) се поставя сред основоположниците на екологията, защото въвежда понятието *окръжаваща среда* или

жизнено обкръжение (нем. Umwelt, англ. environment, фр. Milieu). Този термин още при създаването си очевидно е имал и по-дълбоко философско съдържание, защото не става дума само за екологичната ниша, в която живеят и се хранят живите организми. Очевидно е, че той назовава по-скоро гледната точка към света, която обладава всяко живо същество, включително и човека, обживявайки и окултурявайки своята екологична ниша. Окръжаващата среда е съизмерима със светогледа и с възможностите за сетивно и информационно възприятие на живите организми и в тази парадигма най-значимо се оказва мястото на човека, който със своя език, може да описва и минал, и бъдещ, т.е. хипотетичен, несъществуващ социален опит.

През 50-те години на XX век обаче е направена решителната крачка към изкуствения интелект, когато Грегори Батесон и негови колеги от Паоло Алто работят върху връзката между човека, околната среда и машината, и така се достига до по-изчистена схема на екологичната антропология. Самият факт, че в кибернетичните модели присъстват като основни понятия „околна среда“, „човешко съзнание“ и „вторично съзнание“ (машина), включва тази система от основни дадености и в парадигмите на когнитивната наука (Батесон 1972, 1980).

Новата парадигма на еколингвистиката е свързана с появата на нови социални практики и с ново проучване на лингвистичното поведение в неговия идеологически, социален и биологичен аспект. Още от времето на Й. Кеплер (1571-1630) е известно, че живите организми могат да се представят и като механизми (освен, че държавите и градовете могат да се представят като машини), за да се овладее описанието на тяхната динамика. Категоричният успех на лингвистичния структурализъм обаче се дължи на факта, че се проучва код, т.е. знакова система, която със съответните уговорки може да се разглежда като статична микроструктура.

Известно е, че моделираното в лингвистиката, т. е. пренасянето на лабораторната опитност и съчетаването ѝ с логико-математически изчисления, иде от средите на руския формализъм от началото на 20-и век, и е намерил най-ярък израз в работите на Куртене и Крушевски. По-малко известно е обаче, че подобен стремеж към емпиризм най-вероятно е получил тласък и от усърдието на Н. В. Павлов в тестването на психологическите дадености при животните. Не случайно най-големи популяризатори и адвокати на Павловите модели и методи на Запад са Уотсън и Ръсел. Що се отнася до възгледа за двете сигнални системи, който има пряко отношение към лингвистиката и семиотиката, тук също може да се открие кореспондиране на идеи с по-късни теории, например със схващането на Мартине за двойната артикулация или на Хокет за т. нар. дисплейсмент.¹

Още Едуард Сепир през 1912 г. написва статия под заглавие „Език и жизнена среда“. По-късно лингвистите сякаш изоставят биологичното обкръжение, като насочват погледа си към социалното обкръжение, но Хауген им припомня постулатите на Сепир: „Езикът съществува само в съзнанието на своите носители и той функционира като връзка между един друг носител, но и като връзка с природата, с тяхното социално и природно обкръжение.“ (Хауген 1972, срв и Дерни 2008).

След известна пауза от две десетилетия, едва в началото на 90-те години Банг и Доор представят интерактивен модел за човешкия език в неговата жизнена среда. Този модел се базира на триизмерно представяне на социалните практики, където равнищата на идеология, социология и биология са равнопоставени. Идеологическият и социологическият компонент, представя връзките на индивидите в обществото като се

¹ На тези теми е посветена и книгата на проф. Ив. Касабов – „Лингвистиката между строгите науки и свободните изкуства“, 2008. Що се отнася до класическата работа на Бенвенист – „Езикът и човешкият опит“ тя също е коментирана от автора в неговата работа „Семантиката и социалният опит“ (Касабов 2011).

започне от семейството и се стигне до по-големите социални обединения (Банг и Доор 1990, срв. Линдо и Бундсгард 2000, Дерни 2008). Що се отнася до биологичното колективно, тук става дума за връзката между човешките същества и останалите биологични видове. Все пак идеологическият компонент влиза в напрежение с биологичния, защото тъкмо той определя целенасоченото поведение при човека, което често пъти може да бъде и в разрез с биологичните инстинкти.

Акцентът при Халидей е свързан с разбирането му, че обкръжаващият свят може да се схване като контекст на човека, а цялостното познание за света, изпълващо нашите ментални и вербални формули, всъщност е една метафора както на материята, така и на съществуването (Халидей 1994, Верхаген 2008, Дерни 2008, Боуърс 2009). Идеята за биосферата и затова че екосистемата всъщност е верига, в която храната, слънцето и въздухът са основа на живота, живян от организмите (Вернадски 2012), всъщност е доразвита от кибернетиците, които включват в тази екосистема и обмяната на вещества, на енергия и на информация (Янакиев 1997). Сферичната йерархия (литосфера, атмосфера, биосфера, техносфера) на Вл. Вернатски (1863-1945) и неговата идея за *ноосфера* (човешката мисъл) търпи развитие в трудовете на теолога д-р Шарден (вж. прев. на бълг. 1994). Изглежда независимо един от друг по идеите за наличието на *логосфера* работят М. Бахтин и Р. Барт, а в Тартуския университет, където и Сибиък си е завещал библиотеката, Калеви Кул работи с ключовото понятие *семиосфера* (срв. Кул 1998).

Всъщност екологията на културата има отношение въобще към познанието и към езика, защото системите за консервация и за експлоатация работят предимно с идеи – представи за самата култура, за обществото, за развитието, за обкръжението, за мира и за войната. Така цялото познание се оказва включено в ценностната система на оживяването и оцеляването, което е основен аргумент на екокритиците, които с право биха обявили поклонниците на обкръжението в модерен редукционизъм. Въпросът обаче е доколко екопоетите разбират дълбочината на познавателните екосистеми и не ги ли осъждат предварително, като им лепват етикета „зелени учени” и последователи на „зелената” идеология.

Една от подтемите на еколингвистиката, която обаче се разгърна въобще в лингвистиката като поддисциплина, е свързана с темата за запазване на езиковото разнообразие, така както следва да се пази и биологичното разнообразие. Преди около 20 год. Се създаде фондация за запазване на застрашените езици, която разгърна активна популяризаторска и практическа работа. Днес редица обществени организации и особено ЮНЕСКО са особено загрижени и отделят значителни ресурси за запазване на езиковото разнообразие.

1.2. Семиотика – биология, технология, културология

Формите за комуникация между организмите са разнообразни: език на тялото, т.е. жестове (напр. извитият гръбнак при котките), мимики (напр. показване на зъби при кучетата), погледи и движение на очите (особено при ухажването), вокализация (викове, лай, ръмжение, песни при птиците), дразнене на обонянието, биолюминесценция, електрокомуникативни сигнали (при някои риби).

Функциите на комуникацията при животните са много по-преки и целенасочени, отколкото при човека. Животинската комуникация показва:

- доминиране и сила (право на територия за прехрана в определена жизнена среда);

- стремеж и желание за чифтосване (често пъти свързан с ритуали);
- наличие на храна (напр. танцът на пчелите);
- сигнали за опасност;
- метакомуникация (например някои мимики при кучетата показват, че агресията им е игра и не трябва да се възприема сериозно).

Тъкмо зоосемиотиката може да ни разкрие въпросите за семиозиса, което ще рече да се проследи как знакът започва да придобива значение, което е не само прехвърляне на информация от индивид към индивид, а и целесъобразност на съвместните действия. Човекът, в контраст на всички останали живи същества, се очертава като мислещ организъм с високоорганизирана социална природа и обладаващ комуникативен код от много високо равнище. И системната, и функционалната страна на знаците се разкриват в нова светлина при съпоставяне на комуникацията между животни, от една страна, между хора, от друга страна, и между хора и животни, от трета страна. През 1952 г., основавайки се на изследванията на носителя на Нобелова награда – етолога Карл фон Фриш, който подробно е изследвал поведението на пчелите, - Емил Бенвенист публикува статия, озаглавена „Животинската комуникация и човешкият език” (Бенвенист 1952, 1993). Посочени са следните основни разлики:

- танцът на пчелите е само танц, без да се активира вокализация;
- танцът на пчелите не предполага отговор, диалогът е характерен за лингвистичното общуване;
- танцът на пчелата е неповторим, т.е. тук няма фиксиран металингвистичен код;
- при човешкия език символите се формират въз основа на опит, докато при танца на пчелата продължителността е свързана с разстоянието до цветето;
- танцът на пчелата няма морфология, не могат да бъдат изолирани сегменти, които да варират и да се комбинират по съответните правила.

Става ясно, че основната разлика е свързана с наличието на определен код, притежаващ свой синтаксис и семантика. И още – човешкият индивидът схваща знака като свое собствено притежание; той е част от неговия идентитет, но кодът, като набор от знаци и правила, по своята функция е наиндивидуален, т.е. за комуникацията са необходими поне два индивида, а още повече група и общество. Следователно, когато има комуникация е налице и социум и обратно – макар и този факт да звучи парадоксално – винаги когато има социални обединения, били те дори и примитивни форми на живот, в тези среди би могло да се очаква процес на комуникация.

Когнитивно срещу интуитивно в езика

Най-интересният въпрос обаче остава следният: дали фиксираните образци на животинското поведение, които сме свикнали да наричаме инстинкти, се противопоставят на формите на индивидуалното мислене, което очевидно не е чуждо и на животинските видове. Инстинктивното поведение е изградено от фиксирани образци, докато когнитивното поведение се изпълва от нефиксирани – оценявани и измервани по целесъобразност – поведенчески образци. Когнитивното поведение е свързано с опитност и с учене, докато инстинктите са вродени. И при животните имаме следните, считани за чисто човешки механизми на поведение: учене, имитация, живот

в групи и социална организация, отношение и грижа спрямо потомството, а понякога и памет за мъртвите.

Без да се нарича еколингвист Чарлз Хокет допринася много за развитието на социобиологичния поглед върху езика, като създава цялостен модел на човешкия език и човешката комуникация в контраст с животинското общуване. Отново и отново изпъква сравнението, според което се оказва, че животинската комуникация и нейният анализ в семиотичен план могат много да помогнат за анализа на езиковото поведение и на граматикализациите (Хокет 1960). Авторът определя шестнадесет отличителни характеристики на човешкия език и на комуникацията при хората в сравнение със способностите за общуване при животните:

1. Гласов и слухов канал, който използва дихателния тракт и се предава звуково, докато за езика на жеста се използват крайниците и комуникацията се нуждае от светлина;
2. Широко разпространение в ефира, но локализация на източника от възприемателя – говорителят покрива широк параметър с гласа си, но слушателите определят точната посока, от която идва сигнала;
3. Бързо заличаване на съобщението – звукът изчезва бързо след като е произнесен;
4. Взаимнообратимост – говорителят може да получи съобщение и да го препрати;
5. Тотална обратна връзка – индивидите са способни да чуят и да запомнят съобщението, което изпращат;
6. Семантичност – говорните звукове могат да бъдат свързани с определено значение;
7. Тълкуване – няма директна връзка между сигнала и неговото значение;
8. Дискретизация – всяка комуникация може да бъде лесно разделена на части;
9. Специализация – говореното е основно за комуникация, а не за други функции като изпробване на ехото например;
10. Неопределеност (дисплейсмент) – способност да се говори за неща, които физически не присъстват;
11. Продуктивност – способност да се създават нови съобщения от комбинация на вече съществуващи знаци;
12. Предаване по традиция – ученето на езика се извършва в социални групи;
13. Двойно засичане на звуковите образи – пълнозначните знаци (думи) се състоят и се разпознават една от друга чрез безсъдържателни частици (звукове, букви). Краен брой от безсъдържателни частици се комбинират, за да направят безкрасен брой от съдържателни изказвания.
14. Лъжовност – способност да се правят целенасочени манипулации в споделяната комуникативна система и да се объркват членовете на комуникативната група.
15. Рефлексивност – езикът има способността да описва сам себе си.²
16. Научаемост – говорителите могат да учат различни езици.

Тези особености са наречени отличителни характеристики на езика (design features of language).³ Въпреки че критериите за определянето им са твърде смесени и не винаги попадат в традиционните дефиниции на европейското структурно

² Тук има една неточност. Способността на езика да описва себе си е метаязиковата функция по Якобсон, докато рефлексивността е граматикализация на способността на говорещия да изразява резултативност на действието към самия себе си, което е доста по-специфична особеност на езика.

езикознание, върху всяка от тях могат да се напишат отделни книги и да се обособят лингвистични направления, каквато всъщност тенденция съществува. Последиците от тази теория и се забелязват при един преглед върху тематиката на редица конференции по лингвистична антропология през последните две десетилетия (вж. Отенхаймер 2007).

Биокултурните ниши на човешките общности

Аналогията между обществената организация при животните и при човека е подпомагала редица не само съвременни изследвания, посветени на същността човешката природа. Сравненията между организма като организация, управлявана от един център, от една страна, и социалния живот също управляем и управляван, от друга страна, са класически – идеите за социокултурната еволюция са заложени още в трудовете на Огюст Конт (1798-1857), Хърбърт Спенсър (1820-1903). В повечето случаи и при животните, и при хората се наблюдават йерархии и правила на поведение, норми, институции, авторитети и роли. В днешно време аналозиите продължават в различна посока – между екологичните ниши на животните и културните ниши, които са чисто човешки. Градовете по принцип са своего рода човешки културни ниши, които обаче са антиекологични, затова все повече се говори за антропосцена, където техносферата убива биосферата. Тези идеи са разработени от биолози и химици като Пол Крутцен, носител на Нобелова награда по химия за 1995 г. В подобни интердисциплинарни области се сблъскват, но и се допълват тези, почиващи върху понятия, идещи от теориите на П. Бурдио – говори се за биологичен (или природен) капитал, за културен капитал, а също и за езиков капитал (вж. Бунджулова 2005: 391, Пачев 2011). Нарушенията върху устойчивостта на жизнената среда (sustainability) засягат главно следните области:

1. Жизнената среда на животните и растенията;
2. Накърняване на човешката жизнена среда – замърсяване на въздуха, водата, храните;
3. Променяне на естествената социалната среда – виртуалните мрежи и липсата на преки контакти водят до отчуждение, до психични депресии, но най-вече до обезличаване на културните ценности и до доминирането на пошла поп-култура;
4. Измежду вредите върху човешката природа не могат да се пропуснат и негативните ефекти върху човешкото здраве – затлъстяването, обездвижването на подрастващото поколение, загубата на чувство за свободно поведение и на цялостно усещане за физическо и психическо здраве.

Срещу тези негативни тенденции защитници на правата на животните например противопоставят и универсални модели на поведението, които биха ни върнали към нашата естествена природа. Животинските общности при висшите бозайници, а така също и при мравките, и при насекомите имат своите регламентации.

Животинското царство включва хората като природни създания, но те се отличават от него със своите културни артефакти. По-широкото разбиране за екологична ниша, включва в себе си и културата като част от природата, а не като нейно противопоставяне и в тази тенденция се заключава новата парадигма на еколингвистиката. Несъмнено множество от нашите действия са генетично предопределени и ако наистина има място за безсъзнателно, то следва да се търси в

³ Първоначално тези особености са тринадесет, но после списъкът се разширява до шестнадесет, като първите девет от тях са присъщи и на комуникацията при приматите, докато останалите седем са само човешки (вж. Хокет 1960, Хокет и др. 1968).

противопоставянето между интуицията и култура. Моралните норми обаче са призвани да осъществят социалния баланс в полза на културата. Тъй като изнамирането на универсални морални ценности се оказва костелив орех, защото културите по-принцип са ревниви и егоцентрични, практиката на Организацията на обединените нации се основава на по-сложно приемливото, но сякаш по-хуманното правило – зачитането на другия и толериране на различието. Въпросите обаче далеч не са разрешени – проблемът за това, що е норма и що е отклонение, продължава да присъства остро – за едни общества например полигамията е норма, а за други е престъпление. Очевидно е, че и в писаните, и в неписаните закони действат и обективни принципи, аналогични на земното притегляне или на граматическите правила. Очевидно е, че поведенческите норми не са само въпрос на конвенции, а както е при правилата за употребите на естествения човешки език, системността е и обективна, и наследствена, и въпрос на социална договореност. Мойсеевите закони всъщност опазват биологичните норми – става дума за морал, който е целесъобразен и от биологична гледна точка. Здравето на рода, на общината, на потомството; неувреждането на ближния и закрилата на по-слабия – това всъщност означава симфония, съзвучие с по-силната от нас природа. Обичайното право, управлявало голяма част от общините на Европа в дълги периоди от историята, също означава предпазване от опустошителната сила на разрушителното начало.

1.3. От социолингвистика към еколингвистика

Американската лингвистика още от началото си, това ще рече от 20-те и 30-те години на 20-ти век, се опитва да се справи със сложен методологически спор – кабинетното теоретично изучаване на езика или емпиричното, теренното проучване на езиковото разнообразие. Уриел Вайнрайх в своята книга „Езиковите контакти” (1970, на руски 1979) обобщава редица въпроси – за билингвизма, за езиковата ситуация, за механизмите на езиковото смесение – теми, които години наред е обсъждал със свои студенти и по този начин е подготвил почвата за появата на новото научно направление, свързващо социологическите и лингвистичните знания и методи.

Дж. Фишмън започва една своя ретроспекция, като припомня и перифразира хипотезата на Уорф (позната у нас като хипотеза на Сепир-Уорф), че „човек е затворник в структурата на своя собствен език” (Фишмън 1977: 53). Социолингвистиката още от само си начало се дефинира като емпирична наука, използваща точни методи. Откритието на социолингвистите се корени най-вече в прилагането на статистически процедури от типа на т. нар. „сонди”, които са широко прилагани в социологията. Фишмън (1971) обаче нарича своята област „социология на езика” и тъкмо той е автор и на така важното разграничение между макро- и микросоциолингвистика. Макро-социолингвистиката не само дефинира основното понятие *езикова ситуация*, но поставя “пръст в раната” за връзката и отношението между език и политика, като превръща езиковото планиране и езиковата политика в най-важната съставна част на своята проблематика.

В своята христоматийна статия „Диалект, език, нация” Ейнар Хауген твърди, че личностният и локалният идентитет се основава на него, което се суперпозиционира в нацията, а националното е идеал, който трудно приема другите, защото националният код предполага затвореност на комуникацията (Хауген 1966: 928). Както проличава, текстовете на американско-норвежкия лингвист са сред най-избистрените и в логическо, и в терминологическо отношение. Твърди се, че именно той е авторът на термина *езиково планиране*, залегал и в заглавието на един от основните му трудове:

„Езиков конфликт и езиково планиране: Случаят с модерния норвежки език” (1966a). Дефиницията, която дава в друга още по-ранна своя разработка, е следната: „дейност, целяща да подготви нормативен правопис, граматика и речник за упътване на пишещите и говорещите в дадена нехомогенна говорна общност” (Хауген 1966 (1959): 673; вж. също и Бакманд 2000). При изясняването на мотивациите Джернуд обръща внимание на триадата – индивид, група, нация (1971: 491), но се забелязва противоречие при определянето на тежестта на критериите – материалистични или пък чисто идеални. Ценностите според станфордската група са свързани с политически, образователни, икономически или чисто лингвистични (добър езиков вкус, т.е. естетически) интереси. Лингвистичните и политическите критерии, обаче едва ли могат да бъдат отнесени към интересите – тук би могло да става дума за идеалистични, че дори и за утопични мотивации. Лингвистичното наследство на Хауген го очертава като един от важните мислители по проблемите на езика от ранга на Р. Якобсон или на Е. Косериу. Той се споменава като автор и на термина *екология на езика*, но и на още ключови гледни точки по въпросите на „езика като човешки проблем” (вж. Хауген 1972, 1973).

Сред американските социолингвисти в методологическо отношение Дел Хаймс е най-близо до европейската лингвистична школа (Пражкия лингвистичен кръжок, Бурдио, Клод Леви-Строс, Бърстейн). Хаймс разширява обхвата на комуникативната ситуация, включвайки или по-точно разграничавайки още няколко елемента от контекста в класическото отношение отправител-съобщение-получател.⁴ Моделът на комуникативната ситуация на Хаймс е ориентиран към интерактивната страна на комуникацията, към жанровете и интерпретацията на дискурса и в този подход, наречен от самия му автор етнографски, може да се съзре бихейвиористки принос в социолингвистиката и в чистата лингвистика.

Друго важно теоретическо допълнение на Хаймс е свързано със съдържанието на термина „лингвистична компетенция”, т.е. идеалното знаене на езика така принципно важно за генеративистите, като изковава термина „комуникативна компетенция”, която именно включва и културните модели на общностите при овладяването на социалната комуникация (Хаймс 1971). Хаймс нарича своята наука *етнография на говоренето*, като малко по-късно я преименува в *етнография на комуникацията*, оставайки верен на примирението между Боаз, Сепир и френската школа на Бурдио и Клод-Леви Строс.

Ч. Фъргюсън най-добре прокарва връзките между теоретичната и приложната лингвистика и очертава направления, които по-късно ще влязат в отправните формули и в заглавията на редица конгреси и дискусии по проблемите на езиковото разнообразие. Основни идеи могат да бъде извлечени от най-популярната статия на автора, озаглавена „Диглосия” (1959), която дава тласък на цяла серия изследвания на отношенията между диалект и стандартен език в сложната гама на невидимия и видимия социален контрол в езиковите общества.⁵ Това не е случайно, тъй като Ч. Фъргюсън е бил лидер на екипи, работещи по стратегически програми и под негово ръководство са изследвани езиковите ситуации в Етиопия и Южна Азия – американски

⁴ Става дума за органон-модела на К. Бюлер, разработен до шестелементен модел от Р. Якобсон и разширен до шестнадесетелементен модел, запомнящ се чрез акронима SPEAKING у Д. Хаймс (вж. Бюлер 1978, Хаймс 1974).

⁵ Темата за диглосията и за контролиращия я *престиж на употребите*, при съответно висок (H) и нисък вариант на езика (L) – или езиците, е вече почти оформена като самостоятелна социолингвистична поддисциплина, особено след разширението на дефиницията от страна на Дж. Фишмън. Това разширение създава гама от комбинации, включвайки тук и билингвизма и мултилингвизма; като тук се привеждат и множество лингвогеографски и исторически паралели – вж. Фишмън (1967), Фъргюсън (1971), Шифмън (1997), Портър (2000).

проекти, спонсирани от „Фондация Форд”. Става дума за автор, който е предимно социолингвист, но работи и в областта на езиковите универсалии и езиковата типология, както и в най-разнообразни поддисциплини с приложна насоченост – от усвояването на езика, до езиково обучение и изготвянето на тестове за оценка на владението на английски език.⁶

У. Лабов е вдъхновителят на прилагането на математико-статистически процедури и социометрия при изучаването на езиковата вариантност. В края на шестдесетте години, когато той публикува части от своята дисертация (1966), социолингвистите и въобще хуманитаристите – в това число и психолингвисти като Ч. Осгуд - са предугаждали „откритието” на нещо изключително, основано на събиране и обработка на точни данни за обществата, езиците и социолектите. Разкриването на т. нар. социолингвистични правила, които да покажат как точно се осъществяват невидимите закономерности на контрола и санкционирането в рамките на езиковата вариантност, т.е. как действат *нормите и законите на престижа*, се възлага на корелациите между социалната и езиковата картина, представяни в статистически диаграми и таблици. Откритията на двуфакторния статистически тест в социолингвистиката, както и на семантичния диференциал и клъстеранализа в психолингвистиката (често пъти със социална насоченост) наистина са революционни, що се отнася до методите. В крайна сметка те обаче не довеждат до очакваните обобщения, защото потвърждават, макар и чрез друг, експериментален алгоритъм, познати тези на социологията и семиотиката.

Дж. Гъмпърц пък предполага за основен акцент на своите изследвания взаимодействията вътре в говорните общности (срв. Гъмпърц 1982, 1982а). Процесите в говорната общност, в групата, в различните комуникативни ситуации са в основата на т. нар. *интерактивна социолингвистика*, наричана още *ситуативна социолингвистика*, защото тук не става дума за стратификационна, а за ситуативна вариантност. Такава гледна точка е близка и до социалната семиотика на М. А. К. Халидей, който пък, верен на своята Лондонска школа, се позовава единствено на Б. Малиновски и на Дж. Р. Фърт⁷. Всъщност обаче интерактивната социолингвистика е подхранена от типичната американска школа в областта на социалната психология, бихевиоризма, етнометодологията, разговорния анализ и споменатата вече етнография на комуникацията на Д. Хаймс. Приносите на Дж. Гъмпърц, Д. Хаймс и на С. Ъ. Трип по отношение на *превключването на кода и стратегиите на употребите на дискурса* са значителни.

Новите разработки – по-активна позиция спрямо езиковите права

В поредицата на издателство „Мултилингвал метърс”, редактирана от Болдоф и Каплан, постулатите от класическите трудове за *планиране на статуса, планиране на корпуса и планиране на обучението* се запазват (вж. Болдоф 2004), като се прибавят още множество нови тематични области – мултилингвизъм и плурилингвизъм, езикът и образованието, въпросите на застрашените и изчезващите езици, езиковият геноцид, защита на многообразието, езиковите проблеми на расизма и ксенофобията, малцинствените езици, заплашените езикови общности, езикът и екологията (*биоразнообразие и езиково разнообразие*), езикът и икономиката (Грин 2003),

⁶ Под негово ръководство във Вашингтонския център по приложна лингвистика е изработен прочутият *Тест за английски език като чужд – TOEFL*.

⁷ Малиновски и Фърт, а и самият Халидей, са повлияни пряко или непряко от формализма на Бахтин и семиотиката Йелмслев, особено що се отнася до класификациите на жанровете на комуникацията и до логическите схеми за анализите на дискурса.

културната и езиковата глобализация. Основните проблеми се обединяват около темата – езикови човешки права. Езиковите права, или по-точно *правата на човека и неговия език*, са съществена част от човешките права и дори най-съществената, според определението на скандинавката Скутнаб-Кангас (2000). Новите задачи пред езиковото планиране и езиковия мениджмънт (Неквапил 2006) са свързани и с новите насоки на езиковото обучение, с новите медии и с новите форми на общуване в киберпространството. Дж. Фишмън продължава да обновява възгледите си в посока на застрашаването на езиците (1991), човешките права и „новия лингвистичен ред” (1998). Той е автор и на многократно цитираната осемстепенна скала на *постепенната междупоколенческа ерозия на даден език* (GIDS), която засяга намаляването на социалните функции и изместването на езика от друга езикова разновидност (вж. Люис и Симонс 2009, и тук - 6.2.). Липсата на езиково планиране в езиковата политика може да води след себе си практики на ксенофобия и дискриминация, нарушаващи човешките права и проявяващи се главно в образователната политика и накръняващи свободата на избор на езикова разновидност в публичната комуникация. Не случайно тази схема е залегнала и в документи на ЮНЕСКО, които предлагат шест степенна скала, докато Люис и Симонс предлагат 13 равнища на езиковата ерозия и изместването на даден език от друг език с оглед на функциите му в обществото.

2. Езикът, идеологиите и властта

Най-новата европейска история, особено след промените в източната част на континента, всъщност е търсене на правова държавна организация, където правата на човека да бъдат максимално гарантирани. Европа е континентът, който изпробва навлизането на либералните принципи в държавното и международното право, а от Европа процесите на преобразуване на държавността постепенно навлизат и в световен мащаб. Либерализмът, често пъти определян като *най-висока политическа етика, защитаваща свободата и равенството* (Коди 1995: 440), не само лежи в основата на законодателството на редица западни демокрации, но и се проектира като универсален механизъм и мотивира изработването на правови инструменти с оглед бъдещото конституционно устройство на Европейския съюз.

Основните идеи на либерализма се очертават в края на XVIII в. в Англия (Хобс, Лок, Мил), във Франция (Монтескьо, Русо) и в Америка (Джеферсън, Медисън), но се прилагат при съставянето на двата документа, които се считат основни за демократичния свят – *Декларация за независимостта* на САЩ (1776) и *френската Декларация за правата на човека и гражданина* (1789).

В началото на XIX в. френският публицист и философ Фр. Бастиа посочва основните разлики между въпросните декларации, конституции или договори, играещи важна роля за обществените форми на живеене по отношение на цялата модерна епоха. При изработването на Американската конституция се използват формите за първо лице множествено число, т.е. лични, макар и колективни граматически форми. При създаването на френския текст се цели изграждането на безличен персонаж, образ с неясно лице, наречен Френска република, като дори не се скрива факта, че Републиката се подготвя да бъде бюрократично чудовище. Неслучайно, давайки афористично и дори саркастично определение за държавата, Бастиа твърди: „Държавата е фикцията, чрез която всеки иска да живее за сметка на другите”. Парадоксът е в това, че свобода и власт са взаимно изключващи се понятия. „Борбата между Властта и Свободата е отличителна особеност на най-ранната история, която познаваме, особено историята на Гърция, Рим и Англия...”, пише Мил (1993: 7).

2.1. Основните либерални принципи

К. Попър ще започне дефинирането на либералните принципи с думите „държавата е неизбежно (необходимо) зло – силата ѝ (нейните правомощия) не трябва да се разпростират отвъд това, което е необходимо” (Попър 2003: 170). Идеите на Русо по-същество се оказват революционни и макар че не доживява революцията, именно този мислител се оказва опора и вдъхновение на събитията във Франция от края на 18 в. Русо, също като Лок, разграничава естествени човешки права и граждански права, като за него особено важен се оказва „скокът” на индивида от *естествен човек* към *гражданин* (срв. Нанева 2008: 26 и сл.). Общественият договор е социално действие, но той несъмнено изисква и качествено нов тип човек, т.е. *гражданин*. Създавайки държава на разума - безлична държава на не дотам легитимен разум, - Френската революция убива традицията на управлението, като прокарва „разграничителна линия между обществото на разума и обществото на абсолюта, на обществото, управлявано от законите, и обществото, управлявано от християнски добродетели.” (Нанева 2008: 27).

Рационалност

Философията на либерализма още от самото си начало предвижда създаването на рационална политика. Свободата на обществото, според К. Попър, на бъдещото общество, се ражда в главите на индивидите, в нашите глави: „Оптимизмът е наш дълг. Бъдещето е открито. То не е предопределено. Никой не може да го предсказва, освен ако не познае нещо по случайност. Всички допринасяме с делата си за неговото оформяне. Ние носим и отговорността за неговия успех” (вж. Льоса 2007: 356). В духа на Просвещението Попър пледира за самоеманципация чрез знание, като развива този принцип до *възхвала на самокритиката* и на *състезанието за истината*. Така обаче оставаме с впечатлението, че истината се затваря в самото си търсене. Верни на „авторитета” на Разума усилията са насочени към експериментирание и към жадно прилагане на нови идеи.⁸

Плурализъм

По начало обаче в либералните теории се обръщат особено внимание на свобода на мненията и свободата на мисълта. Релативизмът, уважаващ многообразието на мненията, съдържа два основни подвъпроса – дали има множество пътища за достигането на дадена истина, от една страна, или има дори множество истини (колкото гледни точки – толкова истини), от друга страна. „Отхвърлянето на фанатичната вяра по-скоро е естествен извод от идеята, че трябва да търсим истината чрез критикуване на нашите грешки. Тази самокритика и тази самоеманципация са възможни само в едно плуралистично общество, т.е. в едно отворено общество, което толерира нашите грешки, както и грешките на другите. Толериране на грешките – на

⁸ Вж. критика у Малинов 1999: 24 и сл. и цитата от Оукшот 1962, приложен там. В духа на православната традиция разумът неслучайно не е посочван като най-съществена ценност. В православната богословска книжнина много по-често се говори за *благоразумие*, именно като за разум, свързан на вярата. Иначе *пътищата на знанието* са известни - (1) посредством доверие в авторитета, (2) посредством аргументация чрез книги, документи или друг тип доказателства и (3) посредством верификация в практическа дейност.

първ поглед подобна теза не звучи сериозно, но това не е грешка на преводача” (срв. Попър 2003: 163).

Въпросът обаче остава открит за това каква всъщност е истината, която се търси по този полифоничен начин. Така като в свободното пазарно стопанство има свобода на пазарната инициатива, така също и в сферата на идеите съществува конкуренция, състезание, състезание заради самото състезание. Стига се до абсурдното твърдение, че отделен човек не може със силата на мисълта си да достигне да направи прозрение, откритие и да достигне до някаква истина. Колкото и да издигат в култ съглашателството и консенсуса (Ролс 1999), трезвомислещите либерали не могат да отрекат, че истината не е плод на конвенция. Тъкмо чрез конвенции се затвърждават масовите заблуди. Според една сравнително нова книга на Решер (2001: 17) тъкмо дисенсусът (а не консенсусът) и разнообразието могат да играят конструктивна роля в човешките дела. Оптимистично настроени, либералите привиждат успеха в обсъждането на идеите, макар понякога и в по-дългосрочен план.

Толерантност

Толерантността предполага солидарност, взаимопомощ, симпатия (съчувствие), загриженост за другите. Тъкмо тези понятия са отправни за Ноам Чомски, когато дефинира възгледите си по отношение на анархизма.⁹ „Единствената свобода, която си заслужава да се нарича свобода, е тази, която ни позволява да се стремим към собственото си благо по свой начин, при условие че не лишаваме другите от подобно право или не пречим на усилията им да го добият. Отделният човек е същинският пазител на собственото си богатство, телесно, духовно и интелектуално. Човечеството ще спечели повече, ако позволява на своите членове да живеят както те намерят за добре, отколкото ако ги принуждава да живеят по нечия обща воля” (Мил 1993: 22). Първата част на тази мъдрост на Мил е духа на старозаветните – първо правило, *да не вредим и да не искаме на ближния това, което не пожелаваме на себе си*. Втората се отклонява (анархистично) от новозаветното правило: Какъв е смисълът на богатството, ако е само твое и не е свързано с грижата за ближния?

Всъщност в есето си за свободата Мил иска да защити индивида като нестандартно мислещ и като ценна, свободна, понякога странна индивидуалност. Защото факт е, че „истинската толерантност е индивидуално осмислена в акта на свободния избор, докато груповата толерантност изглежда също толкова изкуствена, колкото всяка групова идеология, налагана на индивида” (Денкова 2002: 8).

В обществен план според либералните принципи е придържането към миролюбие, т.е. към избягване на конфликтите и отрицание на силовите методи. Настина искането на съвременните либерали да се придържахме към веротърпимост, към притъпяване на агресията, се свежда до външна любезност и учтивост, която е по-лесно постижима на фона на дълбоките и изглеждащи трудни християнски максими за добродетелност. Всъщност те не биха изглеждали толкова трудни, ако любовта към ближния се сведе до обгрижване на всекиго от всекиго, а свободата е необходима главно за да можеш да осъществиш това обгрижване. Но дори и да ти е отнета тази възможност винаги има друг, който се нуждае от съответни грижи. Именно, защото не сме равни – някои са по-малки и по-беззащитни: „...доколкото сте сторили това на едного от тия Мои най-малки братя, мене сте го сторили (Матей 25:40).

Все пак похвален е стремежът на либералите да институционализират грижата за хората в неравностойно положение. За приносно спрямо облагородяването на

⁹ Вж. цитата на корицата у Минева 2005.

човешката природа би могъл да се счете и теоретичното обосноваване на вредата от фанатизъм. Любовта и истината, както е показано в множество християнски притчи, често пъти влизат в конфликт. Според християнския морал предимството е на страната на любовта, дори ако понякога постъпките идат в ущърб на истината, т.е. християнските правила отвеждат в сферата на ирационалните категории.

Егалитаризъм

Известният лозунг на Френската революция гласи: *Свобода, равенство, братство*. От тези три думи средната – равенство – е най-малко абстрактна.¹⁰ Според традиционните християнски ценности именно пред Бога – пред истинския творец и съдник – не сме равни нито по добродетели, нито по грехове. Ако пуританите говорят за равенство през Бога и виждат в това своята представа за справедливост и милосърдие, то рационалистите отиват значително по-далече, като заменят Бог и Цар с думата Закон: *всички сме равни пред законите и следователно пред държавата*. Когато казваме, че всички сме равни пред закона обаче, следва да си зададем логичния въпрос – а кой написа този закон?

Начални размисли в полза на подобни заблуди откриваме у Ш. Монтескьо: „В природно състояние хората се раждат равни; но те не могат да запазят това равенство. Обществото ги принуждава да го загубят; и те отново стават равни чрез законите (Монтескьо 1984: 181). Всъщност човек се ражда в пълно неравенство. Когато е малък и не може нищо, той има нужда от закрила, обикновено майка или друг родител, който го обгрижва. Ролс предлага отговор за равенството като цел на справедливостта, постигана чрез институциите (Ролс 1998: 599).

Човекът е твърде сложна субстанция, за да се търси буквално, т.е. опростено равенство между индивидите в рамките на обществото. По отношение на проблема за равенството се корени едно от най-големите противоречия на либерализма. Хайек въвежда същественото разграничение между равенство пред закона и материално равенство – „равенството пред закона води по необходимост до материално неравенство” (Нанева 2008: 42).

Социалното неравенство обаче не е свързано само с привилегии, а и с отговорности, които следва да не се забравят от привилегированите и ако се следват естествените правила именно отговорностите се отнасят към най-висшите морални човешки чувства като любовта и взаимното уважение.

В днешно време равенството пред закона се поставя на първо място, защото това е ограничаващото и респектиращото индивида правило. Равенството по отношение на законодателната инициатива и по отношение не на гласоподаването; правилото, разбира се, го няма при една абсолютна монархия, защото там „сърцето на царя е в ръката на Бога” и така той носи тежестта отговорността и управлението.

Един от класиците на анархизма точно е заявил изискването за равенство: “Без политическо равенство няма действителна политическа свобода, но политическото равенство ще е възможно едва тогава, когато се установи икономическото и социалното равенство. (...) Това равенство, което в изходната си точка изисква справедливост за всекиго, се оказва невъзможно дотогава, докато съществува наследственото право” (Бакунин 2005: 301).

¹⁰ Българският език дава чудесна възможност да се разграничат понятията *равенство* и *равноправие*. Разграничението води и до много по-прецизно обяснение на обсъждания тук въпрос – не едно и също, ако кажем, че *всички сме равни* или ако кажем, че *всички сме равноправни*.

Както видяхме вече, идеята за равенство е примамлива утопия, защото равенството изглежда като резултат от активна справедливост. Исторически погледнато, стремежът към равенство звучи примамливо за бедните социални слоеве, обладани от амбицията да се поставят по-горе в обществото, т.е. до аристократите. И така, либералите се стремят да регламентират социално равенство, на основата на различна собственост, което изглежда логически невъзможно, освен ако не се свърже с етичен индивидуализъм, т.е. с личен избор на рамките на собствеността или още по-точно (при монасите например) с отказването от собственост.

Права на човека

Правата на човека във Франция са права на гражданина. Индивидът претърпява голямата морална метаморфоза, превръщайки се в гражданин и подписвайки (символично) общественния договор на Русо. Държавата става различна и индивидът се нуждае от защита дори по отношение на естествените си права.

Затова е важно *човек да си знае правата* и, колкото и примамливо да звучи тази перспектива, тя крие уловка за индивидуалната свобода. Правата следва да бъдат описани и така е налице един все по-дълъг списък от „възможности“, които нито могат да обхванат тънкостите на живота, нито дори ако списъкът е съставен, могат лесно да се знаят и да се следят. Парадоксът е заключен и във факта, че заплахата те кара да определяш правата си, а не свободното естествено живеене. На всичко отгоре списъкът е унаследен, както е унаследен и естественият човешки език със своята граматика. Така за личността остава само задължението да си знае списъка, като почти не получава привилегията да съставя този списък. Оттук и особената роля на юриста – авторитет, следящ новите разпоредби и способен да ги тълкува на витиеват език.

Защита на частната собственост

В повечето случаи либерализмът се обявява в защита на частната собственост. Собствеността и равенството обаче са взаимно изключващи се понятия и тъкмо затова фон Хайек разграничава *равенство пред закона* и *материално равенство*. Цитираният по-горе радикален възглед на Бакунин дефинира равенството като отрицание на собствеността, която пък логично е свързана с правото на наследство.

Най-яръстен отрицател на собствеността е споменатият баща на анархизма Прудон, който обаче отрича всякакъв морален аспект на собствеността, като я тълкува *като право на доход*, „т.е. властта да произвеждаш, без да си се трудил“ (Прудон 2005: 207). Колкото и странно да звучи, в тези свои изначални тези социализмът и анархизмът се родят с ранното християнство и с първоначалната служба на дяконството, която, както е известно, се е занимавала с материалната грижа за безимотните и с тяхното подпомагане.

В тази връзка през 1835 г. немският мислител Франц фон Баадер остро критикува либералите: „Затова и модерният либерализъм в своето безразличие спрямо християнството като принцип на общественото цяло (в основата на това безразличие, стига то да не е безразсъдство, лежи една едва съдържа христофобия) се оказва наистина антилиберален, т.е. той води обратно към стария деспотизъм и сервилност“ (фон Баадер 1999: 276 и сл.). Следва да се добави, че християнските принципи за обществено цяло идат на второ място – на първо място стои трудният наистина императив за отказване от собствеността, която поне при православие е свързана с монашеския обед, т.е. отново с личния, индивидуалния избор, с отделния човек, а не

толкова със съсловната, кастовата или дори семейната организация. Така притежанието и собствеността се явяват наистина морални категории, и стремеж на побеждаване на тленното и материалното – едно наистина трудно условие.

Защитните механизми по отношение на частната и на обществената собственост са особено характерни за американския тип либерализъм. Либералната теория ни най-малко не се отказва от частната собственост, като разглежда собствеността като съставна част на индивидуалната свобода. За либералите от по-ново време частната собственост е свързана с политическата икономия и основно с материалните блага, въпреки че в един по-дълбок философски план собствеността е основно идеална – човек притежава *участ, път, живот, вяра, убеждения, близки, любими*, т.е. стойности без материално изражение.

Пазарна икономика

За класиците на либерализма свободният пазар е естествена последица от частната собственост. След като трудът може да се продава и да се превръща в пари, както твърди още Лок, свободната личност е в правото си да продава своя труд и да печели материални блага. Джон Грей (1991: 63) недвусмислено излага тезата си, че „частната собственост е възплъщение на свободата на индивида в най-първичната ѝ форма, а пазарните свободи са неделим компонент от основните свободи на личността”.

А. Смит е определил с точна метафора човешката свобода: „...Върху голямата шахматна дъска на човешкото общество всяка единична фигура си има собствен принцип на движение, изцяло различен от този, който законодателството би могло да му отреди.” (цит. по Фон Хайек 2007: 186). Мистичната „невидима ръка” направляваща както индивидуалните стремежи, така колективните механизми на производството, на използването на капитала и на разпределението на излишъка са сред основните теоретични приноси на А. Смит.

Разграничението между екзогенен (отвън дошъл) ред и ендогенен (отвътре произтичащ) ред, което въвежда Фон Хайек, е твърде логично. Пазарната икономика, според Фон Хайек е спонтанен вътрешен ред. Пазарът е обществен ред, следващ от частната собственост и гарантиращ съществуването на такава собственост. Този ред обаче може да е регламентиран и по друг начин (закони, корпоративни норми, обичаи и традиции), но свободата на обществото най-добре се осъществява чрез пазара и присъщата му спонтанна саморегулация.

Дж. Грей припомня: „Под икономика е правилно да се разбира разпределението на ресурсите в рамките на дадена организация – била тя семейство, делова корпорация, църква или армия. (...) Това предполага, че целите на организацията *и нейните членове* (курсива мой, А. А.) могат да бъдат подредени йерархично според важността им, в съответствие с което след това се определя разпределението на ресурсите. При каталаксията – икономическият живот на много организации в едно цяло общество – няма установена йерархия на целите, нито върховен критерий за разпределението на ресурсите” (Грей 1991: 70). Въпросът за реда отвътре в крайна сметка опира до общия когнитивен модел, свързан с повтарящите се ситуации, в които попадат индивидите, т.е. стига се до споделянето на универсален опит. Затова изглежда Грей вижда пазарът по-скоро като размяна на знания и баланс на познанието.

Отвореното общество

Общественият договор превръща държавата от общност на индивидите в общност на гражданите. Вреклите се (доброволно или не) в гражданските закони и принципи вече се наричат граждани и са длъжни да следват записаните и повече или по-малко добре дефинирани предписания за своето поведение. Тъкмо това превръща държавата в *необходимото зло* на Попър, в обществена машина, в град, полис или в своего рода паноптикум, т.е. затвор за постоянно наблюдаваните по Дж. Бентам, където индивидът знае смътно какво му е позволено и понеже в законите непозволените действия са повече от позволените, гражданинът по презумпция трябва да се допитва за всичко. Така „демократичната“ държава трансформира моралните отговорности в граждански задължения, където се поражда и нов тип интегритет. Общите закони (държавните закони) на група индивиди именно пораждат особен род сплотеност; солидарност въз основа на съвместни уж доброволни ограничения, съвместни залъгвания и самозалъгвания, и това е един от факторите за появата на националните обединения, които схващат всички не приели техните вътрешни норми като чужди и вражески. Тук нейде се коренят и кълновете на ксенофобията. Гражданите на една нация обаче споделят не само еднакви граждански задължения, но и еднаквото си разбиране за множеството важни стереотипи, а така също споделят значенията на множество символи, сред които, разбира се, е и общият им език.

В този ключ следва да се тълкуват и множеството припомняния на консерваторите за ограничаване на властта; по-точно ограничаване на държавната власт по отношения на индивида с оглед запазването на минималната му свобода. Правата на човека – техният все по-нарастващ списък – следва да реализира тъкмо този принцип: принципът за минимално изискване от човека и гарантиране на човешката свобода – или по-точно – резултатът следва да е закрила на индивида от непрекъснато набъбващите държавни закони.

Въпросът за властта в либералните доктрини се третира доста неясно. Властта е предоставена на политическите партии, на неформалните обединения, на религиозните институции, на автономни организации. Терминът „отворено общество“ се въвежда от А. Бергсон, но се свързва предимно с двутомника на К. Попър „Отвореното общество и неговите врагове“. Всъщност истинските корени на идеята за *отворени* и *затворени* общества се коренят още в древността (езотеризъм и екзотеризъм), а в по-ново време се отнасят към аналитичните трудове на Лио Строс (Лео Щраус), който се нарежда сред най-добрите познавачи на античната философия, живели през XX век. Оказва се, че мнозина от съвременните американски философи, привърженици на така нареченият неоконсерватизъм, са тъкмо негови ученици, съставляващи своего рода затворено общество.

Така *въпросът за тайната* в отворените общества излиза на преден план. Упражняването на властта се свежда до притежаване на ключ към дадена информация. Такива ключове притежават обаче единствено членовете на затворените общности. Още в своето време Бастия предупреждава: „И наистина, законът предизвиква всички последици, предсказани от г-н Забрана. Само че беше причина и за други, които не беше предсказал. Ако трябва да сме честни, неговите разсъждения не бяха грешни, но не бяха пълни. Стараейки се да получи определена привилегия, той взема предвид ефектите, които се виждат, оставяйки в сянка тези, които не се виждат. Той посочи само двама герои, докато на сцената има трима“ (Бастия 2008: 112 и сл.). Ако тези закони на манипулацията и прозрачността в отворените общества са били известни още

в началото на XIX век, то какво остава да се помисли за информационните игри и властта през времето на електронните медии.

Универсалност на принципите

Принципът за универсалността на знанието навлиза в противоречие с разгледания по-горе принцип за плурализма. Очевидно следва да се направи разграничение между всеобщия характер на знанията света въобще (обективните знания), и всеобщия характер на убежденията на индивидите в обществото. В своите *Правила за ръководство на разума* Декарт се стреми към универсален метод за постигане на истината като разчита на аргументите в научните доказателства (вж. Малинов 1999: 28).

Универсалните принципи на либерализма са залог за нов тип държавност. Глобалната държава на либералната демокрация е тази, която постепенно владее и света, и бъдещата му история – това прозира зад всички документи на либералните партии. Мотивите са в описанието на пътя за постигането на рационално постижимите добродетели – свобода, братство, равенство. Обществените ценности, провъзгласени от Френската буржоазна революция (1789), впоследствие се възприемат като общочовешки и в наше време очевидно са във възход. Към тях се прибавя и важното утилитарно изискване, дошло от писанията на Бентъм, че определящо за редица важни действия е общото за всички хора усещане, че се грижат за собствения си интерес.

Традиционализмът и консерватизмът не могат да имат глобални измерения, тъй като се придържат към многообразието на нациите, към конкретните изисквания на народите, към вариантите на традициите. Консерваторските идеи се вглеждат в историята. Според израза на К. Манхайм те са съзнателен традиционализъм (вж. Бентон 1992: 144) и извличат универсален опит, но не го проектират под формата на утопичен прогрес. Това ги прави застинали и по-трудно привлекателни, особено за младите поколения, чието мислене е свързано в инерцията на растежа.

Всъщност най-яръстната критика на либералните идеи иде още от Е. Бърк през 1790 година, а в по-ново време неговите схващания са припомнени от Ф. Бентон: „Става въпрос преди всичко за морална деградация. Революционната метафизика вкоравява сърцата, приглушава естествения усет към доброто и злото, оправдава и отприщва низки, криминални страсти. Конкретните и реални добродетели са заместени от високопарни думи – Свобода, Обществено благо, Човечество, - които не са нищо друго освен обикновени претексти. Култът към Човечеството освобождава от задължението да обичаш ближния си, Общественото благо оправдава престъпленията и подлостта... Революционният Разум пуска на свобода човешката злина, неговото царство е царство на лицемерие и фанатизъм” (Бентон 1992: 21).

Въпреки всички критики обаче тържеството на модерните, т.е. на либералните идеи е факт, защото модерният модел всъщност се отъждествява с либералния (Бентон 1992: 11 и 146). Отново според Бентон истинският консерваторски проект не съществува, или ако съществува е ограничен в рамките на интелектуалния и политическия живот, а не играе ролята на достатъчно активна обществена идеология. За сметка на това либерализмът се налага от само себе си, тъй като нагласата на съвременния човек е свързана с медии, с популярност и с масови заблуди. Така съзнателно или не модерният човек използва термините на либерализма, а либералните идеи дотолкова влияят върху нашето съвременно мислене, че дори най-мощните радикални и консервативни противници на либерализма често достигат до нелиберални постановки, тръгвайки от либерални позиции (срв. Звеспър 1997). Още

по-вярно се оказва и обратното съждение, че в съвременната епоха редица консервативни мислители, тръгвайки дори от традиционалистски идеи, достигат до либерални решения.

2.2. Лингвистичните идеологии

Политиката на езика е свързана с идеологиите и може да бъде функция на разнородни амбиции за държавно и социално господство. Нещо повече, става ясно, че езиковото планиране в повечето случаи е свързано с определена идеология, защото то не е самодостатъчно, защото намеренията за развиването на даден език по принцип обслужват определени каузи и се отнасят към държавни или наддържавни институции, т.е. мерките по обработването на кода се провеждат от различни системи на властта.

Още през 1983 г. Кобарубиас и Фишмън очертават идеологиите, които всъщност са мотори на езиковото планиране. На първо място е поставена *езиковата асимилация*, според която всеки член на обществото, без оглед на неговия майчин език, следва да учи и да използва доминантния език на общността. Понякога, макар и рядко, се стига и до забрана на даден език, каквито срамни случаи познава историята. Обратната идеология е *езиковият плурализъм* – даването на определен статут, признаването и поддържането на многоезичието в дадено общество. Третата идеология е наречена *вернакуляризация*. Тя позволява възстановяване и развиване на даден автохтонен език – наречие или вернакулер - до степента на официален език.

На последно място е поставена идеологията, стремяща се към *интернационализация*, която стимулира и толерира използването на международен код за широка комуникация между различни народи. Пример за това е английският език, използван като съвременна лингва франка не само в дадена специализирана сфера, но и като официален език в Сингапур, Индия, Филипините и на много други места. Същата функция имат и макроезици като испански, френски, немски, руски, португалски, холандски.

Преди осемнадесети век, преди създаването на нациите, доколкото съзнателно езиково планиране е съществувало, основната езикова идеология е била, но и в редица случаи до днес си остава национализма. Още през деветнадесети век, но особено силно през втората половина на двадесети, се нароаяват не малко на брой – къде по-добре теоретично изведени, къде пък подчинени на замаскирани амбиции – нови идеологии. Ето някои от тях:

- екологизъм - нова форма на пантеизъм, породил еколингвистиката;
- информационизъм – една нова форма на рационализма, свързана главно с възможностите на паметта, поставяща в основата на „прогреса” трупането на знания;¹¹
- технократизъм - идеологията на техническите иновации, която води до когнитивното моделиране, изкуствения интелект и процесирането с естествените езици;
- толерантизъм – идеология на предпазването на слабия, където обаче могат да се прокрадват и нотки на лицемерие и преиграване с чувството на загриженост.

¹¹ Тази позиция поражда съвременната психолингвистика, но в един чист вид не издържа по-задълбочената критика на антрополозите. Разбира се, не всичко е информация, то е и съобразителност. Мъдростта не е ерудиция, а целенасочено знание, т.е. високоорганизирана информация, свързана с намерения. Намеренията не са информация, въпреки че при всички случаи у тях се открива и информационен компонент. Намеренията са свързани с желанията, с емоциите, с любовта, вярата и надеждата – все явления, което са обект на анализ и при психолингвистите. Към факторите за мотивацията следва да се прибавят и игрите. Още най-стари автори (срв. Аристотел 1992) са изразили възгледа, че чувствата безспорно са свързани със знанията, но не са взаимозаменяеми.

В повечето случаи новите идеологии пряко кореспондират с технологичните нововъведения, защото дори да са самоцел, новите технологии пораждат и нова етика, свързана с кибернетично битие и виртуална самоличност, предвидени още от бащата на кибернетиката Н. Винер.

Съвременното поколение е единно в културата си, поне в образованите страни, т.е. в страните с нисък процент на неграмотност, каквито са европейските държави. Очевидно е, че общият код, кодът на бъдещето, ще бъде английският език. Вероятно това не би бил точно езикът на Шекспир, но някакъв вариант на международния английски език – за Европа, това следва да бъде европейският английски (едва ли обаче ще е британският с неговото трудно произношение); по-скоро нещо като английския, употребяван днес в Холандия, Швеция или Норвегия. Или пък английският език вече повсеместно използван в институциите на Европейския съюз. Този универсален *еврокод* следва да кореспондира и да бъде разбираем за носителите и на американския, и на австралийския английски; той обаче несъмнено ще бъде достатъчно обработен за научни, административни или литературни цели.

Въпрос на спонтанен избор, но и въпрос на културна стратегия. Европейското езиково планиране предвижда знаенето поне на три езика – родния, английски и поне още един европейски език. Такива поне са езиковите идеологии, залегнали в някои от документите на Европейския съюз и в проекти като ЕвроКом (Клайн и Щегман 2000, Цибатов 2003).

Идеологии, включващи темата за езика

Идеите на философите не само са облечени в езикова форма (езикът е основен код), но и че езикът може да заема по-централно място при създаването, разпространяването и развиването на идеологиите.¹²

Идеологията на универсализма се осъществява главно в законите, които се схващат като универсален регулатор на всичко, свързано с човешкото поведение. Става дума за разумния закон, за човечността, която според редица философи на правото би могла да бъде изцяло вместена в абсолютен закон и да обхване, а следователно и да измести социалното разнообразие. Юридическите закони по принцип следват промените в социалността, но всемогъщият закон на Русо и на Кант всъщност е равнозначен на Универсалния модел, на всеобщ стандарт, който превръща човека в друго създание. Универсалният закон, облечен в точна езикова форма, за юристите-утописти би бил способен да опише всяко действие. Тъй като езикът обобщава по принцип, той е едва ли не *създаден за писането на закони* – общите формули на житейските ситуации. Заблудите на юристите тук обаче изпъкват с пълна сила, именно защото в живота има и несериозни неща. И въпреки всичко според тях „светът ще бъде като един” – т.е. с една конституция и еднакви закони, т.е. с единен механизъм на регулация и на санкциониране – нещо като паноптикума на Бентън или антиутопията „1984” на Оруел.

¹² Оставаме настрана въпросът за надеждността на идеологиите от чисто философска гледна точка, дискутиран у Р. Водак (2007:2). Тук може да се спомене отново позицията, според която идеологиите са всъщност са лъжливи теории (срв. фолибилизма на Попър 1945), но не беше дискутирана обратната страна, че идеологиите са новаторски моменти в мисленето и действото, каквато е гледната точка на Т. Адорно (1967, 1972). Австрийската лингвистка, работеща в Англия, Р. Водак привежда ценен цитат от книгата „Лексикон на политиката” (1995:390), свързващ позициите на Манхайм и Хабермас: „...възприятията и мненията за социалните и политическите особености на обществата, достигат до истини обобщения, въпреки че съдържат неверни моменти, полуистини или незавършени системи на мисленето и възгледите” (Водак 2007:2). Тази позиция е компромисна, но е приложима спрямо някои случаи, защото съществуват и радикално неверни, заблуждаващи, а дори и злонамерени идеологии.

Марксизмът е свързан със силно подвеждащата доктрина за социалното равенство, която откриваме и в по-нови и по-стари текстове на либерализма. В Америка и в Западна Европа има учени, които продължават да се считат за марксисти и да вплитат подобни идеологии в семиотични, прагматични и лингвистични текстове (срв. напр. Филипс 1993). Източноевропейците изпитаха цялата несъстоятелност на този идеологически експеримент, както и всички опити да се укрепи теоретическата нищета на материализма с натиск на властовите структури под формата на култове към личности и дори под формата на квазирелигиозен екстаз спрямо материалното. Класовата структура на обществото, която се извеждаше (макар и съвсем тенденциозно) от марксистите, обаче се оказва удобна за множество социологически и социолингвистични изследвания (вж. Лабов 1966). Стратификация въз основа на икономически показатели безспорно съществува, но това едва ли е абсолютен принцип – такива разделения не случайно са отнесени към конкретни райони, основат се на емпирични данни, а обобщенията са предпазливи.

Идеологията на обединяването - глобализъм и паневропеизъм. Създаденият през 1968 г. Римски клуб си поставя основната задача да разпръсква песимистичните настроения за перспективите пред човечеството в условията на глобализацията (Кинг и Шнайдер 1992, Вълчев 1994). Заплахите се припомнят и се доказват и с цифри – глобалното затопляне, демографските експлозии и пренаселването, проблемите с изхранването и със замърсяването на околната среда, информационното общество (в неговите негативни страни), финансовата нестабилност, разбуждането на национализма, насочен срещу малцинствата, загубата на културното разнообразие, новите природни бедствия и болести. В последно време дискусиите за или против глобализацията (срв. Бауман 1999, Бек 2002) вече изглеждат напълно безплодни – антиглобализаторите могат да постигнат само отсрочки за някои от мероприятията, и то не винаги. Глобалната епоха и превръщането на света в “единно село” вече се институционализира; глобалната държава вече не е само хипотетичен проект. Антиглобалистките тенденции и протести също не са от вчера, но както със съжаление отбелязва английският учен от полски произход Зигмунд Бауман – „да протестираш срещу глобализацията е все едно да протестираш срещу слънчевото затъмнение” (вж. Бауман 1999 и 2006). Един от негативните ефекти на глобализацията е изчезването на множество езици. Преди реализирането на глобалната държава, е в ход създаването на континентални обединения – паневропейско, панафриканско, панамериканско, паназиатско. Глобализаторските доктрини често пъти се представят под формата на съвършено нова геополитическа ситуация и необратима тенденция за „нов световен ред” (Олбъроу, 2001, Бек 2002, Личева 2008, Русев и Шопова 2008).

Идеологията на човешките права е псевдоюридическа идеология, която също се налага въпреки множеството си недостатъци. Основният проблем е в принципната постановка, че човешката свобода е списък от права и че едва ли не човек е изтъкан от права. Човек може да има много неща - и вещи, и мечти, а що се отнася до правата - те му се приписват от юристите, за да го манипулират по-лесно и за да го привържат към определен, но винаги непълен списък от регламентирани действия. Тази идеология всъщност е вариант на дискутираната по-горе постановка за универсалния закон. В тази връзка би следвало да се потърсят накърнените права на гражданите по отношение на тяхната езикова свобода, особено в страните с тоталитарни и бюрократични режими (Елих 1989, Водак 1989).

Идеологията на застрашените екосистеми. Тази идеология е провокирана от тенденциите за глобализация, а възможно е и самата глобализация да е провокирана от реалните опасности от планетарни катастрофи. Идеологията на застрашените

екосистеми и политическите партии, основаващите се на нея, са следствие от появата на нови планетарни страхове, или на добре премислен план, разпространяващ образа на апокалипсис.

Очевидно е, че екологията е новата идеология на двадесети век (срв. Ганчев и Георгиев 1989). Основното в тази наука е опасността от разрушаването на екосистемите, в което техническият напредък е основният застрашител на биологичното начало, а от там и на човешкото бъдеще. Не само като метафора, но и като една нова парадигма, като един нов стил на мислене, сред хуманитарните науки се появяват двете нови интердисциплини – екосемиотика и еколингвистика.

Идеология на политическата коректност. Модерните усилия за възпиране на омразата и агресията са произвели вече редица текстове по темата. Някои писания са по-теоретични, други именно чрез подобни ключови фрази – политическа коректност/некоректност или толерантност/нетолерантност – се опитват да въведат правила за поведението на съвременния гражданин в разнолика (мултикултурна) среда. При оценяването на съвременното поведение както на индивидите, така и на групите, а особено на публичните личности като писатели или политици, се поставя особено ударение по този въпрос – доколко те са склонни да бъдат политически коректни. Това ще рече, че владеят говоренето си и така се самоцензурират, че да не използват изрази като *роб*, *негър*, *кавалер*, които биха обидили с нещо представители на малцинствата – етнически, религиозни, хомосексуални и пр. Според идеологията на политическата коректност, в речите си гражданите не би следвало да припомнят исторически вини или да проявяват какъвто и да било национализъм или расизъм. Тази идеология предвижда нормативни санкции, т.е. закони и глоби, и не разчита на естествени регулатори като ирония, присмех или забележка. Тя обаче не отчита разликите в политическите реалности, или по-скоро не иска да ги отчита, защото стандартите за нея очевидно, че са глобални. Така, нарочно или не, се предизвика замразяване на оригиналното мислене и се произвежда нов дървен език. Нещо повече – тук става дума за цялостна нагласа на поведението, което от политически коректно лесно може да се превърне в политически хиперкоректно – точно такива страхове, цензури и автоцензури предизвикаха огромен свод от безлични писания и изказвания, характерни за казионната култура на тоталитаризма. Подобен поведенчески код би могъл с право да се нарече *култура на лицемерието*.

Идеологии в метатеориите за езика

През втората половина на двадесети век, къде по-открито, къде по-прикрито, се осъществява надпревара в областта на хуманитарните науки и стремеж на евроамериканските макроезици (английски, френски, немски, испански, руски) към езикова хегемония. Елитните центрове и университетите осъзнават факта, че силата на елитното образование е в разработването на определени теми, които не могат да се превеждат лесно на чужди езици. В редица теории, които привидно се занимават само със структурата на семиотичните и езиковите явления, езиковите въпроси се оказват част от самото ноу-хау, защото са вплетени в понятийната парадигма и в метода им. Съответните текстове избират своята аудитория, но и аудиторията се самозатваря посредством специализирания код на общуването.

Понякога цялата терминология прилича на заплетен и непрекъснато променящ се ребус. В крайна сметка се оказва, че символиката на формалния синтаксис може да се усвои само в реномираните американски университети, а това е добра стратегия за бизнес в образованието.

Напоследък особен размах придоби и теорията за *езиковите картини на света* – руска реплика на американския когнитивизъм, която обаче е пригодена за руската лексикална семантика и дава нови насоки за интерпретация на психолингвистични и културологични въпроси (Апресян 2006). Руският когнитивизъм се насочва към езиковото разнообразие, без да има претенциите за създаване на универсален модел. Всъщност източниците на хипотезата за кодираната картина (или модел) на универсума са едни и същи – това са статиите на Бенджамин Ли Уорф (1956), които при школата на Апресян са адаптирани към руски материал и, разбира се, са обогатени многократно от традициите на руското езикознание (Куртене, Волошинов, Проп, Бахтин, Лосев, Лотман). Не можем да виним никого в плагиатство, защото всъщност в Русия са и корените на структурализма, възприеман и като метод, и като идеология.

Изводът, който се налага, е, че борбата за езикова хегемония в областта на хуманитарните науки е факт – не е възможно да се изрази нова теория или модерно направление на език различен от английски, немски, френски или руски. От поне петдесет години насам в хуманитаристиката съществува конкуренция единствено между тези макроезици и учените от по-странични и периферни райони, не само трябва да превеждат оригиналните си идеи и резултатите от своите изследвания на някой от тези езици, но както се оказва, следва да бъдат по някакъв начин интегрирани в съответна академична схема на някоя от тези страни.

2.3. Езикът и властта

Умореното от манипулации съзнание на съвременния човек привлича амбивалентните послания и дори да се забавлява с тях. Съвременният човек с горчивина усеща, че лъжите, които го обгръщат отвсякъде, не са чак толкова благородни. Всъщност зад редица от постмодерните системи от ценности и предписания за живеене наистина трудно, но след внимателно вглеждане се откриват елементи на окултизъм, езотеризъм, ню ейдж и какво ли не още. Някои от тях възпитават отделния индивид към съвършенство като пропагандират алтернативна медицина и автогенна тренировка, но други са насочени към образованието, към стила на възпитание на децата, към социално инженерство. Въпреки че Фукуяма (2004, 2006) обявява нашето време като постидеологическо, което за него е синоним на края на историята, идеологиите на двадесет и първия век се стремят към власт с всички средства, като действията им се вплитат не само в модите на всекидневния живот, но преди всичко в медийните стратегии. Идеологиите, били те вмъкнати в платформите на политическите партии, или пък под формата на теории, предписания и какви ли не мъдрости, се обличат в юридическа форма и именно така управляват новата национална и наднационална държавност.

Властта и властването се изразява преди всичко в дискурси, в речи, в текстове. Анализът на подобни текстове показва, че езикът е не само символен елемент на идентитета, той е и метаидеология, защото от облечените в езикова форма ключови понятия се конструира познанието за света. Тъкмо това е приносът на постмодерното вглеждане – системата на представите, менталният лексикон, конструира гледната точка към света, като този свят, светът на мечтите и на заплахите, заема по-голямо място в духовния живот на личността от самия сетивен опит, от ежедневните социални взаимодействия. Деконструктивистите и цяла фаланга от следващи ги когнитивисти се вглеждат практиките на дискурса, откриват в тях концептуализации и по този начин дискурсният анализ се оказва индикатор на социалните практики (Ван Дайк 1998, Ходж и Крес 1988, 1993).

Както отбелязва Д. Хаймс, езикът е средство за контрол и тази нагова функция трудно може да се избегне (Хаймс 1996: 187). В съвременния свят пуризмът заема все по-малко място, защото в големите градове средата е билингвална или мултулингвална. Освен това културното и езиковото въздействие на локалните култури е много по-слабо в сравнение с международните универсални информационни системи, търговските вериги, медиите и рекламата. От най-съществено значение в процесите на *езиковото поддържане* е политиката на образованието, следвана от езиковата политика на медиите и от степента на използване на даден език в публичното общуване.

Разделението или по-точно противопоставянето между научна картина на света и всекидневна „наивна“ картина на света има отношение към редица разработки на Московската семантическа школа и кръга около Ю. Апресян. В. Райнов (1993) обяснява редица качествени разлики между научното съзнание и повседневното съзнание, наричано още *всекидневно* или *житейско* съзнание. Мисленето на примитивните общества, което сме свикнали за наричаме *наивно*, е дълбоко залегнало в пластове на езика. При това то може да се реконструира, като се вземат под внимание не само универсалните механизми на мисленето (перцепция, референция, опознаване, осмисляне, припомняне, осъзнаване), но се държи особена сметка за равнищата и метаравнищата в мисловните процеси, т.е. за различните степени на абстракция, които могат да бъдат разграничени в отделни думи или при сравняването на думите в менталния лексикон. В тези абстракции е вплетена и още по-сложна система на социални йерархии, морални ценности, диалог с „невидими същества“, ситуации, събития, емоции, поведенчески стереотипи или нестандартни действия, човешки взаимоотношения. Така абстрактното мислене, което е не по-малко присъщо и на примитивните култури, засяга оценките и тълкуванията и на думите, и на самия език. Да се обсъжда езикът е любимо творческо занимание на всички народи и култури, а думите и имената по този начин се актуализират и преактуализират. Този механизъм продължава да действа дори в епохата на интернет, така че, въпреки присъщата ѝ сериозност, и научната картина на света вероятно ще се окаже наивна за някоя бъдеща гледна точка.

Критичните наблюдения върху дискурса и неговите разновидности

Критичният анализ на дискурса се интересува първо от темите и от съдържанието и едва след това от въпросите на стила и начина на говорене. *Анализът на дискурса* разчита на идеологемите, отразени в езика, на вариантите на изразните средства, а също така и на манипулативните стратегии. *Критичният анализ на дискурса* обаче се насочва към изразяването на властовите структури на езика, защото говоренето е власт, обсебване на комуникативно пространство и съсредоточаване на общественото внимание върху определени теми (срв. Стаевска 2008)¹³. В нашата съвременност съществуват пиар кампании, реклама, контрол върху комуникацията и особено и върху медиите. Медиите всъщност са лавина от дискурси, които никак не са безобидни. В редица свои публикации Г. Крес посочва важността на връзките между

¹³ В сборника със социологически изследвания „Качествени методи в социалните науки“ (вж. Найденова, Джамджиева и Стаевска 2008) е направено обстойно представяне на направлението „критически анализ на дискурса“. През очите на социолозите обаче някои лингвистични школи са трудни за разграничаване. Така например съществуват отлики между на пръв поглед близките направления – *анализ на дискурса*, който в днешно време остава по-скоро в обхвата на т. нар. *корпусна лингвистика* и *критическия анализ на дискурса*, който, както се каза, е ориентиран повече към съдържанието. Срв. също и представянето на направлението у Шопов (2011).

езика и идеологиите, като търси начин да обоснове нуждата от една нова теория, която да изясни отдавна познатите, но често пъти мъгляви отношения между *език и общество*: „Моят аргумент е, че семиотичният релеф се променя по същностен начин и това променя редица обществени, културни, икономически и технологически области. Семиотичната теория не винаги е била адекватна към актовете на семиозис и не може лесно да улови промените, които са особено интензивни в момента. Тази теория е създадена в периоди, когато силите на контрола са били по-силни и по-слабо отворени към различни предизвикателства” (Крес 2000: 154 и сл.).

Примерите от критическия анализ на дискурса показват ясно, че идеологията е елемент повече на дискурса, а не чак толкова на езика и тъй като материалът на различните текстове по същество е езиков материал, в тези методи има и много лингвистика. Не случайно и един от корифеите на дискурс анализа, холандецът Теун ван Дайк, който години наред се занимаваше с прагматика и с кохерентността на текста, през последните две десетилетия се насочва именно към езиковите идеологии (вж. Ван Дайк 1998). Очевидно е че властта се упражнява не само чрез темите и тяхното съдържание, но и чрез кода на общуването. Австрийската лингвистка Рут Водак, която от години вече работи в Англия и проявява не само научна, но и политическа активност, също разширява обхвата на темата за връзката между език и идеология и обединява усилията на редица изследователи в областта на критическия анализ на дискурса в няколко отделни книги и антологии (вж. Водак 1989, 1997, 2001, 2009-а, 2009-б, Водак и Майер 2001).

Критични наблюдения над екологичния дискурс

Екокритичният анализ на дискурса е приложение на *критичния анализ на дискурса* със специално внимание спрямо екологичните текстове. Следователно тук методите на дискурсия анализ са същите, но различното е темата, която обединява текстовете, а именно екологията. Други проблеми на *критичния екодискурс анализ* са свързани именно с осмислянето на света по лингвистичен път и създаването на картина на света по моделите на антропоцентризма и антропоморфизма. Така този тип анализ опира до проблемите на менталния лексикон, но придава на този род наблюдения и идеологическа насоченост – човекът е съпоставен с флората и фауната и названията на хербария и бестиария се поставят редом с роднинската терминология и други понятия от чисто човешката материална и духовна култура.

По пътя на еко-дискурс-анализа се достига и до съвсем конкретни изследвания на езикови корпуси, свързани с обкръжението и природата. Пример за такова е изследване е работата на Стаму и Парашкевопулос (2004) от университета в Солун, които са се насочили към *съдържателен анализ* на лексиката в областта на екотуризма. Наблюдения върху български екологичен дискурс, но от съвсем друг характер – програмни документи на движението „Екогласност” е направила и немската лингвистика Карин Вуленвебер, изнесени в неин доклад на шестата конференция по социолингвистика в София (вж. Вуленвебер 2001). Интерпретацията на подобни резултати би могла да потвърди и модела на Бахтин и на Лотман, че съществуват логосфера и семиосфера, съизмерими и допълващи се с биосферата и техносферата (срв. Лехтенмеки и Дуфва 1998: 32).

3. Права на човека и лингвистични права на човека

Идеята за *права на човека* или *човешки права* - не като философска доктрина, а като практическо приложение, възниква в Англия през XVII в., и то главно като лична защита и имунизация на индивида (личността, гражданина) от своеволията на властта. По-късно вече все по-прецизно се определят органите, способни да извършават арест, както и правата на задържания за времето от ареста до съдебното производство, а и след това - от произнасянето на присъдата до нейното изпълнение. Модерното законодателство, от XVIII век насетне, обръща особено внимание този низ от правила, като се забелязва стремеж за тяхното универсално регламентиране.

Въпросът за *правата на човека, разглеждани като част от философията на правото*, има своя самостоятелна история, чието начало безспорно е свързано с имената на Т. Хобс, Дж. Лок и Ж. Ж. Русо. Между двете "приложения" на *разума* безспорно има диалог, започнал от края на XVII век, но истинското сливане на юридическата теория и практика може да се отнесе едва към най-новата епоха, т.е. към края на XX век. Юридическите актове, включващи списъци от права, тепърва се дообмислят и се допълват, тъй че тези практики изглеждат все още в началото си, а в много отношения дори са в сферата на пожеланията. Това сливане обаче не следва да опростява изначалните философски проблеми и да се извършва за сметка на сложните и основни въпроси, свързани с човешката свобода и цивилизационните ценности. Напротив, конфликтът между философията на правото и юриспруденцията, за който пише видният български философ на правото Ц. Торбов през 30-те години на XX в., продължава да стои с още по-голяма сила (вж. Торбов 1930).

3.1. Правата на човека – опора или нищета на правната теория

Общественият договор предполага създаване на закони според моралния императив. Въпросът е дали субстанцията на законите на този морален императив е волята на отделната личност, на част от обществото или е универсалната воля на човека въобще. И крайна сметка кое диктува тази воля - инстинкти, капризи, интереси или обратно – чист разум, и все пак морал. Идеалът на рационалистите е, че това е някакъв безличен *чист*, универсален разум. Въпросът за съществуването на такъв разум, който не само се натрупва като в някакъв склад за мъдрости, а следва да бъде и действен, и който следва да замества активната човека съвест, е основен юридически въпрос. Следва ли да се съгласим с "предимствата" на волевата теория, която поставя *интересите* в основата на човешките действия? Единствено такива тенденции ли се възпроизвеждат днес и тържествува ли днес утилитаризмът на Дж. Бентъм? Не е ли тази теория в крайна сметка обидна за човешката природа? Не интересите водят отделната личност и обществата към определени действия и определят нашето поведение. Противно на тази философия, която често се използва като основа на юридическите документи, следва да се противопостави другата максима - човек и хората се ръководят от морални принципи; често пъти именно в тяхно име човек може и да се откаже от собствения си интерес (срв. също и Харт 1997). Според по-стародавната интерпретация моралният императив се заключава в понятието за съвест, което е *глас божии вътре в човека*. Съвестта не действа универсално, а преценява конкретно. Универсалното в нея е чувство, най-често чувство за мярка, т.е. за спонтанна справедливост. Чувството за мярка тогава е пълноценно, когато е отнесено към упование и осъзнаване на път към правдата по законите на любовта и взаимното уважение, каквито откриваме не толкова в справедливостта на Обществения договор, а в традициите на обичайното право, особено когато е свързано с християнския морал.

Обаче, така както лекарят лекува, но не оздравява, така и законите могат да смекчават насилието, но не уреждат човешките права.

Недостатъците в доктрината за правата на човека могат да бъдат по-прегледно изброени: (а) несъстоятелност на подвеждащите твърдения за изначалната свобода и равенство; (б) смесване на представите за права-привилегии и права-имунитети; (в) смесването на адресат и адресант - индивидът или обществото са потребители на законите; (г) вредни аналогии между индивидуално и колективно; (д) вредни представи, свързани с покровителствено и закрилническо отношение особено от насилие - лъжовен сантиментализъм; (е) спекулиране с името - закрила в името на слабия, но мотив за упражняване на насилие над друг; (ж) списъкът на правата никога не може да бъде достатъчно пълен; (з) закрилническото отношение внушава страх, кара и обществото, и индивидът да живеят като застрашени и като непрекъсната отстояващи правата си по отношение на бюрократично чудовище; (и) представяне на правата като списък от характеристики на индивида, на което той е пасивен носител.

И така, тъй като обърканата логика на правата се усеща на практика, без обаче добре логически да се осмисля, се правят опити тя да се подреди чрез някаква квазилогика. Говори се за конфликт на права, за конкуриращи се права, за баланс между правата. Така например въз основа на случаите, разглеждани от Европейския съд за правата на човека, се дефинира ново понятие "публична личност", тъй като често пъти се накърнява правото за неприкосновеност на личния живот и правото на свобода на словото и информацията, разпространявана от медиите. За да се осъществи баланс между тези права, които очевидно са свързани и с различни субекти, е изготвен подробен (но естествено отново непълен) списък от принципи за балансиране на конкуриращи се права (вж. Кънев 2010: 114).

Обгрижването несъмнено е привилегия, тя е вид право, като се счита, че обгрижваният обикновено има застрашени права като човек и като гражданин. Този процес е много податлив на юридическо и универсално описание и може да се представя под формата на постепенно натрупващ се институционален дискурс - декларации, споразумения, протоколи. На практика това се прави от години и особено през последните десетилетия в Обединена Европа. Обгрижваният обаче не трябва да разчита на властта си, а на авторитета си. Тук се преплитат възможностите в материален и в социален план, а и множество оценки. Прилагането на обгрижването е своего рода възпитателен процес, при който личният пример и срещата на характеристиките са особено важни. При народите на Европа и особено по отношение на малцинствата аналогията със семейните взаимоотношения иде от само себе си. Така застрашеният се оказва с *право на права*, т.е. с право на цяла система от имунитети.

Езиковите права са твърде костелив орех за философията на правото. Недостатъчното им осмисляне и подценяването на социална природа на езика и формите на комуникацията са довели и водят до голям брой конфликти и до фатални недоразумения. Материята на езиковите права е твърде сложна. Тя засяга самобитността на личността и на групата, както и цялата гама от политическите им действия. От друга страна използването на езика и отношението спрямо езиците може да бъде индикатор и за твърде фини идеологически и социалнопсихологически механизми на управлението, т.е. на симулации, които иначе са невидими с просто око.

3.2. Правата на човека като средоточие на либерализма

Критически дискутираният у Ц. Торбов теоретик Бергбом отрича естественото право – било то от разума, от етичната натура на човека или от божественото

откровение. За него такова право е априорно, независимо от човешките рационални положения и не може да посочи елемента на задължителността (Торбов 1930: 20 и сл.).

В същото време обаче теориите за естественото право придобиват възраждане в средата на 20-ти век. Този възход се дължи на един от големите по-съвременни философи на правото - неотомиста Жак Маритен (1882-1973), който именно свързва естествено право с правата на човека. За Маритен *Божественият разум* е първият принцип на естественото право, а правата на човека, които са три вида - фундаментални, политически и социални, представляват съобразяване на поведението на личността с Божествения разум. Според този ред на мисли естествени права, в строгия смисъл на това понятие, тук са единствено фундаменталните права на личността – право на живот и лична свобода, право на встъпване в брак, право на частна собственост, право на стремеж към щастие и пр. (Лейст 2004: 560). Учението на Маритен е една от основните платформи при съставянето на Всеобщата декларация за правата на човека на ООН от 1948 г.¹⁴ Основните моменти в това учение обаче са изчистени откъм религиозните си начала, идещи от Тома Аквински и от други католически богослови. Следователно при своето приложение тази философия съществено се променя, въпреки че аналитичните построения и класификациите се запазват. Най-важното е, че се хвърля мост между политически, социални и юридически идеи, като в общи линии съществува и стремеж за съхраняване на най-силното морално послание: "Личността притежава абсолютно достойнство, доколкото стои в преки отношения с Абсолюта" (вж. Лейст 2004: 560). От тук насетне правни понятия като *равенство пред закона* и *човешки права* се схващат като кулминационна точка на всички юридически понятия в съвременната правна наука. Този правов идеал дори обхваща днес все по-големи територии на хуманитарното мислене. Въпросът за *правата на човека* специално - по изказа на Ц. Торбов - се явява "компасът, без който в безбрежните области на историята на правото, на сравнителната правна наука, на правната догматика и на философията на правото не би могло в никакъв случай да се работи планомерно" (Торбов 1930: 10).

Съществен недостатък на юридическите практики е включването на мисълта в една рутинност, от която трудно могат да се погледнат проблемите в цялата им сложност и отстрани. Д. Форсайт привежда наистина блестящ цитат, чийто автор е Майкъл Игнатиев: „Ние едва ли осъзнаваме колко много нравственото ни въображение се е променило от 1945 г. насам благодарение на обогатения език и практика на моралната универсалност, изразени преди всичко в една споделена култура за правата на човека” (Форсайт 2002: 382). Абсурдността се състои в това, че философията на човешките права влиза в разрез с презумпцията за човешката невинност, която пък е в основата на съвременната съдебна справедливост.

Наистина учудващо е как рутинността вкарва юристите в тотална слепота. За повечето от тях човешките права са висша ценност и най-голямо благо и не се схващат като ограничение на свободната воля. Защото какво друго е въпросният "модел" или контейнер, ако не все по-набъбващ списък от права? Какво друго е, ако не рестрикция на свободата, която по дефиниция не понася регламентиране. Строго погледнато, човек няма право дори и на живот - това право, прокламирано и от Американската декларация за независимостта. Раждането на отделния човек се решава от баща му и от майка му и това не става по право. Още Т. Хобс изтъква, че човек има право да всичко, а И. Кант прави съществено допълнение по отношение на механизма за рестрикция за това "всичко": "Две неща изпълват духа с винаги ново и нарастващо възхищение и

¹⁴ Самият Ж. Маритен, който през 40-те години и посланик на Франция във Ватикана, взима участие при подготовката на Декларацията на ООН.

страхопочитание, колкото по-често и по-продължително размишлението се занимава с тях: звездното небе над мен и моралният закон в мен" (Кант 1974: 218). Следователно човек няма право на някои действия, защото моралът - културен и биологичен - го възпира от едно или друго. Но го възпира - вътрешна сила, силата на съобразяването, наречена съвест (Глас Божи у всеки човек), а не регламента на някаква външна сила. Само уплашеният човек има нужда от гаранции за правата си, както и суверенитет спрямо държавата.

За *всезнаещите* съвременни юристи обаче човечеството претендира да е влязло в "ера на правата на човека, но едва ли ще се стигне до окончателна победа. Все така сериозни са общите и специфичните проблеми на света" (Михайлова 2009:7). Модерността търси и намира новия правов ред, като не може да се отрече приносният характер на учението за човешките права. Ако съвестта я няма, или ако е приспана, тогава *правата* са основната теоретична база, способна донякъде да възпре грубата сила.

Т. Хобс и Дж. Лок за естествените права

Т. Хобс се говори за *естествено състояние на индивидите*. Би могло да се дискутира дали това така описано и реконструирано състояние на примитивните човешки взаимоотношения е универсален модел, своего рода антиутопия, или пък е опит за достоверна историческа картина. Това, което прави Хобс, е предисторично, то е археология на човешките взаимоотношения, социална антропология на примитивното общество. Методът на Хобс не се нуждае от културната конкретика, тук той не изгражда наука на фактите, а търси чисти пропорции, без оглед дори на религията. „Това е знанието, което се изисква от философите, т.е. от тези, които претендират, че могат да разсъждават”, пише Хобс във встъплението към „Левиатан”. При обяснението на човешките взаимоотношения Хобс извежда на преден план материалните интереси. На него принадлежи знаменитата фраза, че *ако алгебричните равенства и геометричните теореми засягаха нечиин интереси, те отдавна щяха да са оборени*. По природа „човек за човека е вълк” и той може да бъде възпрян в своята агресивност единствено от една могъща сила, каквато е властта на управляващия чрез закони монарх. Подобна постановка вече извежда правото на преден план, защото законите, а не капризите на монарха, са инструментът за управление и упражняване на властта. След като има вече универсални закони, закони за всички, следващата логична стъпка е търсенето на равноправие. При Хобс обаче суверенът е все още монархът, докато по-късно, особено при Русо, думата "равенство" означава уравниловка пред законите на гражданската държава.

В „Левиатан” (1751) Хобс описва хищническата природа на човека в неговото естествено състояние - състоянието на война. Описанието на воюващия човек е твърде зловещо, защото при такива условия човек дори надвишава хищника в негативните си качества. Човек изпитва омраза, завист, алчност в размери непознати за животинския свят. Това несъобразяване със себеподобните води до естествено състояние на война - война на всички срещу всички (*Bellum omnium contra omnes*) - и е резултат от съперничеството между индивидите във времето, когато състоянието на грабеж е било природно състояние и основен начин на препитание.

Дж. Лок още повече от Т. Хобс търси цялостно естествено право, природен закон или закон на природата, който при него и при всички след него е наречен "здрав разум" (*recta ratio*). Твърди се, че Лок облагородява Хобс, защото както се вижда логиката на Хобс е изчистена, но жестока. В своя трактат *Опит за закона на природата* Дж. Лок

подчертава, универсалния характер на разума, изравнен с първичния закон. "Така те (законите) получават своята сила и задължителност от това, че се съгласуват с този първичен и фундаментален закон, явяващ се образец и мяра за всички произтичащи от него закони" (Лок 1988: 48). Самата субстанция на природния закон обаче не добре изяснена. Остава се с впечатлението, че това е самата мяра, съобразяването, пропорцията в социалното поведение. Тя придобива плът в тълкуването на библейската история, когато се обяснява, че естественото право е правото на Адам, което е всъщност абсолютната му свобода да се разпорежда със своите деца (*Generatione jus acquiritur parentibus in liberos*). Проблемът идва при унаследяването на върховната власт – Лок отрича правото на първородството като право на унаследяване на бащината власт.

Всъщност от други редове на *трактатите за управлението* може се схване каква е същността на Локовия закон на природата: "Естественото състояние се управлява от закона на природата, който е задължителен за всеки; и разумът, който следва от този закон учи всички хора, които пожелаят с него да се съобразяват, че - доколкото хората са равни и независими - нито един не трябва да нанася ущърб на живота, здравето или свободата или собствеността на друг" (Лок 1988: 264 и сл.). Такава постановка наистина звучи много по-хуманно от господството на грубата сила и материалния интерес, когато всеки безогледно следва своята изгода за сметка на съседа си. В крайна сметка въпреки различията между хората по въпроса същността на морала - разумът на Лок (а защо не любовта) води хората към отговорност (Лок 1988: 5), към обезпечаване на безопасността и имуществото на всеки (с. 49), към спазването на принципите на справедливост и милосърдие (Лок 1988: 264), а какво е това ако не Мойсеевия закон (не увреждай ближния).

Ж. Ж. Русо за правото на права

Предупреждението на Русо, който също е силно повлиян от Хобс (и още повече от Лок), е следното: „И особено трябва да се пазим от извода на Хобс, според когото човек е лош по природа...” Мирът за Русо е естественото състояние, а войната е неестествено състояние - в това твърдение почти няма историзъм и е така, защото Русо именно прехвърля въпроса от философията на правото към юриспруденцията. При Хобс естествените права имат доюридически характер, след това в държавата следват гражданските права, които вече са юридически. За Русо обаче и естествените права са юридически, но все още не са позитивни. За да станат част от "позитивното право" следва те да бъдат признати от държавата, тоест отново да бъдат описани в закони. Казано на съвременен език, при Русо следва да бъде декларирано и признато *правото на права*, което за него е естествено право. За Русо справедливостта е изначално заложена у индивида, но това естествено право е ерозирало във времето (срв. Нанева 2008: 29). Той търси нормата, без оглед фактите, т.е. излага мислите си едва ли не чрез математически аналогии, а съчетаването на категориите *справедливост* и *полза* всъщност е идеалът за съвършения обществен организъм (*Corps social*).¹⁵

Знаменитият трактат, наречен *Общественият договор*, неслучайно има подзаглавие *Принципи на политическото право*.¹⁶ На пръв поглед това подзаглавие –

¹⁵ Вж. Русо 1969: 640. Всъщност терминът *позитивно право*, въведен от Монтескьо в "Духа на законите", се дискутира във връзка със статията на Дидро - "Естествено право", отпечатана в том 5 на Енциклопедията от 1755 г.

¹⁶ В първоначален вариант *Опит за формата на Републиката* е съществувал също и загадъчен междинен ръкопис *Политически начала*.

Принципи на политическото право изглежда тривиално, но всъщност е абсолютно революционно. То е реплика на Русовата мисъл – “бунтът е нещо законно” - с която той е ужасявал съвременниците си. Русо по същество се стреми да узакони формите на политическото поведение – една твърде рискована и отговорна задача. Според него в механизмите на колективната воля и общата власт (което всъщност е суверенът за Русо) следва да има принципи и тези принципи са в разрез само с едно право - правото на силния. Както видяхме - тъкмо това е правото на естественото състояние при Хобс. И при Хобс е налице метаморфоза на властта - от спонтанна към договорна. Но при Русо вече има много по-конкретна програма, за да се осъществи това - за него това е възможно в републиканския тип държава. На второ място, метаморфозата засяга и отделния човек - отричането му от личната свобода във връзка с приемането на общественния договор.

Заслужава тълкуване и още една многозначителна фраза - *Човек се ражда свободен, но навсякъде е в окови* (Русо 1969: 640 и сл.). Всъщност за Русо *правото на права* е заложено изначално у отделния човек. Това е право (в най-широк смисъл, синоним на свобода), идещо отвътре навън (и от индивида към обществото), докато преди това, а дори и по-сетне, теориите разглеждат правото като външно за индивида, като правила за поведение и подчинение. Между редовете на неговия „Обществен договор”, би могло да се разбере, че това всъщност е манифест, програма, проект за премахване на *произхода* като основен принцип на аристократичното управление. От гледна точка на юридическата наука обаче този мислител има следните заслуги: създава съвременен за времето си модел за република и програма за държавно устройство от нов тип, облича в законова форма политическото поведение и дефинира гражданската община, определя понятието юридическо лице. От философска гледна точка след Русо и с неговите идеи обаче е създаден един непостижим модел, в който са залегнали трудно примирими начала и мотиви на политическото право - нравственост и логика, а така също и справедливост и полза. Следователно въпросната фраза "за свободата и оковите" е обърната с главата надолу - човек най-малко се ражда свободен. В най-ранното си детство той е най-беззащитен, най-боязлив и зависим, защото както е добре известно, личността постепенно се еманципира и от околните, и от страховете си.

Правата на човека и правната логика

Как стоят нещата от чисто юридическа гледна точка? В правото се наблюдава смесица от морални принципи и обичаи, традиции и политически интереси, национални доктрини и правила за човечност, в които е трудно да се открие строга логическа схема. Повечето закони са резултат от натрупване, от унаследяване на правила и принципи. В редица случаи става дума за прилагането на местна политическа воля, а в други случаи механизмите се прехвърлят от други страни, като се окултуряват на място. За нищетата на юриспруденцията, разбира се, е писано. Ето за пример думите на Густав Льобон "... от Солон до Наполеон изникнаха в историята закони, като че ли излезли с всичките си части от ума на един единствен законодател. Внимателното изследване на тези закони, например тоя на Наполеон, доказва веднага, че те са просто съгъстяване и опростяване на предишни обичаи, които са закрепени чрез навика. Мнимите нови законници санкционират, но не се подготвят. Те не се подготвят още когато става необходимо налагането на по-рано отделените области общи закони, предназначени да заменят тяхното особено право. Това се случи за Франция в края на 18 в. и много по-късно за Германия и Швейцария. Тези велики страни най-сетне

претопиха в един единствен текст разните изпърво твърде несродни провинциални закони, после ги доближиха и най-после ги уеднаквиха чрез сродство на интересите (Льобон 1940 : 37). Лошото в тази практика е, че редица постановки се приемат като естествени едва ли не природни дадености или като изначални конвенции без дори да се подлагат на проверка и на съмнение.

Теорията на правото достига до абстрактни логически построения, въпреки че повечето проблеми първо се решават, а после се теоретизират, т.е. първо се действа, а после се мисли. Затова в правото има и абсурди, като например този, че назиданието предхожда фактите, защото по принцип санкцията има латентен характер (Ганев 1995: 24). Юристите градят цели пирамиди от понятия, създават йерархия от текстове и от институции, изискващи съответни социални роли, но без особени теоретически мотиви, с оглед основно на нуждите, идещи от практиката.

В хода на Новото време "законът", като синоним на модерното право, действително измества, маргинализира останалите видове нормативни регулатори, най-вече обичая, но и морала; нещо повече – законът експанзира и "обхваща" все нови и нови социални полета, които на пръв поглед често дори са продукт на законодателна инициатива, явяват се следствие от тяхното юридическо "задаване", т.е. законът започва да моделира и продуцира социалния свят, откъдето и привиждането за неговата естествена субстанциализация" (Христов 2003: 55). Тези разсъждения изглеждат верни и твърде мрачни. Те се потвърждават от редица негативни факти в историята на модерните времена (XVIII и XIX в.) - от десакрализирането на монархическите институции, чието следствие е изобретяването на гилотината, до илюзорните представи за справедливост и равенство, залегнали в съвременните конституции. Неспособността на законите да предвиди, опише и обхване вариантите на човешкото поведение, както видяхме в направения преглед първа глава, разчита на универсалността на принципите и на ключови обобщителни понятия, едно от които е и схващането за правото на права.

Права от три поколения

В своя труд *Международноправна защита на правата на човека* О. Борисов (2007) говори за права от три поколения, като ги класифицира и описва подробно и в теоретичен, и в исторически план. Посочено е, че Декларацията на ООН разграничава (1) *основни права и свободи* (вероятно това е правото на живот, на собственост, на свобода на мисълта, на помилване и пр., права, които откриваме у просветителите и енциклопедистите от 18 в.), (2) *граждански права* (някои от които съвпадат с основните и са изброени по-долу), (3) *политически права и свободи* (също изброени) и (4) *икономически, социални и културни права*.

За *правата от първо поколение*, Борисов изтъква, че всъщност те са граждански и политически и не си противоречат, а взаимно се допълват (Борисов 2007: 19 и сл.).¹⁷

Като *основни граждански права* са посочени:

- правото на придвижване и избор на местоживееене;
- право на убежище;
- право на гражданство;
- право на брак и семейство,
- право на индивидуална и колективна собственост;
- право на свобода на мисълта, съвестта и религията;

¹⁷ В по-горе представения лингвистичен анализ са посочени всички права от тридесетте члена на Декларацията на ООН, като са отделени правата от задълженията.

Като *основни политически права* са посочени:

- право на разпространяване на убеждения и информация;
- право на мирни събрания и сдружения;
- право на участие в управлението на своята държава;

Правата от второ поколение, всъщност отговарят основно на икономическите, социални и културни права. Въпреки че техните исторически корени са залегнали още в Якобинската декларация от 1793 г. и в Конституцията на Франция от 1848 г. тези права са постулирани и развити главно през 20-и век и особено след Втората световна война. Създаването на Обществото на народите (ОН, 1919 г.) и Международната организация на труда (МОТ, 1925 г.) са съществени крачки в институционализирането на тази тема. Националните законодателства и съвременните конституции на Франция, Япония, Италия и ФРГ не само разширяват списъка и съдържанието на социалните и икономическите права, но се стремят и към универсални и общи постановки, въпреки редицата регионални различия. Ето някои от тези права, залегнали Декларацията на ООН от 1948 г., които са както индивидуални, така и колективни (в общи линии от чл. 22 до чл. 28):

- право на социална сигурност;
- право на труд;
- право на почивка и отдих;
- право на жизнено равнище;
- право на образование;
- право на свободно участие в културния живот;
- право на социален и международен ред.

Правата от трето поколение всъщност са предимно колективни. Идеята за колективни права обаче противоречи на самата изначална идея за човешки права, залегнали още в *Декларацията за правата на човека и гражданина от 1789 г.* Иначе тази декларация би звучала като *Декларация за правата на хората и гражданите*. Колективните права са предмет на множество дискусии и са свързани с редица глобални проблеми. Предизвикани са от социалното инженерство през последните десетилетия, но от друга страна съществуват редица опити за разрешаването на колективни проблеми. Проблемите се свързват с равноправието между мъжете и жените, с детското развитие и еманципацията на подрастващите, с различните религиозни, езикови и етнически общности. Преразпределението на държавните обединения, премахването на граници и, най-общо казано, въпросите на глобализацията довеждат до възникване и решаване на не малко неочаквани въпроси, които се решават в хода на самото юридическо регулиране.

Примерите са много: да вземем въпросът за двойното гражданство; или за решаването на приоритетите при възпитанието и при избора на образование на децата, особено при смесени бракове; или случаите за уреждане на собствеността и гражданството при развод при бракове от съпрузи с различна националност; или при икономическата миграция и въпросите за социално осигуряване. Борисов споделя колко е трудна класификацията на този тип права и посочва още следните права от трето поколение:

- право на мир;
- право на самоопределение на народите;
- право на здравословна жизнена и околна среда;
- право на комуникация;
- право на хуманитарна помощ;

Редица проблеми възникват и ситуациите на война, която както е известно е контраюридическо действие (Лешан 2005: 12). Все пак международните спогодби гарантират известни права именно в такива екстремни ситуации, колкото и логически абсурдни да са формулировките.

Така, звучащи абсурдно за не юристите, са определения от типа *право на права*, право на околна среда (здравословна), право на демокрация, право на защита от глобализацията (някои негативни последствия от); право на защита от тероризма. Въсъщност понякога става дума за елипси или за необходимост правото да бъде изречено и описано, колкото и ясно да е за всеки, че то съществува и следва да се спазва. Ето например как се определят основните права на детето (Колева, Легурска, Цветанова 2001):

- право на дом;
- право на име;
- право на националност, етнос,
- право на мнение,
- право на разрешаване на конфликти;
- право на здравословна храна;
- право на помощ в случай на болест или нараняване;
- право на специално отношение;

Стига се до метаезикова дефиниция, обобщаваща цял списък от потребности и предполагаеми защиты, наречена *право на права*. Тук вече двете значения на думата права - А) в смисъл на привилегии и Б) в смисъл на гаранции се смесват. С други думи казано, *правото на права* означава *привилегия за гаранции*.

Правата от трето поколение в редица свои аспекти съответстват на изложената от Н. Винер, по един изключително строен начин, "етика на информационното общество". Още през 50-те години, в зората на кибернетичната епоха математикът осъзнава изключителното влияние, което ще имат информационните технологии върху здравето, сигурността, щастието, творческите възможности и въобще върху целия живот на хората. Той формулира следните принципи: принцип на свободата - "всеки индивид може да развива своята свобода и пълния размер на човешките си възможности"; принцип на равенството - "равенството е такова отношение между А и Б, при което те мога да бъдат разместени без да се промени самото отношение"; принцип на добронамереност - "добрата воля на човек към човека, която не познава граници по-малки от тези към самото човечество". В условията на информационното общество Винер говори и за нови отношения на справедливост и етика, отнесени към човечността, уважението между културите, яснота на понятията и правилата, запазване на прецедентите и традициите. Новата политика на справедливост, която е свързана и с новата кибернетична легитимност на хората, се отнася към процес, съставен от пет стъпки: 1) разпознаване на случая, 2) изясняване на двойствените понятия или правила, 3) прилагане на съществуващите принципи, закони, правила, практики, 4) ревизиране на старите политики, 5) отговаряне на въпроса и решаване на проблема. Н. Винер нарича навлизането на информационните и комуникативните технологии "втора индустриална революция", която ще засегне всички сфери на човешкото битие - прогнози, които в наше време все повече се осъществяват (Винер 1954, Бинум 1999).

Програмните документи на международната общественост, създадени през последните сто години изглеждат още по-хуманни в усилията си да спасят човечеството от редица заплахи - и информационни, и технологични, и заплахи на човек от човек, а на преден план изникват все повече въпроси, свързани със защитата на самата природа и на планетата от посегателствата на новите технологии. Вероятно

по аналогия с термина *права на човека* все по-често се говори и за *права на животните*, а като се вземат предвид все по-разрастващите се проблеми, свързани с екологията, скоро е възможно да се заговори и за *права на планетата Земя*.

Индивидуални и колективни права – теоретичен парадокс

Индивидуалните права само приличат на колективните и затова между тях непрекъснато се правят аналогии като дори се прехвърлят принципи. Тъй като "теорията" на правата и въобще на нормите е наиндивидуална, сиреч универсална, тенденция за обобщено мислене се прехвърля *от индивида над индивида*, т. е. към всеки индивид, което ще рече към общността. Едно обаче е да се прави логическа абстракция, т.е. да се предвижда и дефинира "метаморфозата" на индивида в гражданин, а друго е да се сумират качествата на индивида и да се прехвърлят механично към групата. Всъщност тук на практика "се завихря" цяла система от наивни аналогии между индивид (личност), група (общност), нация (народ), човечество (космополит) - отношения, които следва да се подредят в що-годе "разумни" схеми, защото в крайна сметка *индивид и общност* образуват една система, която след въпросната метаморфоза на Русо се трансформира в качествено нова система – гражданин плюс общество е равно на *гражданско общество*.

Не бива да се пропуска следното: *Първо*, че същността на индивидуалния опит е различна от същността на колективния опит. Колективните прекеждия и преодоляването на препятствия в колективен план не би могъл да се сравни с терзанията на отделната личност. *Второ*, еманципирането на отделната личност, изграждането на възпитателен опит, моралното израстване и обвързването със значими ценности е дълбоко индивидуално; свързано е с представата за лично достойнство и чест, които не са равнозначни с колективните преодолявания на зависимости. Индивидът се еманципира по друг начин. Той търси равенство по отношение на други индивиди, докато групата може да търси равенство по отношение на друга група и тук броят на членовете в групата е от съществено значение. *Трето*, какво значи група – двама, трима, петима – десет хиляди. Човек се нуждае от другия, но и от социална среда. Той се социализира постепенно – в рамките на семейството, в рамките на населеното си място и региона, в рамките на нацията, в континента, в глобален план. Това са различни по мащабите си колективи, но ролите в поведението на личността не се си пречат и тук работи принципът на глокализацията. Включването на личността в социумите се осъществява по принципа на телескопа, докато групата се социализира по съвършено други механизми. *Четвърто* – един чисто семиотичен принцип, идещ от особеностите на комуникацията. Разпознаването и даването на статут е взаимен, диалогичен процес. Той не е единствено отвътре навън – т. нар. самоопределение, а и обротно, той е ръкополагане и определяне.

В своето есе от 1784 г. И. Кант точно формулира девет положения, описващи проблемите на човека като *обществено животно* и същевременно посочва оптимистичен изход. "Най-големият проблем за човешкия род, който природата го принуждава да разреши, е постигането на едно правово гражданско общество. (...). Трудността, която се вижда още от чистата идея на тази задача, е следната: човекът е животно, което, живеейки сред останалите от своя род, има нужда от господар. Защото той със сигурност злоупотребява със своята свобода спрямо своите себеподобни; макар че като разумно създание иска закон, който да определи границите на свободата за всички, то все пак неговата егоистична животинска склонност го примамва да направи изключение за себе си, където това е възможно. Следователно той се нуждае от

господар, който да пречупи неговата собствена воля и да го накара да се подчини на всеобщовалидната воля, при която всеки може да бъде свободен" (Кант 2000: 16 и сл.). Последните думи биха звучали по-добре в следната редакция - *...Всеобщовалидната воля, при която всеки може да бъде несвободен*. Приведеният цитат е изключително обиден за човешкия род, въпреки неговата стройна логика

Въпросът за същността и логиката на колективното действие, разбира се, има дълга история, започваща още от античността, но отново и отново будеща дискусии и нови тълкувания особено през 20 в. свързани главно с борбата за ключовата отправна точка интерес или морал. (срв. Парето 1935; Олсън 1965). Следователно въпросът за отношенията между индивидуалното и колективното действие се свежда не толкова до структурата на самите действия, а до последиците от действията, които пък са заложени още в намеренията и подбудите на деятелите. Въпросът се засилва особено ако тези действия предизвикват вреда и обществото, било в локален или глобален аспект, се нуждае от пречистващи и предпазни процедури.

3.3. Езиковите права – юридическа броня срещу държавната машина

Формулата за човешките права се оказа работещ механизъм и инструмент на международното право чрез подписването и ратифицирането на няколко основни документа – *Всеобщата декларация за човешките права*, *Международният пакт за гражданските и политическите права* и **Международният пакт за икономически, социални и културни права**. Тези три документа съставляват *Международния закон за човешките права*, като наблюдението и спазването на тези права от страна на страните, които са подписали и ратифицирали съответните декларации, се извършват от Комитета по правата на човека на ООН. В тези документи, може би по-скоро интуитивно и не толкова във връзка с лингвистичната наука, има редица положения, третиращи лингвистични въпроси.

Можем само да съжаляваме, че юристите не са били запознати със структуралните модели на социолингвистика, а и самата социолингвистика е загърбвала и подценявала въпросите на международното право. Разбира се, това не пречи в юридическите документи да има редица правилни от гледна точка на хуманизма формулировки, тъй като езиковите въпроси следват общата логика на социологическите и антропологичните принципи. Едва в края на XX в. и началото на XXI в., т. е. през последните две десетилетия, започва обособяването на ново интердисциплинарно направление, свързано с понятията *езикови права* и *лингвистични човешки права*. Някои учени отнасят тази област на практическото и по-точно на приложното знание към социологията на езика или към екологията на езика. Тъй или иначе актуалността на темата е безспорна и все повече се налага необходимостта от връзки между международното право и социолингвистичната теория. Очевидно такава връзка има начин да се осъществи – универсалните особености на езика, междугруповите и междуиндивидуалните отношения, които сякаш се контролират по неписани правила, биха могли да се облекат в юридическа форма. Особено що се отнася до определянето на статута на езиците и на езиковите разновидности – това са все въпроси от политически характер. В крайна сметка и практическите правови актове, както и чистата наука, се стремят към универсалност, въпреки че науката претендира за обективност и универсалността в нея е теоретическа, т. е. лишена от намерения. Правото, обратно, е практически насочено, упражнява контрол, т. е. власт, и дори когато е наднационално, би следвало да осъществява миротворческа дейност.

Теория и практика на езиковите права

Според една най-обща дефиниция *езиковите права се занимават с въпросите на езиковата политика в документите на международното право*. Някои учени правят разлика между *езикови права* и *лингвистични права на човека* (Скутнаб-Кангас и Филипсон 1994, Патрик 2009). Първите засягат по-тесен сектор на езиковата политика и езиковото планиране и се занимават с конкретни въпроси по защитата и запазването на езиковите употреби в различни географски ареали. *Лингвистичните права на човека* засягат и по-философски въпроси за отношенията между правните норми, статута на езиците и бъдещото развитие на езиковата свобода и езиковото разнообразие (срв. още Варенес 1996, Скутнаб-Кангас и Филипсон 1999, де Вите 2008). В много случаи обаче разлика не се прави, защото проблемите се очертават от съвременните глобализационни процеси и свързаните с тях заплахи спрямо културното разнообразие и изчезването на редица застрашени езици. Историята познава немалко случаи, когато чрез езика се упражнява дискриминация, а езиковите въпроси са източник на етнически и социални конфликти (срв. Крауфорд 1990, Филипсон 1992). Това именно налага още с първите актове на международното право да се търси разрешаване на езиковите спорове, които всъщност са и национални конфликти. Още със създаването на Обществото на народите и първите декларации за човешки права се занимават с въпросите за универсалните политически, културни и езикови права. Твърде често обаче критериите за справедливост и за равенство се пренасят механично от областта на правната материя върху заплетените семиотични модели на междуличностната и междугруповата комуникация. Както отбелязва Дел Хаймс, „все още не е изведена добра теория, която да обхваща в дълбочина въпросите за езиковото неравенство” (Хаймс 1996: 92).

Правото на език се поставя в една редица от фундаментални човешки права като правото на живот, правото на жилище и правото на образование. Явленията обаче са от различен порядък и ако да речем правото на жилище засяга отделния гражданин по начин, по който следва това право да бъде защитавано, тъй като по презумпция означава защита от бюрокрацията на държавата, то лингвистичните права на човека, както видяхме, не са само индивидуални, а в повечето случаи са колективни по своята природа. Така въпросите за лингвистичните права на човека се заплитат в аналогията между индивидуално и колективно, и тъй като индивидът също се нуждае от езикови права, обаче предимно в рамките на общността, но при такава аналогия вниманието се измества или по-точно обектът на защита се размива. На практика въпросът за лингвистичните права се насочва към малките и към застрашените групи и общности. Така във фокуса на езиковите права попадат предимно малцинствата с техните неразрешени проблеми, като езикът тук е по-скоро индикатор за още по-широка гама от проблеми, свързани с културата, демографията и цялостния социален живот (срв. Ангелов 2005).

Лингвистичните права на човека имат поне три отделни аспекта, които условно могат да бъдат разграничени с оглед на теоретичното им изясняване. Първият аспект е свързан със свободата на словото въобще. Свободата на словото обаче се разбира като право на комуникация и достъп до информация. Свободата на изразяване засяга както отделния индивид, така и определена група, имаща общи белези, но няма пряко отношение към кода на общуване в езиковата общност. Много често етнокодът и групата съвпадат, но причината за ограничаването на свободата на изразяване е екстралингвистична, и ако е дискриминационна, то става дума за мотивация от друг характер – расова, класова, запазване на репутация или на морални принципи.

Вторият тип езикова свобода е свързана с развиването на кода, обработването му и развиването му като културен ресурс и културен капитал. Езиковото поддържане може да бъде толерирано или пък потискано. В редица случаи именно малцинствените езици се поставят в неравностойна позиция, тъй като се схващат като застрашаващи държавната стабилност и предизвикващи центробежни сили. Именно даването на културна автономия в рамките на по-голямо държавно обединение би могла да гарантира правото на определен код да се кодифицира и да се използва за нуждите както на началното, така и на висшето образование.

На трето място езиковата свобода означава използването на определен код в различни сфери на публичността. Това означава езикът да има равностоен официален статут и да изпълнява ролята на многофункционално средство за общуване в различните регистри, стилове, медии, средства за кореспонденция, образование и всякакви други публични изяви. Следователно следва добре да се разграничат право на свободно слово, право на съществуване на кода и право на комуникация с определен език. Международните стандарти се стремят към равенство и към хуманни принципи, които залягат в основата на международните инструменти за създаване на юридически регламент. Юристите наричат договорите, съглашенията, декларациите и пактовете с термина *международни инструменти*, като те имат универсален характер, но могат да бъдат и с локален, и със специален, например общоевропейски обхват.

Редица от универсалните международни документи, съдържат точки, свързани с езиковите права. Отделни членове и алинеи се откриват и във Всеобщата декларация за правата на човека, и в Международната конвенция за гражданските и политическите права, и в Международната конвенция за икономическите, социалните и културните права (взети заедно трите документа са известни като Харта на Обединените нации); а така също и в Конвенцията на ООН за правата на детето, и в Декларацията на ООН за личностната принадлежност към национални, етнически и лингвистични малцинства.

Документите, посветени обаче специално на езиковите права, са няколко десетки, сред които най-важните са следните: Всеобща декларация за езиковите права (1996), Европейска харта за регионалните и малцинствените езици (1992), Препоръка от Осло относно езиковите права на националните малцинства (1998). Тези документи са специално разгледани в съответните раздели на дисертацията.

Изчезването на езици и езикови разновидности

Един от първите изследователи на въпросите за „езиковата смърт“ – австрийският лингвист Волфганг Улих Дреслер – посочва, че явлението се наблюдава в нестабилни двуезични или многоезични общности като резултат от езикова промяна от страна на засегнат малцинствен език към доминантен език на мнозинството. В резултат на езиковата доминация и хегемония, която очевидно не е само езикова, но и политическа, и културна, се получава хомогенна монолингвална общност и загуба (смърт) на малцинствения език (Дреслер 1988: 184 и сл., Кристал 2000). Тази езикова промяна е само една от ситуациите, предизвикващи въпросното явление, и естествено протича във времето като резултат от много активни едностранни езикови контакти. Съществуват обаче и още два случая на „езикова смърт“, посочени от Дреслер – трансфер на основния език в дъщерен език и физическа смърт поради изчезване на цялостно говорно общество. Очевидно, че случаят с изчезването на цял етнос е феномен на нашата съвременност, и ако писателят Фенимор Купър написа романа „Последният мохикан“ през XIX век, давайки един екзотичен пример, то през XXI век явлението, или по-точно синдромът, „последен мохикан“ се очертава да бъде масов. Не

случайно вниманието на правозащитните организации, особено извън Европа, е насочено главно към т. нар. автохтонни общности (indigenous people), които са се свили до малцинства, и към закрилата на техните езици.

За лингвистиката обаче по-интересен остава случаят на езиковата промяна и на езиковото смесване, водещо до социолингвистична вариантност и алтернативни употреби на различни езикови равнища – от фонетиката, морфологията и синтаксиса до семантиката. Проучването на езиковите контакти е любима област на класическото езикознание и на историческата лингвистика. Не случайно лингвисти като Бодуен дьо Куртене, Хуго Сушарт и Херман Паул отделят специално внимание на смешението на езиците. В по-ново време социолингвистиката остава длъжник на езиковата модификация, въпреки че в някои изследвания на Хауген и особено на Вайнрайх централно внимание е отделено на езиковите контакти. Работейки на ръба на социолингвистичните и класическите лингвистични модели, някои изследователи обаче създават нови теории за езиковата промяна, за пиджинизацията и креолизацията, при която граматическите правила се прехвърлят от един език в друг, а така също и цели фрази, думи и понятийни връзки. Така например М. Роз изковава понятието *метатипия*, с което описва семантичната и синтактичната реорганизация в променения език въз основа на примери от различни географски точки и исторически епохи (Роз 1999). Р. Келер прехвърля икономическата теория на Адам Смит за „невидимата ръка“, която движи социалната еволюция, върху езиковата промяна и механизмите на езиковата асимилация (Келер 1994). Самият Дреслер обаче показва твърде интересни случаи на загуба на словообразователни правила и подмяна на морфосинтактични особености, водещи до езиков разпад. Както посочва авторът обаче, не по-маловажни са макросоциолингвистичните фактори, водещи до подмяната на езиковите функции и до употребите на даден език в определени комуникативни сфери за сметката на друг език. Това са случаите на езиково неравенство и до съзнателна или несъзнателна подмяна на ролята на езиковите варианти, като естествен регулатор тук е престижът и обработеността на езиковите разновидности (Дреслер 1988: 189).

Последната картина на „езиковата смърт“, която отбелязва Дреслер, не е толкова стряскаща. Трансформацията на един език в един или няколко дъщерни езика означава по-скоро подмяна на статута на този език и може да има единствено политически ефект в днешната макроезикова ситуация. Това дали един език ще се нарече с друго име, не може да промени неговото генетично сходство с друг език, но може да афектира символните функции на кода като един от факторите за национална идентичност. Често пъти това се използва и за прокарване на политически сепаратизъм.

Застрашените езици и индексът на Фишмън

Езиковото неравенство още от дефинирането на макросоциолингвистиката е във фокуса на изследванията на Джошуа Фишмън. През 90-те години се създава теория за обратната езикова промяна, като тази теория по-скоро е система за експертна оценка и списък от предписания, активни мерки и съзнателни планомерни действия за предотвратяване на „езикова смърт“ и за съживяване (ревитализация) на застрашените езици. Ключов термин в тази схема е думата *виталност* (през немски *виталитет*) или, казано на български, *жизненост на езика*. Според Фишмън основен фактор за жизнеността на един език, а защо не и диалект е способността езиковата разновидност да се предава от поколение на поколение. Във връзка с тази схема е изработена

индексална схема, наречена *степенна оценъчна междупоколенческа скала на ерозията* (Graded Intergenerational Disruption Scal или GIDS, срв. Фишмън 1991).

Въз основа на този индекс Фишмън говори за 6 групи езици – 1) с 0 точки – изчезнали; 2) критично застрашени (с една точка), при които само най-възрастни хора си спомнят част от езика; 3) сериозно застрашени, при които езикът се говори само от възрастните, но те не говорят на този език с децата си; 4) определено застрашени, когато средното поколение използва езика вкъщи и децата им го разбират, но не отговарят на този език; 5) несигурни езици, при които езикът е предимно за домашни функции; 6) стабилни, но подценявани, при които, въпреки че са живи, даден доминантен език е узурпирал важни комуникативни области. С шест пункта е отбелязан запазеният език, който се говори от всички поколения и при това масово.

Тази класификация на Фишмън става все по-актуална, защото процесите на глобализация и на културната унификация водят до изчезването на редица думи и на цели блокове от понятия. Така например в езика на пастирите по нашите земи е имало стотици думи, назоваващи различните приспособления, за отглеждането на овцете, но с намаляването на такъв основен поминък, изчезват и редица думи, разпространени сред тези хора. Д. Кристал привежда примери за изчезването на характерни думи от уелски, което градира при различните поколения и освен това засяга най-напред тематичната област *части на тялото*. От езика *яки* в Етиопия пък днес са останали само някои названия на растения (Кристал 2000: 22). Много названия са изчезнали заедно с изчезването на определени традиционни занаяти. Както беше отбелязано още в предговора на тази книга, примерите идват да покажат, че загубата на езиците е загуба на специфична гледна точка към света, загуба на мъдрост и на познание.

Затова не е случайно, че ЮНЕСКО разработва специални програми за спасяването на застрашените езици. В една от тези програми са посочени главните фактори за езиковата жизненост, които до голяма степен повтарят схемата на Фишмън: фактор 1 – междупоколенческата езикова трансмисия; фактор 2 – абсолютният брой на носителите; фактор 3 – пропорцията на носителите спрямо общото население; фактор 4 – тенденции в използването на езика (дали езикът е доминантен или не в условия на многоезичие); фактор 5 – адаптивност на езика към новите технологии и медии, и фактор 6 – наличие на материали за езиково обучение и ограмотияване (вж. ЮНЕСКО – Експертен доклад 2003). Именно този, последният елемент е твърде важен от гледна точка на грижата и съзнателното стимулиране, и отглеждане на езика, защото още от древността е известно, че образованието, и то системното и продължително образование през целия живот, води до обработването на езика и на всички сфери на духовния живот. Тук е мястото да се отбележи и ролята на висшето образование, което възпроизвежда учители в различните подсистеми на обучението и особено на езиковото обучение.

Въз основа на оценките на дадена езикова ситуация в днешно време се разработват не малко конкретни целенасочени действия и програми за езиково съживяване (ревитализация). Такова съживяване наистина е възможно, въпреки че примерите в това отношение не са много – иврит е един от тези езици. За съжаление обаче много по-голям е броят на загиващите езици, отколкото на възкръсналите. В условията на глобализацията наличието на универсален код е безспорен факт, но ползата от езиковото разнообразие и от съхраняването на особените култури се осъзнава като отговорност и необходимост.

Правата на човека и технологичните анти-еко-системи

Въпросът за властта в либералните доктрини се третира доста неясно. Властта е предоставена на политическите партии, на неформалните обединения, на религиозните институции, на автономни организации. Терминът „отворено общество” се въвежда от А. Бергсон, но се свързва предимно с двутомника на К. Попър „Отвореното общество и неговите врагове”. Всъщност истинските корени на идеята за отворени и затворени общества се коренят още в древността (езотеризъм и екзотеризъм), а в по-ново време се отнасят към аналитичните трудове на Лио Строс (или Лео Щраус), който се нарежда сред най-добрите познавачи на античната философия, живели през 20-ти век. Оказва се, че мнозина от съвременните американски философи, привърженици на така нареченият неоконсерватизъм, са тъкмо негови ученици, съставляващи своего рода затворено общество.

Обикновено се поставя равенство между отвореност и публичност. В книгата на Д. Варзоновсцев „*Разочарованото общество*” (2009: 120) е цитирана следната мисъл на Хабермас (1993: 53): „Публични” наричаме организации, които в противоположност на организациите на затворените общества са достъпни за всички – по подобен начин говорим за обществени (публични) места и публични домове”. Така въпросът за тайната в отворените общества излиза на преден план. Упражняването на властта се свежда до притежаване на ключ към дадена информация. Такива ключове притежават обаче единствено членовете на затворените общности. Още в своето време Бастиа предупреждава: „И наистина, законът предизвиква всички последици, предсказани от г-н Забрана. Само че беше причина и за други, които не беше предсказал. Ако трябва да сме честни, неговите разсъждения не бяха грешни, но не бяха пълни. Стараейки се да получи определена привилегия, той взема предвид ефектите, които се виждат, оставяйки в сянка тези, които не се виждат. Той посочи само двама герои, докато на сцената има трима.” (Бастиа 2008: 112 и сл.). Ако тези закони на манипулацията и прозрачността в отворените общества са били известни още в началото на XIX век, то какво остава да се помисли за информационните игри и властта през времето на електронните медии.

Правата от трето поколение, заложили в програмните документи на ООН и на Европейския съюз, в редица свои аспекти съответстват на изложената от Н. Винер, по един изключително строен начин, „етика на информационното общество”. Още през 50-те години, в зората на кибернетичната епоха, математикът осъзнава изключителното влияние, което ще имат информационните технологии върху здравето, сигурността, щастиято, творческите възможности и въобще върху целия живот на хората. Той формулира следните принципи: принцип на свободата - „всеки индивид може да развива своята свобода и пълния размер на човешките си възможности”; принцип на равенството - „равенството е такова отношение между А и Б, при което те могат да бъдат разместени, без да се промени самото отношение”; принцип на добронамереността - „добрата воля на човек към човека, която не познава граници по-малки от тези към самото човечество”. В условията на информационното общество Винер говори и за нови отношения на справедливост и етика, отнесени към човечността, уважението между културите, яснота на понятията и правилата, запазване на прецедентите и традициите. Новата политика на справедливост, която е свързана и с новата кибернетична легитимност на хората, се отнася към процес, съставен от пет стъпки: 1) разпознаване на случая, 2) изясняване на двойствените понятия или правила, 3) прилагане на съществуващите принципи, закони, правила, практики, 4) ревизиране на старите политики, 5) отговаряне на въпроса и решаване на проблема. Н. Винер нарича навлизането на информационните и комуникативните технологии „втора

индустриална революция", която ще засегне всички сфери на човешкото битие - прогнози, които в наше време все повече се осъществяват (Винер 1954, Бинум 1999).

В днешно време държавата като олицетворение на властта разполага с твърде усъвършенствани технически средства за контрол и властване. Пионерите на кибернетиката предвиждаха, че всевиждащото око на дигиталните устройства ще наруши информационната среда, ще предизвика нов тип сетивност, която ще наруши и естествената жизнена среда на човека. Пророческата книга на Дж. Оруел отдавна е факт – свидетели сме как градовете са осеяни с камери, а кореспонденцията трудно вече може да остане лична и неприкосновена.¹⁸ Когато държавната машина прекали, не можем да имаме друг защитен механизъм освен правото си на права, т.е. правото си на протекция от страна на наддържавните юридически структури, какъвто е Европейският съд за правата на човека в Страсбург. Въпросът обаче е кой ще ни защити, когато прекалят наддържавните континентални обединения и когато и глобалната държава прекали, защото, както и се оказва, в редица от случаите съвременните заплахи имат наднационален характер.

4. Социалната отговорност и проблемите на езика

Въпросът за социалната отговорност попада в сравнително нова област на етическите учения. От гледна точка на логиката на правото *отговорността* в повечето случаи е персонална и не могат да се съдят цели нации или народи, въпреки че понякога именно цели народи и колективи предизвикват войни и размирици. Затова в днешно време все повече се говори за корпоративна отговорност, особено във връзка с екологичните катастрофи и във връзка с вината за тяхното предизвикване от страна на големите производители и компании. В редица документи обаче не се разграничават добре термините „отговорности” и „задължения”. Българският език добре ги разграничава, като под *задължения* следва да се разбират „превантивни”, латентни мерки, а според „отговорности”, според изискванията на правото за точен език следва да се разбират „посесивни”, съдебни мерки по *търсенето на отговорност*. На всекидневен език обаче *отговорност* означава и морална отговорност, което ще рече *възпиращо чувство за отговорност*.

Как стои обаче въпросът в областта на символните форми и знаковите системи. Тук естествено пораженията от грешните стъпки не са пряко фатални – те са косвено фатални. Последиците от изчезването на дадена локална култура и самобитен език или диалект не увреждат видимо никого, но те се усещат след време, когато определен щрих от цивилизацията е невъзвратно загубен. Следователно възпитанието е най-добрата превантивна мярка, а ековъзпитанието следва да включва не само предпазване от видимите опасности на замърсяването на природата, а и уважението към местните, самобитни култури, както и самоуважението към тези стойности от страна на езиковите им носители. Такова чувство за *гордост от притежаване на различие* е по-добро средство за съживяване от множество юридически инструменти като мониторинг и постоянен контрол.

В тази връзка създаденият Европейски съд за правата на човека е юридически прецедент, защото така човешкото достойнство се запазва от „своеволията” на локалната държава. Въпреки принципът на субсидиарност (т.е. проблемите да се

¹⁸ Демонстрациите в Европа, свързани с предложеното международно споразумение за борба срещу компютърното пиратство (АКТА), са един пресен пример в това отношение. Формата на „защита” обаче би могла да се тълкува двояко и поражда по-скоро недоверие, което се изрази в демонстрации в повече от 150 града в Европа (вж. в. „Новинар” от 11.02. 2012).

решават по места), залегнал като основа в общоевропейското право, Европейският съд за правата на човека по принцип помага на даден европейски гражданин, който е с накърнени лични права, да осъди държавата си за неспазването на международните спогодби в определена посока. Отделен е въпросът дали ефектът от това осъждане ще бъде възпитателен, или само паричнокомпенсаторен, като се има предвид мандатната смяна на правителства в европейските държави.

Статията на М. Виденов “Европейският съюз и предизвикателствата пред българските езиковеди” поставя пръст в раната: “...Европа без държавни граници, Европа с един език! Такава ще бъде съдбата на стария континент след влизането на всички европейски държави в Европейския съюз” (Виденов 2007). Авторът разделя не само българското обществено мнение, но и общите европейски оценки, отразени в съвременните вече международни медии в три категории, които водят и до при типа носители – еврооптимисти, евроскептици и еврореалисти. От позициите на еврореализма са очертани отговорностите пред българските езиковеди: “Бъдещето на българската езикова ситуация не може да се разглежда извън такива явления като европеизацията и глобализацията: тя е част от тях.” (Виденов 2007). Тревожните прогнози за българския език, споделени от М. Виденов, които имат и особено отношение към образованието на подрастващите, могат да се отнесат към повечето езици на Европа, с изключение на английския; защото отговорностите към националните езици са и отговорности към запазването на езиковото разнообразие, особено на Стария континент, където езиците имат дълбоки корени в словесното творчество и са равнозначни на цивилизационни проявления.

4.1. От индивидуална към колективна отговорност при символните форми

Проблемите на политическата и на културната автономия опират в редица случаи до свободата на словото, до колективното и индивидуалното равноправие, а както сочат примерите от историята, и до борбата за държавна независимост и суверенитет. Даден национален език, възприеман като символ, като кръвоносна система, като белег на идентитета, а така също и като носител, и като емоционална познавателна връзка между поколенията, следва да бъде добре определен спрямо другите национални езици, както и да бъде определено неговото място в историята. Идеологиите могат съществено да повлияят върху плановете за ролята, функциите както на отделни езици и езикови разновидности, така и за ролята на универсалния код на общуване на човечеството като цяло. Определени идеологии се считат отговорни за световния мир и тази тяхна отговорност преминава през планомерно отношение спрямо социалните конфликти, някои от които са органически свързани с езиковите конфликти. Така например английският език е смятан за постетнически език, което е съставна част от идеологията на глобализацията.

Социолингвистичната теория дава сравнително добри обяснения за механизмите, чрез които спонтанно се извършва контрол върху употребата на езиковите разновидности. Този контрол засяга функционирането на кода на комуникацията като цяло, а така също и предпочитанията, избора на определени езикови особености от фонетичен, лексикален или граматически характер. Първият вид контрол върху употребите на кода и на отношението към него именно се нарича планиране на статута, защото задаването на определен статут автоматично довежда до правата на функционирането на този код, бил той език или диалект, в рамките на дадена социална общност.

Контролът върху избора на отделни езикови подробности, засягащи елементи от различните езикови равнища и подравнища (фонеми, графеми, морфеми, думи, фразеологизми, синтактични конструкции, формули на учтивостта и пр.), и справянето с избора в рамките на дадена алтернатива (защото вариантноста се проявява главно под формата на противопоставящи се двойки елементи) всъщност е планирането на корпуса. На практика това означава справяне с диглосията, която е резултатът от смесването на различни разновидности, и тя се задава с цел унификация от различните нормативни граматики (Фъргюсън 1959, Виденов 2003, 2005). Това уеднаквяване, което е насочено към установяване и запазване на езиковото и социално единство, също е в пряка връзка със статута – надреден или подчинен – в рамките на съжителството на езиковите разновидности (срв. също и Виденов 1986, Вълчев 2009).

Екологичното възпитание все повече навлиза в училището и в различните форми на извънучилищна дейност. Неизбежно е отношението към културните ценности да се съчетае с екологичното възпитание, защото поддържането на чиста и жизнеспособна среда днес се оказва най-заstraшената и следователно най-високата ценност. Закрилата на културата от разпад обаче е не по-малко актуална задача, отколкото, да речем, проблемите на глобалното затопляне. Така новата парадигма на екологията може много да помогне за преодоляването на редица рутинни тълкувания по отношение на съвременните проблеми и за пренареждане на ценностната система с оглед възпитанието на подрастващите. Отношението *към другия*, възпитанието в дух на емпатия, е колкото стара, толкова и нова задача на образованието, а тази задача е свързана със свободата на изразяването и на цялостното поведение (срв. Дронзин 2011). Израз на подобни филантропски тенденции е например различното отношение към хората с физически и умствени увреждания, към бежанците и имигрантите, към етническите малцинства и безработните, към възрастните хора. *Образование през целия живот* – такъв лозунг е заложен под формата на принцип в новите препоръки за образованието, провеждани на редица европейски форуми (вж. Лозанова 2009, Гюрова 2010).

Свободата на изказа е друг водещ принцип, който е познат като творческо кредо на повечето писатели. Поетите добре осъзнават, че свободата означава и находчивост. Изработването на собствен свят от изразни средства, осланяйки се на ерудиция, но и въз основа на личен опит, е равносилно на смелостта на воините в решителна битка, в ситуация на саможертва. В своите импровизации и артисти, и музиканти, и въобще хора на изкуството, чувстват, че знаците се комбинират по неповторим начин, разбивайки рутинни структури; че се създават образци, примери, които разширяват светогледа на обществото. Във всяко общество съществува особена диалектика между мярката за морално и неморално, а понякога има и разминаване между гледните точки за приемливост и за норма, което важи както в индивидуален, така и в колективен план. В своята книга „Езикът и общественото мнение” М. Виденов (1999) специално разглежда въпроса за сблъсъка на нормите между локалните, индивидуалните и водещите обществени структури.¹⁹ Обикновено в исторически план тенденцията е към разширяване на моралните граници, че дори и към деградация – някога Ш. Бодлер е бил съден за своите стихове, докато днес те продължават да са въздействащи, но не изглеждат морално неприемливи. Друг пример е промененото отношение към хомосексуализма – доскоро тази тема беше табу, докато днес сме свидетели на паради,

¹⁹ Ярък цитат от книгата на Виденов (2000: 269) е приведен от Страшимир Димитров в неговата току-що представена дисертация в Катедрата по български език на ФСЛФ в Софийския университет „Св. Климент Охридски”, от октомври 2012 г., стр. 102. В дисертацията е припомнено, че Т. Бояджиев също подчертава как владееето на езика не означава единствено владееене на нормата, а владееене и на различни стилове, както и владееене на уместността за превключване между тях (срв. Бояджиев 2005).

разбиващи патриархалните представи по тази тема, като дори се прие нов, по-неутрален термин, идещ от английския език.

Разработването на книжовния код се нуждае от дълбоки прецеденти на авторско отношение към словото, което, ако е комбинирано със скромността, е още по-ценно. Разработването на функционалните стилове е сред най-важните задачи на езиковото планиране, едновременно с това обаче от значение е и разработването на „букет” от индивидуални стилове, които да са много премерени, така че детайлите им да звучат в хармония. Тази вътрешна мярка е добре известна на внимателните читатели; до такава степен ярката личност се познава по индивидуалния си стил, че сравнението е равнозначно на особеностите на гласа или на почерка. Така индивидуалният стил се превръща в съставната част на идентитета, при това в повечето случаи е твърде престижен индикатор. Самородният или обработеният (а най-добре съчетанието от двете) индивидуален стил надхвърля рамките на индивида и се свързва с идентитета на нацията, като създава репутация, която е естественото, а не политическото израстване към по-висок статут. Писатели като Шекспир, Сервантес, Пушкин или Викор Юго са не по-малки емблеми за нациите от националните флагове и химни и са в сила както за вътрешни, така и за външни оценки и разпознавания (срв. Данова 2000).

Вече беше подчертано, че планирането на статута е по-важно от планирането на корпуса, защото даването на определен статут автоматично води припознаване на определени права на употребите. Високият статут води до автоматична аурация, т.е. до гарантиран престиж. Освен това зависимостта между разработеността на корпуса и оценката за статута е очевидна. Особеностите на корпуса, добрата кодификация въз основа на узряла продължителна стандартизация, мотивират престижа и са предпоставка за културно строителство, което да бъде оценено и от други народи. Тук може да се приложи същата аналогия, използвана в структурното езикознание, обясняваща структурната разлика между системните особености на даден код и системата от функциите на кода в социална среда.²⁰ Едното умение е предпоставка за другото, но всъщност функционирането е същинско при втория тип действия, действията в естествена среда. Така граматическите особености на корпуса се определят от нормативните граматики и кодификаторите, но статутът е този, който задава възможностите за разработването на цялата гама от жанрове и регистри, необходими за различните сфери на комуникацията. Уменията в тези две направления се регламентират на национално равнище, усвояват се в училищна среда, за да се прилагат както от индивидите, така и от социалните прослойки.²¹

Дефинициите биха си останали само с просветителски характер, ако днешната заплаха, наречена *(не)устойчивост на околната среда* (sustainability), не беше влязла в употреба и не ни беше притиснала до стената.²² Съзнателният самоконтрол изисква

²⁰ Примерът с управляването на леката кола може да ни помогне – едно е да можеш да караш колата по принцип, на полигон или на равно поле, но друго е умението да се движиш с нея в градска среда и по път със съответните знаци. Цитираният няколкократно М. А. Халидей също подчертава основната разлика, но и връзката между *система* и *функция* в езика, което е изведено дори в заглавието на неговите събрани съчинения, редактирани от Г. Крес.

²¹ Напоследък тези въпроси се дискутират от английската школа, наречена *критичен анализ на езиковата съзнателност*. Терминът *language awareness* се превежда трудно на български, но е неточно да се предава като *езиково съзнание*, което би ни отвело към теоретичните модели на когнитивизма, а не към по-практическите задачи на езиковото строителство и езиковото обучение (вж. Стойчева 2012).

²² Терминът е употребяван многократно през 1980-те години, след като ООН създава специална комисия (Брунтлант комисия), която да следи за единството и устойчивото развитие, т.е. за баланса между икономиката, социалният фактор и околната среда (Резолюция на генералната асамблея на ООН 38/116 от 1983 г. за Екологичните перспективи до 2000 г. и след това).

постоянно осмисляне на опита, което е по-малко изморително и по-лесно приложимо, ако се опираме на въображение, на импровизация и експеримент, но винаги по принципа на любовта. Другият вариант е вглеждане в предписания или сляпо подражание на инструкции, дошли от собствен опит или от чужд. Не сме в състояние дори да обхванем ефектите от глобалните демографски процеси, от развитието на технологиите и увреждането на биоразнообразието. И все пак човешките принципи – конвенциите – са синтезиран опит, спрямо критериите за доброто, което някога се наричаше *мир*, а днес се нарича *екоравновесие*. Самият критерий за добро обаче отново е извън нас, защото е надбиологичен и надкултурен. Опитът е натрупване, синтез за избягване на грешките и знания за нежелателните последици спрямо геосферата, биосферата и социосферата. Принципите са общи инструкции, универсални предписания с положителен характер, въпреки че в повечето случаи предпазват от социална патология. Не би следвало обаче принципите да експериментират и тяхното установяване се нуждае най-малкото от продължителен дебат, особено що се отнася до понятието „справедливост в образованието” (срв. Стоянов 2011).

Българският език добре разграничава двете социални дейности – образование и възпитание. Други езици използват един и същи термин, а това замъглява двете взаимно свързани страни на така важния процес, наричан още културно възпроизводство. Защото в процеса на образованието има предимно политика, докато в процеса на възпитанието има преди всичко морал. Вече беше обърнато внимание на чисто човешката способност да се предава езика от поколение на поколение. Основно свойство на човешката цивилизация е предаването на знания и традиции в диахронен план чрез средствата на езика. През 1999 г. ЮНЕСКО провъзгласи 23 февруари за *Ден на майчиния език*, а 2001 г. бе обявена за *Година на езиците*. С нова сила обаче изпъква следният въпрос – на кой език да се осъществява образованието, не само началното, а във всичките му степени? Способен ли е майчиният език да осигури удобствата на многостепенно образование и не е ли грижата за т. нар. майчин език някаква форма на лицемерие? Ако майчиният език е официалният език на държавата, тогава каква нужда има той да бъде честван? Езиковите права на индивида, както беше вече отбелязано, преминават през въпросите за езиковата дискриминация и за свободата на словото с трите им аспекта: (1) свобода на изразяване, свързана и с формата на изразяване във всеки един говорен акт; (2) свобода на обработването на кода и на формите на съществуване на кода; (3) свобода на използването на кода и функционирането на кода в различните сфери на комуникацията (включително и в медиите).

Ето как американският автор Боуърс, не без основание, определя следните въпроси на екологичната парадигма, които преподаването на 21-и век следва да включи още от най-ранните форми на образователната система:

- 1) хората следва да се подготвят за задълбочаващата се екологична криза, засягаща всекидневния живот;
- 2) навлизането на компютърните технологии ще намали броя на работниците за сметка на броя на консуматорите, което ще доведе до нови социални фрагментации;
- 3) технологиите все повече ще изискват обслужващ персонал и законодателните инициативи и възможности ще попаднат в ръцете на малки групи от населението, които ще извличат полза само за себе си, като на първо място те ще засегнат правата на жените и цветнокожите;

4) голяма част от младото поколение ще се откъсне от образованието поради невъзможността да покрива разходите си по обучението и така младите хора няма да достигнат равнището на своите родители;

5) увеличен брой от полицаи и военни, както и създаване на юридическа инфраструктура, която да подтиска инакомислещите и постепенно установяване на еднопартийна система.

Споменатият автор има и доста по-градивни текстове, насочващи към развиване на екологичната интелигентност като избавяща перспектива (Боуърс 2009). Формите на изкуството, комбинирани с екологични инициативи, какъвто е музикалният фестивал „Бегликафест“, показват приятния ефект от подобна интелигентност.

4.2. Националният идеал и езиковата отговорност

Националният език поглъща в себе си диалектите, така както и нацията поглъща в себе си племената и етносите. Нацията по принцип е съставна социална единица, която обаче приема в себе си, поне по презумпция, мирно отказалите се от свободата си етноси с оглед на националната хомогенност, осигуряваща защита и условия за възпроизводство. Следователно този отказ най-често е резултат на компромис в името на сигурността: „жертване на свободата в името на сигурността“ (Гросби 2008: 20). Сигурността и оцеляването, както и нацията, обаче са исторически обусловени, тъй че в определени моменти би могло да има и отказ от компромиса, направен например от дедите, и така да се порожи конфликт. Понякога в историята е заложено насилствено приобщаване, то това често пъти означава перманентен конфликт. Тъй или иначе езиковото землище на нацията осигурява взаимно разбиране, споделяне на общи – при това много важни – символни културни ценности, общи убеждения по редица въпроси и в крайна сметка общо битие, т.е. обща история и обща визия за бъдещето. Националните убеждения следва да са изразени на единен език, където диалектните разлики се приемат за несъществени, потискат се и се оптимализират до степен на стабилност, гарантирана от общото вътрешно разбиране, общата образователна и комуникативна система. В подобна система от ценностни нагласи следва да се включи и разпознаването и приемането на дадена културна идентичност от страна на другите народи, защото самостоятелната култура се стреми към оцеляването през времето, което пък днес все повече означава и готовност за споделяне, както и преводимост на ценностите в по-широк, международен и космополитен план.

Следователно в една от основните си функции книжовният език упражнява властовите механизми спрямо компонентите на обществото и посредством различните държавни институции контролира социалните взаимодействия. Именно книжовният език обединява (с властта на символите) хетерогенните говорни общности в рамките на нацията (срв. Вълчев 2009). Това е макрофункцията на езика, произхождаща от отредената му социална тежест, свързана с необходимостта от колективен суверен, който да има вътрешна власт, външно равноправие и единен основен инструмент на тази власт – национален език. Истинският инструмент на властта са законите (писани и неписани), но те се списват и разбират в рамките на единна езикова среда. Езиковите разновидности (диалекти, социолекти и пр.) са макроформите, притежаващи характерни, но пренебрежими (несъществени) особености, в отношенията си спрямо уголемения макрокод (националния език), въпреки че *лектите* също са свързани с емблематични териториални и социални обединения.

В социолингвистиката и в семиотиката отдавна се говори за жанрове на комуникацията и за цехово разпределение в рамките на комуникативните практики.

Когато езиковите носители застанат лице в лице и общуват, те осъществяват актове, свързани с определени дейности, а тези дейности изискват специфична терминология и специфични ограничения в цялостната атмосфера на комуникацията. Комуникацията най-често се осъществява под формата на рутинни структури, спестяващи повтарящи се обяснения и въвеждащо знание, предистории и формулиране на крайни задачи и разврзки. Така дейностите дефинират по един невидим и постепен начин езиковите ресурси, като ги ограничават и им задават корпус и статус.

Националният език, наред с историята, е символ и най-важна характеристика на осъзнатата колективна идентичност. Следователно е необходимо обясняване на явлениято *национален идентитет* с цялата му сложна символна същност. Според дефиницията на Е. Ренан: *„Нацията е една голяма общност на солидарност, която се образува чрез чувството за жертвите, които се принасят и които сме готови да принесем. Тя предполага минало, но може да се обобщи в настоящето чрез един осезаем факт: доволството и ясно изразената воля, да се продължи общия живот. Съществуването на една нация е (извинете за метафората) един всекидневен плебисцит, както съществуването на личността е едно постоянно укрепване на живота.“* (Хътчисън и Смит 1994). В тази проникновена дефиниция, която е цитирана многократно, освен общите за всички подобни дефиниции елементи на нацията като територия, език и култура, акцентът е поставен върху знанията за историята и проекцията на това знание в настоящето и в бъдещето. Този модел, скрепяващ общността и издигащ я до съзнателното състояние на нация, отнася самосъзнанието на общностите именно към символичната, хипотетичната и съдържателната страна на съвместното съществуване. Културата по начало, както казахме, е знакова и помодерните теоретици като Гелнер, Андерсън и Смит разработват подробен анализ за имагинерния характер на националното чувство. При Гелнер акцентът се поставя върху индустриалната фаза в развитието на нацията, както и в скритата „невидима“ ръка, която изфабрикува нациите като построение на модерността (Гелнър 1999). Анализът на Б. Андерсън се насочва към универсалната страна на националния идентитет, към създаването на граници между културите в рамките на общото човечество, държавния суверенитет и в крайна сметка към споделяното от всички въображаемо наследство. За разлика от Гелнер, който вижда фалшиви претенции в рамките на национализма, Андерсън с конкретни исторически примери показва емоционалния характер и мотивираността на националистическите движения особено в новия свят, където „креолските пионери“ като Венецуела, Мексико, Перу и самите Съединени щати осъществяват макар и закъсняло в сравнение с Европа национално освобождение (Андерсън 1998).

Според равнището на културното си развитие обществата се разделят на предписмени, исторически и модерни. Разделителната линия е свързана със способността им да създават писмени документи, хроники за тяхната история и за съвместния им живот. Клод Леви-Строс (1984) отбелязва какво голямо значение има писмеността като културен скок за обществата, който ги вмества в една паралелна, въображаема реалност.²³ Записването на историята е в унисон с осъзнаването ѝ и тъкмо това е историческото самоосъзнаване, което се проектира и спрямо общите солидарни мечти на дадена общност. Ако тази мисъл бъде развита, може да се окаже, че най-съществения свързващ момент за нацията е *общата визия на колектива за бъдещето*, общото очакване на положителна разврзка за потомството, т.е.

²³ Тази игра между въображаемо и реално е в основата на социалното обединяване и важи за диахронния срез на клатурата въобще, независимо дали става дума за постмодерни или архаични общества – принципите са едни и същи, макар да са различни формите на комуникацията били те устен разказ или висока литература, предназначена за четене (вж. Кьосев 2000).

споделеният общ оптимизъм или мечтание. При такова едно тълкуване най-вече се налага представата за общите демографски и географски граници, защото днес, при самоопределянето в глобален план, би следвало да живеем с мисълта за извънземни, по отношение на които именно да се съизмерваме. Точно в това мислене се заключава и качественият скок на постмодерността.

Преди да ни навестят такива идеи обаче е качественият скок на модерността, качествен скок, дошъл от Просвещението и от силата на средната буржоазна класа, създала същинските модерни нации. Техническата революция, довела до модерността, е свързана с появата на печатните медии, както твърди и Б. Андерсън (1998, срв. още Тамбини 1996 и Ауди 2009). Сравнението между модерности и постмодерното общество се налага и по друга линия, не само във връзка с визията за другия индивид, за другите общества и за отвъдните светове. В плана на технологиите и на практическото отношение към реалността изключително важни са и способностите за съхраняване на документация. С развитието на технологиите, се появяват документи от нов характер, които създават паралелно виртуално битие – през 17 в. това е битието на печатните медии, а края на 20 в. дигиталните медии. Способността на дигиталните устройства да регистрират всичко и да сведат въображаемото до пряк регистриран запис без наличието на фикция, наистина са качествен скок в културната еволюция, осъществен с помощта на техническите средства. Към това постмодерно дигитално съзнание следва да се прибави и възможността за глобална комуникация, осъществявана чрез интернет. Наистина знанието е географски достъпно от всяка точка на планетата и ограниченията тук могат да бъдат само по отношение на езиковия код или пък да се създават изкуствено според кастови правила.

Дефиницията на Ренан има още един съществен момент: аналогията между индивидуалния път, т.е. личността, която постоянно укрепва живота си и колективния, груповия начин за укрепване, т.е. социалното единение. Така както личността има свои мечти и възжелания в краткосрочен и в дългосрочен план, така и нацията споделя общ морал, привиква бъдещето си и чувства отговорност по отношение на потомството си. Глобалното битие изключва подобна задача и я превръща в твърде химерна форма на мечтание. Личността проектира пътя си в рамките комуникативната общност, в която живее, личността има нужда от среда, в която да твори и да се реализира – именно нацията създава подобна среда и очертава границите на тази среда. Това е било във времената на модерното мислене. Времената на постмодерното мислене предполагат светкавична глобална популярност и свръхголям обем от знания, разпознавания, информационна преосведоменост и чувство за космополитизъм, което е поставено пред скоби. Подобен социален феномен – на колективно глобално мечтание – е немислим поне в рамките на съвременното колективно съзнание, раздвоено между реалното и виртуалното. Ако това раздвоение бъде преодоляно, като личностите и общностите свикнат с него, вероятно ще бъде постигната същинската глобална култура. Засега обаче все още съществуват три форми на идентитетът: индивидуален, национален и интернационален, като последният е на път да се превърне в глобален.

Самоосъзнаването и разпознаването от другите (наличието на идентитет) е най-важното условие както за личността, т.е. осъзнатия индивид, така и за нацията, разбираана като осъзнат народ. Идентитетът означава притежаване на повечето от изброените елементи – територия, език, култура и пр., като това *притежание* е споделено между индивидите. Съществува обаче и втори семиотичен момент, което е отнесен към външното припознаване – общността, с всичките ѝ атрибути, следва да бъде припозната и призната от сродни общности, съизмерими с нея, най-често съседни обединения. Разпознаването е изключително важен акт, водещ до етикетирането с

помощта на символи. Такива свръхнатоварени със значение знаци, създаващи трайни и врязващи се образи, съществуват и вътре в общностите, и извън тях. Според дефиницията на Гелнър „един човек принадлежи към една нация само тогава, когато всички други нейни членове го признават за такъв” (Гелнър 1999). Този механизъм на признаването и определянето, което ще рече - даване на статут, важи още повече и за разпознаването на колективната общност от другите.

Не можем обаче заради уродливите форми на ултранационализма и нацизма да отречем положителното значение на понятия като *родина* и *бащин дом*, *семейство*, *род* и *етнос* (Ван де Берге 1981). Аналогията между *майка* и *родина* е залегнала в редица произведения на изкуство и е основна движеща сила на спортисти и на творци. Нещо повече, именно патриотичното чувство е породило жертвоготовното съперничество между Скот и Амундсен при покоряването на Южния полус (през 1911 г.) и неслучайно Б. Андерсън твърди, че нацията се е появила паралелно с появяването на олимпийските игри. Днес обаче тези символи девалвират, като се изпълват с други емоции. Войнстващият национализъм следва да се ориентира към континентите, което едва ли ще означава агресия – не случайно се говори за европатриотизъм и за афропатриотизъм (вж. Хабермас 1989, Леви и др. 2005).

Езиковото планиране като възпитателен процес

Според известната теория, възпроизвеждана в множество книги, статии и уводни курсове и др. (срв. Каплан и Болдоф 1997), има четири подтипа на езиковото планиране: планиране на статута, планиране на корпуса, планиране на езиковото обучение при овладяването на чужд език и планиране на престижа. Последният тип планиране, планирането на престижа, е дискуссионен, тъй като планирането на статута до голяма степен е свързано с чувствителността на различните социални прослойки спрямо престижните употреби.

Планирането на статута на даден език се оказва в по-предна позиция от планирането на корпуса. Това е логично, защото волята за езиковото бъдеще се оказва по-често съзнателен акт, за който съществуват мотивации от различен характер. На първо място се поставя *произходът* на езика. Дали съответният език е произлязъл от друг, дали е самостоятелен, или е плод на ново развитие, дали е разклонение от друга култура. Често тази тенденция за самообособяване може да почива върху новоизградена национална митология. Вторият мотив е *степенята на стандартизация*. Изграждането на езиковия корпус следва трезво да се прецени, тъй като развитието на езиков вкус и на чувството за правилни и неправилни употреби е плод на интелектуални усилия, съизмерване с други култури и други народи. Най-често писателите и литературата на даден език изгражда националните представи за добър езиков вкус. На трето място – статутът е и юридически проблем. Кодификацията на даден език е официален акт, който се създава от съответна институция, регулатор на нормите. В *езиковата кодификация* не предполага съд и санкции, каквито има за отклоненията от нормите на други типове поведение. Най-често статутът на езика е отбелязан в основния документ на държавността, в конституцията. Тъй като обаче етническото многообразие предполага съвместно съществуване на различни езици и диалекти, може да се говори за регионален официален език, за толериран език, за маргинализиран език и дори за забранен език.

Като четвърти вид перспектива по отношение на езиковия статут все повече се отбелязва *виталността или жизнеността* на даден език. Този критерий е пряко свързан с демографския фактор и отмирането на дадени етнически общности. Това

колко са носителите на даден език и дали има кой да доразвие и да продължи употребите се оказва ключов момент в съвременната глобална ситуация на езикова смърт (вж. ЮНЕСКО – експертен доклад 2003).

Планирането на корпуса е наречено от Фишмън с крилатата (за английския език) фраза: „нещо красиво е радост завинаги” (Фишмън 1997: 101). Според друга не по-малко сполучлива, но не толкова метафорична дефиниция, езиковото планиране е „целенасочена намеса в естественото развитие на даден език” (Кофи 2012). Очевидно е, че естественото развитие е различно от съзнателните намерения на определен елит, стремящ се да придвижи даден език в определена посока, особено когато намеренията са мотивирани съобразно с някаква идеология или стратегическа цел. Тъй или иначе, две нормативни системи, два канона, се срещат при езиковото планиране – обикновеният, несъзнаваният или смътноосъзнаваният граматически ред (фолклорен или традиционен канон), от една страна, и целенасоченият нормативен и често пъти оформен като доктрина, понякога изразен в манифест програмен канон, от друга страна. Между двете системи има симфония, но има и напрежение. Доминирането на един диалект е за сметка на друг и в общественото съгласие по този въпрос се заключава процесът на стандартизацията.

Сравнителното изследване на А. Састре за каталонския в Каталуния, Валенсия и на Балеарските острови дава интересни примери (Састре 2000). Едната система – целенасочената, е отговорна за статуса и с оглед на статуса планира корпуса, другата несъзнателно поддържа корпуса и почти не се интересува от статуса, макар че понякога е много ревнива към определени народни доктрини. Известни са и два вида диахронно развитие на езиковата норма и на процесите на стандартизация и кодификация: естествена (постепенна) и конгресна (консенсусна).

Първият тип е спонтанното и последователно израстване на езиковите жанрове, разработването на речника и развитието на граматическите конструкции с оглед на всички нужди на съвременната комуникация. Такъв пример за постепенна еманципация и разработване (елаборация) е преди всичко френският език, където освобождаването от каноните на латинския и езиковото самоутвърждаване е било дълъг процес, обхващащ поне три века. В такива случаи първо се развива и обработва корпуса на езика и едва след това по естествен път се задава значението на езиковия статут. Ролята на авторитетите и писателите естествено тук има решаващо значение.

В други случаи обаче процесът не е отдолу нагоре, т.е. не е от социума към нормата, а обратно – първо се взема решение и след това се действа в съответната посока. Това решение е политическо, то означава осъзнаване на нуждата от отделност, от дивергенция. Случаите показват най-често емоционално самоопределяне и след това, след взето радикално решение, започва да се обработва корпуса на езика. Този процес е повече или по-малко планомерен, като се посочват институции за кодификация и регулация, а така също се планира образованието (Фишмън 1993).

Планирането на езиковото обучение очертава бъдещето на даден език, развитието му, съживяването му, ако езикът е в процес на упадък. В редица случаи дори се вземат мерки за оцеляване, ако езикът е застрашен. Езиковият империализъм пък – къде по-скрито, къде по-явно – провежда стратегическите си цели за езикова хегемония спрямо други общности. Важен елемент на езиковото планиране е стремежът към автономност на съответния официален език, което е свързано най-често с държавния суверенитет. В по-редки случаи, както вече беше отбелязано, се забелязва и отказ от стремежа за автономност и приемане на съответен чужд език като официален, защото има случаи и на планомерна културна и лингвистична интеграция.

Езиковото планиране се оказва твърде ефективно в ситуации на билингвизъм и диглосия. В такива случаи се планира не само корпуса и статута на съответните езици, но и тяхното съжителство, пропорциите в сферите на употребите. Става дума отново за политически тенденции: кой от двата езика да е доминиращ и в каква степен се намира неравностойното положение? Да бъдат ли избягвани езиковите конфликти или пък да бъдат съзнателно подклаждани (което не е изключено, особено от страна на сепаратистки кръгове)? Стимулирането на отделен език в рамките на дадена общност с оглед на различните функции (различните практики и употреби) на езиковите варианти често е идеологически мотивирано. Тенденциите за хегемония или за необходим отказ от еманципация се прехвърлят главно в образователните стратегии. Хегемонията на съответни кръгове е по-лесна за разбиране и за разкриване, като се вземат предвид естествените социалнопсихологически наклонности на общностите да доминират над други общности. Вторият модел – моделът на отказа – понякога обаче се налага поради страх от капсулиране и културна изолация. Образованието на малцинствата, били те етнически или чисто социални, понякога е склонно да приеме културата на по-голямата общност с цел да се интегрира професионално и в плана на културата, и така локалният или малцинственият език остава предимно за домашна употреба, макар и да се нарича *първи* или *майчин* език. Понякога познаването само на един-единствен език, какъвто е случаят с английския език, обрича носителите си на затвореност, защото дори глобалната култура съдържа в себе си множество разновидности и разнообразие на гледните точки, които остават недостъпни за монолингвите.

Не толкова според теорията на езиковото планиране, а по-скоро въз основа на практики в различни страни, се изброяват до единадесет основни цели на езиковото планиране (Нахир 2003): пуризъм, ревитализация, реформизъм, стандартизация, разпространяване, модернизация, терминологична унификация, стилистично опростяване, межкултурна комуникативност, поддържане на статуса, допълнителна стандартизация за специфични цели (кодове за хора в неравностойно положение, транскрипция).

4.3. Глобализацията и застрашените екосистеми

Глобализацията често е наричана неизбежно зло. Нейното необратимо настъпление се свързва с новия XXI век, но всъщност, тя е отроче на XX век, защото през XX век имаше две световни войни, които обхванаха цялата планета и предизвикаха световни катаклизми, към които нито една страна не можеше да остане безразлична. Глобализацията става факт именно по време на Първата световна война, която води до огромен културен прелом, мобилизирайки в различните военни структури почти цялото мъжко население на всяка страна, взела участие в конфликтите. Това правило важи не само за Европа, но и за други континенти. Така военната машина предизвиква размествания в социалните пластове и в географските ареали, които променят Европа завинаги. Фотографиите на френския филантроп Албер Кан от началото на изминалия век, които имаха световна премиера през 2011 г. и бяха излъчени по редица телевизионни канали, са запечатали огромното диалектно и културно разнообразие на страни като Франция, Англия, Германия, а така също и на Балканите. Тъкмо след Първата световна война се захвърлят народните носии, а локалните културни особености, включително и при диалектите на Европа, коренно се променят в полза на градските моди. На преден план изникват подражанията на определени идоли и по този начин се създават глобалните звезди – актьори, политици,

спортисти или музиканти, емблеми на протоглобалната култура. Между двете световни войни – през 20-те и 30-те години на двадесети век – този процес на културна унификация е в зародиша си, но той ще стане факт след Втората световна война, когато глобалната култура ще се превърне в цел, а някои наднационални елити ще разработят и многостранна стратегия за културната униформа. Културата обаче не е самодостатъчна, за да изгради глобалния свят. През втората половина на XX век транснационалните фирми се стремят към единен пазар, към международна търговска мрежа: в днешно време международните търговски вериги са „нещото, без което не можем”. И така, глобализацията е отроче не толкова на културата, колкото на световната банкова система, световната енергийна система и окрупнените военни съюзи.

Най-неприятното последствие от *глобалния свят на народите* е свързано с пораждането на нови масови фобии и на нова, често пъти лицемерна, загриженост. Глобалната картина на света произвежда страх от края на цивилизацията, края на историята и неизбежната гибел на човечеството. Многократно се тиражира чувството, че човечеството се е забързало към собствената си гибел и прави поредица от опасни експерименти, играейки си със собствената си съдба и със съдбата на бъдещите поколения. Така се ражда загрижеността за оцеляването на културите, на езиците, но преди всичко отрезвяването иде от унищожаването на биологичните видове, на горите и на самата природа. Основни теми на глобализационния дискурс са темите на екологията – страховете от глобалното затопляне, от енергийните катастрофи, от глобалното замърсяване и климатичните промени. Тези страхове са равнозначни на страха от нова световна война (вж. Фукуяма 2004, 2006).

Новият лингвистичен ред

През 2001 г. Джошуа Фишмън публикува дълго есе с точно такова заглавие. Доайенът на макролингвистиката отново обръща внимание на глобализацията, на ролята на английския език в този процес, на значението на родния език и на запазването на езиковото разнообразие по света. Според неговите данни в началото на XXI век се оказва, че английският се използва, в някаква форма, от един и половина билиона души по света, т.е. това са една трета от хората по земята. За 380 милиона души той е роден език. Най-много говорители има мандаринският език в Китай, следван (с наполовина по-малко на брой) от английски, почти изравнен с него е кастеланският идиом на испанския, и след това се нареждат арабският, бенгали, хинди, португалският, руският, японският и немският. Въпреки това обаче, когато се говори за световен език – т. е. за език с международна употреба, изучаван като втори – английският език е лидер, защото е език на най-голям брой престижни международни организации, а вече и език на дипломатията, на международната търговия, на науката. Английският език в това си измерение и се схваща като надетничен или постетнически език (Фишмън 1999). Днес дори съществува негов опростен вариант от 1500 думи, създаден от Нериер, наричан *глобиш*, т.е. глобален английски, който да служи за ускорени международни бизнес контакти.

Еколингвистичната тема за застрашените езици се развива все по-активно – в световните новини навлезе например новият, от юни 2012 г., проект на Гугъл. Както многократно беше подчертавано, тревогите за изчезващите екосистеми се прехвърлят към изчезващите културни и лингвистични системи. Прехвърлена в езиков план, глобализацията означава световна хегемония на английския език, който заедно с други макроезици е наричан и „език убиец”. Превръщането на английския език в световен

универсален код е вече факт: през последните десетилетия този процес е толкова необратим, колкото са необратими и климатичните промени.

Независимо от съпротивата на определени кръгове в други големи европейски държави и независимо че английският език е втори и дори трети в света по численост на езиковите носители, по разпространение и по престиж, английският език вече е заел водещата позиция. Новият езиков империализъм означава изместване на френския език от сферата на дипломатията и международната комуникация и покриване на редица функционални сфери като наука, международно право и особено иновативни технологии и бизнес от английския език. Причините за тази инвазия в световен план се корени в граматическата опростеност, в социалната отвореност, в търпимостта спрямо различните акценти, както и в наличието на няколко, но взаимнопрозрачни нормативни системи – британска, американска, австралийска. Английският език освен това се отличава със стабилна ортография и „апетит“ спрямо чуждите думи – в тази тенденция английската езикова политика е загърбила всякакъв пуризъм. Нещо повече – самата стандартизация на английския език още през Средновековието е означавала гъвкавост и адаптация на няколко словесни богатства – преди всичко са заемани думи от латински (през френски), немски, различни скандинавски езици, както и всевъзможни заемки от екзотични езици, особено свързани с мореплаването (Чешир 1991, Кристал 1997). Едно изследване на Дж. М. Уилиамс показва, че в английски текст от 10 хиляди думи 41 процента от тях са френски (или латински, но преминали през френски), а 33 процента са английски, като сред тях има и общогермански и староскандинавски основни думи (Уилиамс 1975).

Европейската езикова политика не се отказва от лидерството на английския език, а английски и френски са двата официални езика на Съвета на Европа. Както беше вече посочено, образователната стратегия на Стария континент обаче предполага за всеки образован европеец знаенето на поне още два езика, единият от които да конкурира английския език във функцията му на лингва франка. Така например за румънеца би било лесно да научи френски език, да знае английски по необходимост и да използва румънския език като свой основен код на общуване, но разбира се, не и само като майчин език. Превръщането на средноголемите европейските езици, носещи утвърдени традиции в литературата и науката, в домашни кодове на общуването би била голяма опасност за европейското езиково разнообразие. Не би следвало езиковата хегемония на английски да превърне и малките езици, които се носят от народи под тридесет милиона говорители, в езици за битово общуване или в най-добрия случай в езици, на които се пише някаква екзотична поезия или пък екзотична наука. Редица сравнително малки езици в Европа имат грижливо изработена висока сфера на употреба, заложена още от XIX век. Това важи за новогръцки, италиански, български, сърбохърватски и редица други, но съществува вероятност академичната или високохудожествената им употреба да бъде прекъсната. Тогава те наистина ще се превърнат в забравени, макар и добре обработени кодове. Вероятността днес изглежда малка, но процесите имат бърз ход и европейските по-малки езици също биха се превърнали в изчезващи малцинствени езици, които не могат да бъдат съизмерими с необработените езици на малцинствата. На въпросите, свързани с езиковата пълноценност на традиционните европейски малцинства, каквито са ромите, днес се обръща специално внимание, което, разбира се, е хуманно, тъй като и те следва и тези кодове да бъдат обработени. Тези мерки обаче не следва да изключват грижите за запазването на мултилингвизма и равноправието на обработените езици. Интересно е, че дори такъв макроезик като немския днес се схваща в някои кръгове като застрашен. Под заглавие „Глобализацията и бъдещето на немския“ се появи обемист том от

социолингвистични и еколингвистични изследвания, където се задава въпросът – застрашен ли е немският език? (Гард и Хюпауф 2004). Изброените балкански и южноевропейски езици са натрупали огромни количества художествена литература и всякаква друга езикова документация. Тази езикова документация и тази литература обаче следва да бъде дигитализирана и тъй като едва ли някой ще отрече ползата от виртуалните носители на информация, следва да се отговори на въпроса как точно може да бъде стимулирана дигитализацията на огромните корпуси. Очевидно е, че ревитализация на езиците трудно може да се постигне в съвременната епоха. Преходът от езикова документация към езикова ревитализация, пропагандиран от Дж. Фишмън и в негови лекции и интервюта по интернет, е проработил в историята, превръщайки иврит от замрял език в широко използван съвременен език. Свидетели сме обаче как език като каталонският е завзел основните комуникативни функции в Барселона, как почти се е възродил сорбския в източните части на Германия, как кашубското наречие се обгрижва в Полша и как в редица бивши страни-членки на Съветския съюз също протичат сложни социолингвистични процеси. Що се отнася до ситуацията в Европа от края на XX в., тук следва да се спомене и докладът на финския лингвист Тапани Салминен, който е публикуван от ЮНЕСКО като „Червена книга на застрашените езици: Европа”, и където е дадена точна класификация по степените на застрашеност според модела на Фишмън.

Виртуалната реалност като заплаха

Културната глобализация обаче е свързана с новия виртуален свят, предвиден и предначертан от класици на кибернетиката и информатиката като Винер и Шенън. Характерен белег на глобалната култура е нейната хладна и безчувствена фасада; нейната лишена от емоционалност дигитална мрежа, където всичко е информация и обмяна на информация. В културата вече не присъства мимиката (освен под формата на емотикони); няма го обаянието и аурацията на литературните текстове. Културната среда се превърна в информационна среда, в пренос на информационни масиви и достъп до бази данни. Така още Винер беше предвидил кибернетичния идентитет на всеки от нас и създаването на дигитално общество, което да живее според принципите на една нова етика. В резултат на тези процеси героят от философските утопии на Имануел Кант, наречен „космополит”, оживя като глобален гражданин и като перспектива за всеки съвременен жител на планетата. Най-неприятното лице на глобализацията безспорно е така наречената макдоналдизация, което ще рече „консуматорска униформеност”. Това всъщност е опростачване на новите поколения, превръщане на подрастващите в масови консуматори. Безспорно глобализацията е ново измерение на попкултурата, която неслучайно се определя като посткултура, като патологичен образец.

Процесите на превръщането на културата в попкултура и технологичното изместване и олекване на културните ценности лесно се поддават на структурен анализ. Още анализатори на първите опити на фотографията и на киното посочват новия тип паралелна реалност, която се получава с пренасянето на сетивния опит на плака с растер или на филмова лента. Събитията и действията, съхранявани на запис на какъвто и да било носител, се отличават с нов тип семиотика, произтичаща от много по-различната форма на комуникацията и на комуникативната ситуация. Показателен в това отношение е анализът на медиите от семиотична гледна точка, направен от канадския философ на комуникацията Маршъл Малклуан. В неговата книга „Гутенберговата галактика” (1962) всъщност се говори много и за медийна екология и

за глобалното село, но и за електронната ера като нова епоха на комуникацията, идеща след печатната ера. Всякакъв тип фикция – разказ, приказка, съновидение – работят с паралелен свят, тъй че тази двойственост е основна характеристика на знаковоорганизираното човешко съзнание. При компютрите обаче сгъстената форма на светоусещане и манипулация на действителността под формата на дигитални визуални и слухови образи всъщност не провокира, а ограничава въображението, произвеждайки конкретна – била тя изкривена или не – реалност, споделяна светкавично от множество хора, зрители на едно и също действие, при това на различни места, било то в едно и същи или в различно време. Новият тип дейксис на тази комуникация, новият тип текст и по-различната форма на разпространение, както и възможностите за точно възпроизвеждане променят въобще критерия за достоверност на знаковото съобщение. За щастие обаче дори и в дигиталния свят при произведенията на изкуството миметичният характер (игровото отъждествяване на читателя с героя) се запазва.

Общите схеми на директната комуникация с помощта социалните мрежи или чрез споделянето на конкретни записи, активирани в сайтовете на интернет, се запазват, въпреки че дигиталните форми на съхраняване и разпространяване на информацията и новите типове дигитално изкуство боравят с редица промени в мащабите, в дизайна и във възможностите за манипулация на образа. Общо взето принципите на „другата” конкретна реалност са общи с принципи на медиите и киното, познати още от началото на XX в.

Нова стъпка на медийното публикуване е свързана с предаванията от тип шоу програми, наречени „реалити”. В тези случаи има конкретни актове, но когато са пренесени в медийното пространство, те стават достояние на широка публика, без да е от значение дали се записват. Следователно става дума за непосредствено тиражиране на образите и на действията и за едно лесно превръщане на интимното в публично със средствата на медийното пространство.

При дигиталната (или виртуалната) реалност става дума и за едно още по-специфично понятие - *дигитална екосистема* или *дигитално комуникационно обкръжение* (Мантовани 1996). Интернет дава възможност за създаване на онлайн общества и активно участие в дигиталните екосистеми, при които комуникацията придобива и други неподозирани функции. На първо място всяко онлайн действие се регистрира, т.е. от него остава следа. На второ място онлайн пространството и онлайн времето не са време и пространство според традиционните ни представи. Интернет разви специални форми не само за прехвърляне и споделяне на информация, но и създаде социални мрежи, т. нар. виртуални общности, които обаче имат и реално покритие, защото зад тях стоят и реални личности, способни да излязат на улицата. Следователно играта на нашето съвремие е вече игра на превключването онлайн/офлайн. Заплахата сякаш не изглежда чак толкова страшна, защото приложенията на виртуалните светове в сферата на туризма, забавленията, услугите, търговията, че и дори в сферата на образованието, са само едни улеснения за някои страни на ежедневието, а освен това процесите са необратими и се развиват изключително бързо.

Заедно с тези позитивни страни, разглеждащи интернет само като средство, редица анализатори показват и други тенденции, като политически предвидима последица от практиките (Търкъл 1995, Фернбек 1997). Според тях киберпространството създава изцяло ново социално битие, където може да има и псевдоидентитет и псевдообщества. В интернет има място за много имитации и анонимност, за спекулации и за нарушаване на основни морални принципи. Всъщност

не може да се отрече, че тъкмо националното, локалното и глобалното влизат в нова форма на пространствени отношения, защото киберпространството, за разлика от житийното пространство на биологичните организми и на животните, всъщност не се нуждае от територия (срв. Уилсън 1975: 256). Така например как бихме претендирали за авторски права в киберпространството, когато продуктът е създаден в България, интернет доставчикът е в Америка, нарушението е регистрирано в Украйна – подобни транснационални юридически въпроси изникват непрекъснато в компютърните общности (срв. Тамбини 2006).

В една от първите книги, посветени на виртуалната реалност, авторът Майкъл Хайм от университета в Лос Анжелис, Калифорния задава въпроса – колко дълго ще правим разлика между киберреалността и реалната реалност? Дали наистина ще останем хора, ако се заличи тази разлика? Подчертава се, че обкръжението в интерфейса, т.е. на екрана, е изцяло симулирано обкръжение, а ние все по-често забравяме, че това е друг контекст, създаден от други хора, а не е светът, в който наистина живеем (Хайм 1993). Слабото осъзнаване на този процес на превключване влияе особено много върху децата, които играят на компютърни игри с часове. При това тези игри са свързани със симулирани действия в различни опасни ситуации, представят убийства и насилие. Подобни опасения обаче също са познати: откриваме ги в редица фантастични комикси от 60-те години, реплики на Франкинщайн, разказващи за мечтите на герои злодеи за контрол върху съзнанието на други хора, които дават началото и на фантастични сериали като “Доктор Ху”, “Матрицата” и пр.

4.4. Екология на езиците – езиково отмиране и езиково съживяване

В постановката на Хауген, че езикът е свързан с егo, *което търси да се определи и наложи, като се разграничи от сродните си* (Хауген 1966: 928), има още какво да се разисква. Става дума за колективното „себе”, което, като отбелязахме, има аналог в индивидуалното, но не е точно като него, и което в модерните времена се изразява най-ярко в чувството за национална принадлежност. Отдавна е известното и на антрополозите, и на социолозите, че самоидентификацията и идентификацията в културата на общностите са по принцип свързани с динамичното напрежение между идеалната и реалната култура. Както индивидуалното въображение, така и представите, свързани с народопсихологията, се отличават с наличието на паралелни светове. Всекидневното съзнание на колективите описва себе си по-скоро под формата на мечтана реалност, отколкото актуалното състояние на нещата (срв. Хес и др. 1988: 66, Барт 1994). Езикът има съществено място сред опорните точки на символиката, определяща общността, наред с територията и антропологичните (расови) белези. Символният капитал на езика е на особена почит сред европейците, сред които характерният код на общуването навлиза сред безспорните емблеми, определящи героиката и най-високото равнище на ценностите, често пъти водещи до саможертва и подвиг (Ламп и Мазоуър 2004). Това изглежда е така, защото тъкмо езикът очертава границите на *своето* и *чуждото*, свързани с границите на разбираемостта между езиковите носители. Въпросът има и количествена страна – езиковите различия обикновено показват къде именно се прокарва демографската граница и колко голяма да бъде единицата на „егото”, което търси да се самоопредели. Самоопределението следва да бъде ориентирано към редица социални практики – създаването на властови и военни структури, административна организация, пазарни и парични взаимоотношения и пр. Затова именно *егото* очевидно има своя когнитивна многопластовост и се разтваря – от идиолекта, през диалекта, в наречието и накрая в

националния език, а в по-ново и най-ново време в международните и глобалните кодове. Стремeжът за притежаване на подобни ценности е свързан и с психосоциалните нагласи за тяхното опазване. В тази колективна психология на равнището на нациите следва да се разглеждат и страховете от езикова смърт и от изчезване на културното разнообразие.

Следва добре да се избистри терминологичния разнoбой в рамките на водещите социолингвистични теории, обикновено писани и разпространявани на различни (макро)езици, по отношение на съдържанието, влягано в термини като диалект, наречие, социолект, книжовен език, стил, регистър, интересик и пр. Удивително е как така наречените макроезици в Европа (като френски, английски, немски и руски), които уж почиват на една философска и хуманитарна традиция, имаща общо взето корени в латинския и старогръцкия език, извъртат значенията на едни и същи термини и разработват своя одомашнена йерархия на езиковите разновидности с оглед на геополитическите си задачи. Съвременната лингвистика, за своите сто и петдесет години история, както и социолингвистиката със своите петдесет години история, е надградила знанията си, позовавайки се на безспорните авторитети, каквито са немските младограматици, Сосюровата традиция, руският формализъм, пражките структуралисти, лондонската школа, американските интердисциплинарни изследвания и пр., които не могат да не се използват като по-обективен ориентир. На тази основа още от Ф. дьо Сосюр, през пражките структуралисти и до Е. Хауген езиковите разновидности разглеждат и класифицират двояко – с оглед на тяхната структура и с оглед на тяхната функция.

Разнообразните социолингвистични, етнологички и антропологически школи поставят ударението върху различни критерии за подредба на комплексното социолингвистично явление – езикова разновидност (*Sprachform, language variant, variante linguistique*). Очевидно е, че критерий не може да бъде *езиковото пространство*, което е твърде много свързано с географията и със съответния ландшафт (острови, континууми, полуострови, материци). Критерий не може да бъде и *демографският признак*, въпреки че Фишмън определя езиковата виталност (т.е. това колко хора говорят на съответния език или подезик) като един от основните фактори за оживяването на езика, защото чистата демография придава тежест и има съответното място в осемстенната скала за езиковата ерозия (вж. Фишмън 1991, Гренобъл и Уоли 1998), но тук следва да се отнесат и историята на съществуването на даден език, и приносите в световната цивилизация и литература, направени на съответния език. По-базисен критерий следва да бъде *споделената комуникативна (неезикова) компетентност* на езиковите носители, т.е. техните възможности за комуникация (устна и писмена, но главно устна). Очевидно най-важен критерий е *статутът* на определен език или подезик, а този статут е въпрос на престиж, на неписани (и много рядко писани) норми, изграждащи идентитета. Идентичността (или идентитетът) е същността на политическото самочувствие, като следва да се подчертае, че самобитността не е въпрос единствено на самоопределение, а и на разпознаване и признаване от страна на другите, най-често съседни и обикновено по-стари, социални (национални, държавни) обединения.

Екоактивизъм и еколингвистичен активизъм – Всеобща декларация за езиковите права

На 6 юни 1996 г. на Световна конференция по езиковите права е приета *Всеобща декларация за езиковите права*, която е подписана от множество неправителствени

организации, пенклубове и Международния център за етнически малцинства и нации (CIEMEN). Въпреки множеството дебати и в ООН, както и предложения (едно от най-важните предложения е било направено на деветата сесия на Съвета за човешките права през 2008 г.) за припознаване на Декларацията, все още не е направена решителна стъпка в това отношение. Този документ е определян като крайъгълен камък за запазване на езиковото разнообразие на планетата, аналогичен на Всеобщата декларация за правата на човека от 1948 г. Първите стъпки всъщност са направени от бразилеца Фрациско Гомес де Матос, който на конференция през 1984 г., организирана от Международната федерация на учителите по модерни езици (FIPLV), представя двойна типология за езиковите права, което по същество е прегледно изложение на основните принципи за един такъв документ.

През последните две десетилетия има множество опити „Всеобщата декларация” да бъде приета от Организацията на обединените нации, но до ден-днешен това не е направено. Практиката на Европа с „Европейската харта за регионалните или малцинствените езици” и множеството разногласия във връзка с ратификациите на този документи, както и редицата условия, което ще рече *резерви*, с които отделните страни подписват документа, очевидно са основните пречки за забавянето на процесите по отношение на юридическите инструменти, свързани с езиковото равнопоставяне.

Европейската харта за регионалните или малцинствените езици

Основният документ по езиковите въпроси на Европа е т. нар. Европейска харта, което е изработена по инициатива на Съвета на Европа още през сравнително далечната 1992 г. При първия акт на обявяването си Хартата е подписана от 33 страни, но е ратифицирана само от пет от тях. Самият документ е на депозит при Генералния секретар на Съвета на Европа, като отделните страни се поканват да подпишат и ратифицират документа, който е влязъл в сила от първи март 1998 г.

Целите на този документ безспорно са хуманни и са проява на загрижеността за езиковото и културното разнообразие на Европа.²⁴ Още в преамбюла на документа се казва, че хартата ще се грижи за езиковото и културното разнообразие на континента, изхождайки от следните мотиви: „...Считайки, че защитата на историческите регионални и малцинствени езици на Европа, някои от които са застрашени от евентуално изчезване, допринася за поддържането и развитието на европейското културно богатство и традиции. Считайки, че правото на ползване на регионален или малцинствен език в личния и обществен живот е неотменимо право в съответствие с принципите, залегнали в Международния пакт на ООН за граждански и политически права и с духа на Конвенцията на Съвета на Европа за защита на човешките права и основни свободи...” и съобразно по-ранни основни документи на ООН. Хартата се състои от 23 члена, разпределени в пет раздела както следва: общи положения (определения, задължения, практически мерки, съществуващи режими на защита, съществуващи задължения, информация); цели и принципи; мерки за подпомагане на регионални или малцинствени езици в обществения живот; приложение на Хартата; заключителни разпоредби.

²⁴ Експертът по икономическите и етническите въпроси и професор в Женева Ф. Грин е направил подробен анализ на този документ в отделна книга, разглеждайки съдържанието на документа, ефекта от него върху демократичните процеси, образованието. Авторът обръща особено внимание на икономическите последици от приложението му както за отделни страни, така и за Европейския съюз като цяло (Грин 2003).

В първата част се дават важни определения, разграничаващи по статут регионалните от малцинствените езици. Разграничението е свързано с териториалния признак, присъщ на регионалните езици, докато недостатъците, залегнали *Рамковата конвенция за защита на националните малцинства* и произтичащи от липсата на добра теория за “малцинството” (вж. Ангелов 2009б), се отразяват и при дефиницията на понятието “малцинствен език”. Втората част определя задълженията на страните, подписали Хартата, спрямо регионалните или малцинствените езици, а третата част “разбива” тези задължения по тематичните социални области – образование (чл. 8) съдебни власти (чл. 9), административни власти и обществени служби (чл. 10), медии (чл. 11), културни дейности и институти (чл. 12), икономически живот (чл. 13). Естествено е държавните структури в коя да е европейска страна да приемат с неохота мерките по стимулирането на регионалните и малцинствените езици, защото подобни “подпомагания” на културното и езиковото разнообразие по инерция се окачествяват като “заплаха за единството на нацията”, като “подхранване на сепаратизъм” и разхлабване на централната власт. Затова в четвъртата част на декларацията са предвидени мерки за контрол чрез периодични доклади и комитет от експерти, който за следи за прилагането на принципите на Хартата от страна на подписалите и ратифицирали страни.

Въпреки противоречията по редица основни въпроси в документа повечето страни членки на Европейския съюз и някои страни извън Съюза като Украйна, Армения, Сърбия, Черна гора, Швейцария, Норвегия са подписали и ратифицирали документа. Някои от тези страни са направили това със специални декларации по отношения на вътрешните си проблеми с езиковите малцинства, изключвайки или модифицирайки членове от текста на документа. Други, като Франция и Италия, са подписали, но без да ратифицират, което ще рече, че въпреки доброто желание на своите политически лидери, важни страни от този договор накарват държавните конституции и местното законодателство. Сред неподписалите се нареждат Гърция, България, Литва, Латвия и Естония, Белгия и др. Може да се заключи, че постепенното присъединяване на страните една по една към този документ е в момента протичащ процес, тъй като ратификациите на договора при по-голямата част от страните са с дати от новото хилядолетие.

5. Езиковите права и отговорността на Обединена Европа

Тъй като езикът е свързан с менталитета и културата, езиковите граници обикновено съответстват на етническите граници, които особено в Европа рядко съвпадат с държавните граници. Въпреки това езикът е показател за единството на съответен народ или пък за близостта на определени народи, които понякога говорят един и същ език. Веднага става ясно, че терминът *езиково пространство* е изкован за континентално оформени пространства, каквито са немското (Sprachraum), холандското (Taalgebied) или скандинавското, тъй като при по-големи територии, каквато е например *англосферата* (Обединеното кралство, Америка, Ирландия, Австралия, Нова Зеландия и пр.), би следвало да става дума за прекъснати или накъсани езикови пространства. Терминът е неподходящ и за езиковата ситуация на френския макроезик, познат като La Francophonie, а така също и за испаноговорящия свят, наричан още La Raza.

Оказва се, че тенденцията за роене, за вътрешно самовглеждане и за “разработване” и усъвършенстване в стилистично отношение на нови езици за Западна Европа не е чак толкова стародавна и датира от началото на седемнадесети век.

Износът на езици е втората стъпка, към която се стремят по-рано осъзнатите и по-рано обединените езиково народи. Тази тенденция е свързана и с още допълнителни условия за национално замогване, за централизирана власт и възпитаване на национална гордост. Такива водачески амбиции за културно превъзходство често пъти се прикриват, но и до днес те са дълбоко вкоренени в колективната и индивидуалната психика и биха могли да бъдат проследени в постъпките дори и на някои съвременни интелектуалци, които твърдят, че са космополитно ориентирани. Те са част от важния сантимент, че индивидът, обладаван от талант, като буквално или не пише историята на своя народ. Това чувство мотивира действията дори на покорителите на Южния полюс – Амундсен и Скот.

В ново време белгийският лингвист П. Нелде очертава основните етапи на Европейската езикова политика в един по-съвременен етап, макар да говори специално за немския език в Белгия:

"През 60-те – филологическите, етимологическите и диалектоложките изследвания обслужват и оправдават, при това с пристрастие, принципите на националната държава в нейния многоезичен контекст (напр. дават се аргументи в полза на франкофонизацията на преходните райони в Малмеди).

През 70-те – изследвания на интерференцията и анализи на грешките, основани върху сравнения с "родината" (напр. по какво белгийският немски се различава от стандартния немски).

През 80-те – първи социолингвистични изследвания, засягащи социалната стратификация на лингвистичните употреби (висок-нисък страт) отварят презграничните перспективи, които анализират ситуации на диглосия и въпросите за миграцията в международен контекст (напр. изследвания относно интеграционните проблеми на северноафриканците в Северна стара Белгия).

През 90-те – подходът на контактната лингвистика се ориентира към нарастващата европеизация и разкрива цфтящата пропускливост на границите на европространството (Euregious) като обект на изследване (напр. значението на многоезичието за образователната политика в тридържавната зона).

Днес – старите перспективи са допълнени от еколингвистиката, която по отношение на нашата област, се отнася към културнолингвистичните последици на регионалното планиране, урбанизацията и интернационализацията на транспортните системи - една основна опора на регионалния транснационален продукт." (Нелде 2002: 26).²⁵

Този кратък исторически ракурс всъщност показва и какви могат да бъдат основите стадии на езиковата политика в Западна Европа през XX в. Отнесен към един по-широк исторически и географски контекст, анализът на Нелде очертава стремежите, етапите и стратегиите в управлението на езиковите процеси и на Европа като цяло. Със значителни поправки рамката би могла да се използва и по отношение на Източна Европа и по-специално към онези райони и държави, които се присъединяват една по една към Европейския съюз. Факт е, че при тях протичат аналогични процеси, макар и със закъснение от две или три десетилетия.

5.1. Европейската етно- и лингвомозайка

²⁵ Към всяка една от тези точки наскоро починалият белгийски социолингвист, който беше един от главните редактори на европейския годишник по социолингвистика, посочва и кратка библиография, която всъщност очертава и неговия собствен понякога зигзагообразен път в социолингвистиката.

Опит да се внесе обективен тон в обсъжданията на езиковия статут и да се даде неутрална теоретична рамка на езиковите разновидности е теорията на немския лингвист, пишец на английски, Ханц Клос (1967). Става дума за термините *абщанд-*, *аусбау-* и *дахинпрахе*, които и в английската, и във френската литература не се превеждат, а се оставят в немската си форма, като, ако е необходимо, се дават въвеждащи дефиниции, но общо взето тези термини са познати в оригинал на диалектолозите и социолингвистите. Термините наистина изключват по-старите идеологически парадигми, което създава улеснение, толерантност и неутралност при дискусиите.

Най-важният извод от тази теория е, че има взаимна зависимост между езиковата граница и стремежите за езикова самостоятелност и обработка. В Европа съществуват не малко примери – и при романските, и при славянските езици – когато се появяват езикови граници, без да е налице обективната граница на диалектния континуум. От друга страна, се наблюдават и обединявания на цели наречия в рамките на дадена чуждоезикова общност, без да им се дава самостоятелен статут.

Причината са държавните прекроявания, войните, геополитическите амбиции, довели до диаметрално противоположни оценки за принадлежността на дадени територии, както и за идентитета на тяхното население. Политическото движение за анексиране на чужди територии е известно като *иредентизъм*. Твърде често изкуствената граница се превръща в стена, разделяща културата и езика, като тази пропаст за иначе еднородното население с течение на времето се задълбочава. В такива случаи именно се говори за *ефект на границата* (Улхайзер 2006), а това типично европейско явление заслужава да бъде тема за специална дискусия. Стимулирането и създаването на нови нации, какъвто е случаят с бившите югославски федеративни единици, обикновено е свързано с даването на статут на национален език на необработена езикова разновидност, която изведнъж изпада във функционална безтегловност и надценяване на собствените си възможности. Налице е езиков анахронизъм – език без собствен корпус е принуден да набавя корпус от съседни езици и да наваксва обработването си като трупа културен престиж за кратко време. Следва да си зададем въпроса дали това „наваксване” и това *самоубеждаване в автономност* ще породят уважение от страна на съседни и по-далечни народи, които имат няколко поколения елит и приноси в световната литература и в културната цивилизация.

Следователно определянето на статута на езиците не е само политически акт, а има и своя обективна страна – за да се превърне даден абщандезик в аусбау- е необходимо време за натрупване на значителен езиков опит, което ще рече социален културен и въобще цивилизационен опит, който да е възпитан от продължителна практика в сферите на комуникацията и нейните жанрове. По света има примери, когато неузрялото отделяне е не само непрестижно, но и нерентабилно, особено при липсата на икономическа и културна самодостатъчност, какъвто е случаят със статута на наречието на Фарьорските острови. Като пример за обратен случай, смислено отделяне, се дават скандинавските езици – датски, шведски и норвежки, които като езици с близък, макар и с недотам обособен корпус, имат голяма степен на обработеност, т.е. и трите езика са аусбауезици. Отново политически са причините и някои вече обработени езици да бъдат вторично принизени и попадащи в обсега на чужда езикова хегемония. Клос ги нарича псевдодиалектизирани аусбауезици, когато не им се дава статут и се оставят в регионална, най-често безписмена функция, защото биват „покрити” от друг език – примерите са с тоския в Албания, окситанския във Франция, ниския немски в Германия, сардинския в Италия (срв. Амон 1989).

Застрашените диалекти на Европа

Голямото разнообразие на езици и езикови ситуации в Европа се осмисля по съответния различен начин в рамките на дадена локална езиковедска традиция. Субординацията на основните езикови разновидности, т. е. типологията им по вертикала, най-вече се нуждае от обяснение. По отношение на българската езикова територия се приема, че няколко говора (диалекта) с близки особености се обединяват в наречие. Следователно *наречието* е резултат от диалектна конвергенция, макар че диалектите, влизащи в наддиалектното обединение, не споделят напълно изоглосите си. В противен случай, ако има съвпадане на особеностите и разпростиране на говора, се говори за *диалектен континуум* (срв. Ангелов 2000, Ангелов 2005, Ангелов и Мрашал 2006: 7, 24). Така дефинирано *наречието* е резултат на еволюция (сближаването и опростяването) на няколко диалекта, които в крайна сметка могат да се размият и да се превърнат в акцентни особености, каквато например е тенденцията за българския език от двете страни на ятовата граница.

Във френската социолингвистика във връзка с валонския език (диалект) се говори за *конститутивен диалект* и *консекутивен диалект* – консекутивният е свързан с автохтонността, т.е. с произхода на диалекта, защото би могло да има и привнесен диалект. Такъв процес на привнасяне, както и на локална съпротива, обаче е по-характерен за диасистемите, възникнали в резултат на „износ“ на стандартен език, т.е. език с ясно кодифицирани правила. Именно във основа на подобна логика – разграничение между автохтонно и донесено – в английската лингвистична литература се говори за първи и втори език (като под *втори* тенденциозно се разбира английски, особено за развиващите се страни). Подобна, субординираща, е връзката и между понятията *майчин език* в смисъл на домашен език и *училищен език* – общ, национален (а защо не и наднационален, глобален) език. Понятието *майчин език* много се изменило, тъй като значението, с което се е употребявал терминът в началото през XI и XII в. в граничните райони между Германия и Франция, е било отнесено към езика на жените, т.е. към езика на детството, използван и от мъжете, но само по време на лов, докато в официалното общуване вече те са използвали по-общото романско наречие. В днешно време, когато вече има и *международен ден на майчиния език*, определен от ЮНЕСКО, терминът се използва в ситуации на билингвизъм; така както е познат, да речем, в Канада – майчин или първи (роден) език срещу втори (официален) език.

Вместо термина *наречие*, който се използва в славяноговорещия свят, в западноевропейската лингвистика, и при това във връзка със средновековните културни традиции, се говори за многообразие на *вернакулери* – един труден за превеждане термин. Трудностите идват от факта, че благодарение на дейността на просветителите и равноапостолни светци Кирил и Методий славянските народи още от ранното си средновековие са имали разбираем и за обикновения човек религиозен, сакрален език. Светите седмочисленици – Методий, Кирил, Климент, Наум, Ангеларий, Сава и Горазд – променят коренно езиковата ситуация в Източна Европа още през IX век. В Западна Европа и в католическия свят (най-вече във Франция) се говори за опозицията вернакулер/веикюлер, т.е. народен (вернакулер) език срещу стандартен език или лингва франка (веикюлер) – една опозиция, която за католическия свят е напълно разбираема. Народните езици – ирландски, уелски, италиански, испански, френски, холандски, английски – не са били все още кодифицирани, но един по-един са фиксирали своя нормативна система. Традицията на латинския език, използван както за религиозни, така и за светски цели, векове наред е обединявала, но

също така е очевидно, че е подтискала Западния свят.²⁶ Последното твърдение може и да не е толкова еднозначно, защото традициите на латинския са „подтискали”, но са издигали и окултурявали повечето западноевропейски книжовни езици. Стародавната традиция на латински е образувала и цивилизовала народите, но същевременно е била пречка за пълното разбиране и интимното общуване, от което очевидно са се нуждаели поддръжниците на реформацията. Защото религиозната реформация, променила историята и картата на света, всъщност е в голяма степен и лингвистичен акт. Тъй или иначе, свидетели сме, че в днешно време латинският език изглежда мъртъв (вж. Петкова 2011), макар че от официален той се е превърнал в свръхофициален и исторически, и съвсем няма функциите на лингва франка – привилегия, която е имал векове наред. Противопоставянето по линия на престижа, т.е. по вертикала, между върнекулър (фр. вернакулер) и официален език (най-вече английски или френски) обаче е останало в англоезичната социолингвистика и на практика така се обозначават наречията, особено в урбанистичните райони на Америка (вж. Лабов 1972, Смит 1998, Фасолд 2005). Вертикалното противопоставяне е в основата на диглосията (срв. Фъргюсън 1959, Димитрова 2004, Виденов 2005), където понятието за *престиж* се оказва определящо, тъй като то е социолингвистично и е свързано и с класовата структура на обществото. Високопрестижните, официалните езици обикновено са консервативни, въпреки че се забелязва и явлението вернакуларизация, т.е. включването на диалектни или разговорни черти в книжовния висок език до степен на стандартизация и кодификация. Така например разликите между старобългарски и различните негови редакции, довели до появата на черковнославянски, биха могли да се окачествят като *вернакуларизация*. Когато това „опорочаване” на езика се обвърже с определени региони и дори обширни територии, което става на практика, става дума *регионализация* и точно такъв е случаят с редакциите на черковнославянския, както и с появата на романските стандартни езици като деривати на латинския. Терминът *върнекулър* дотолкова е проникнал в англоезичната лингвистика и социология, че дори означава и демографска единица, етнос.

В класическата статия на Хауген (1966: 924) се обръща особено внимание на термина *патоа*, но не с оглед на идеологическата му страна, а с оглед на дефинирането на функционалната страна на езиковите варианти – сферите на тяхната употреба. Те естествено са свързани със статута на разновидностите, но обвързаността е взаимна – отказването от съответната функция (престижната роля на книжовен език) означава приемането на по-нисък статут, както и приемането на по-нисък статут означава отказ от дадена социална функция. Резултат от подобен отказ е липсата на писмена традиция на съответния говор и оставането му в сферите на неофициалната главно разговорна употреба. Следователно носителите на *патоа* се отказват от (експлицитна) стандартизация, а също и от лингвоним или пък отлагат този процес на еманципация за по-късно. В англоезичната традиция познатият термин се преплита с теорията за

²⁶ Така например Леон Батиста Алберти написва своята граматика на тосканския език (1437-1441), като оразличава структурите на говора в рамките на латинския; същото важи и за испанската граматика на Антонио де Небрия, посветена на кастилския говор (1492). Еволюцията на галоромански, т.е. оразличаването на френски и вулгарен латински, също е продължителен процес и се очертава като кодифицираща тенденция от средата на XVI в., когато се появяват граматиките на Джон Палсгрейв (на английски език, 1530), Луи Мегре (1550), Робер Стефанус (1557). Немският, наричан *тевтонски* също се обособява през този период – граматиката на Валентин Икелзамер (1534). Първите английските граматики пък са писани на френски или на латински – Ричард Мулкастер (1582), Уилям Блокар (1586).

пиджин и креол и се отнася към езиците на народите от Караибския басейн и прави още по неясни въпросите на езиковата таксономия.²⁷

Спори се и за авторството на афористичната дефиниция – *езикът е диалект с армия и флота*. Текстовете на Хауген са свързани и с тази дефиниция, защото цитираната вече дефиниция, че *диалектът е език, който не е успял* (вероятно, защото няма военна и политическа сила зад гърба си), има същата острота. Фишмън също е посочван като автор на тази дефиниция. Това определение, включващо армията и флотата, изразява именно военната власт, която стои зад езиковата еманципация и езиковото самоопределение, с други думи *националният език е политически и военно мотивиран*.²⁸ Истинският автор на това определение обаче е У. Вайнрайх, както това е документирано в неговите лекции от 1945 г., макар че според други текстове то принадлежи на А. Мейе или дори на известния френски маршал с фашистки разбирания Х. Лиоте (1854–1934) и е наречено дори „законът на Лиоте”. Английският лингвист Куърг (1985) пък променя дефиницията – *езикът (националният, стандартният език) е диалект с армия и флаг*, с което се поставя акцент върху символичния характер на езика, равнозначен с националния флаг. Такава конотация наистина може да се открие при определянето на езиковия статут, но в оригиналната дефиниция се прокрадва нещо много важно от геополитическа гледна точка – *излазът на море*, което именно превръща дадена нация в самостоятелна културна и езикова единица. Погледнато в европейски план, тъкмо излазът на море дава началото на обособените в езиково отношение нации (с малки изключения, каквато например Унгария) докато други вътрешно континентални нации, като австрийците и швейцарците например, нямат собствен национален език.

Нека обаче се вгледаме в още някои теории, посветени на диалекта. П. Тръдгил (1983, 1986) определя вариантите или разновидностите на езика с един неутрален термин – лекти. *Лектът* е синоним на „математически” неутралния термин *код*, но тъй или иначе *лектът* би могъл да дефинира включващите се едно в друго (или пък взаимно допълващите се) понятия: идиолект, диалект, етнолект, базилект, мезолект, акролект, социолект, интердиалект.²⁹ Във връзка тази широка гама от по-строغو терминологизирани или по-мъгляво употребявани всекидневни (научнопопулярни) названия могат да се изредят още и названия като – майчин език, говор, наречие, идиом, регистър, акцент.

Диалектологията изучава и систематизира езиковите разновидности, но терминологичният разнобой иде от там, че съществуват различни школи в диалектологията, които са съобразени с различните регионални, т.е. етнографски и географски особености. Все пак терминът *диалект* е безспорен и е общ за лингвистите, защото се свързва с представата за трите диалекта на старогръцкия език – йонийски, дорийски и атически (вж. Хауген 1966, Ризов 2011) и се противопоставя на

²⁷ Тук следва да се разграничат и термини като *кант* или *криптолект* – които също са отнесени към локален говор или социален говор, но се характеризират главно с речника си и имат отношение към таксономията на жаргоните и на сленга, т.е. към социолектите.

²⁸ С не по-малко основание може да се твърди и обратното, че военната дейност се мотивира и обслужва създаването на символични ценности като клутурата и езика.

²⁹ Понякога съдържанието на тези термини е близко, както е например при *диалект* и *етнолект*, понякога става дума за степенуване по обхват – *идиолектът* е собствен говор на езиковия носител, *диалектът* е особеност на регионална говорна общност и всъщност сбор от покриващи се и споделящи се идиолекти. *Интердиалектът* е регионализирано наддиалектно явление, съответстващо до голяма степен на наречието (Виденев 1973, Тръдгил 1986,). Триадата *базолект*, *мезолект*, *акролект* е описателен инструмент на социолингвистите, особено за ситуации на диглосия – ниският вариант се нарича *базолект*, *високият акролект*, а междинната формация *мезолект* (Бел 1980, Виденев и Байчев 1988, Виденев 2000). *Социолектите* пък са урбанистични съответствия на диалектите.

представата за индивидуалния говор, познат още от древността като *идиолект*. Диалектът, най-общо казано, е свързан с определена територия и тъкмо така е изучаван от класическата диалектология, която пък е свързана с етнографията и фолклористиката – науките, на които толкова голямо внимание се е отделяло в романтичната хуманитаристика на деветнадесети век. Немската школа обаче си служи и с понятието *мундарт*, което добре се превежда на български като *говор*. Такова понятие съществува във френската традиция – *парле*; не срещаме обаче подходящо съответствие на термина в английската лингвистична литература. Естествено е френската и централноевропейската традиция да си служат с понятието *диалект* – не толкова в социален, а повече в регионален, териториален план. В англоезичната традиция пък се говори много повече за *диалектната стратификация*, която е свързана с градско-селската мобилност, супериорния статус на някои разновидности, т.е. повече се наблюдава вертикалната субординация на вариантите, във връзка с изследване на редуцията и елиминацията на определени диалектни особености (*dialect leveling*) в резултат на мобилността и заличаването на социалните разлики между половете и поколенията (Тръдгил 1983, Кърсуил 2003).

Общностите, говорещи един и същи диалект, обикновено са обединени от цялостен културен тип и споделят общ модел на универсума. Диалектните носители, особено в Европа, имат и общи традиции, характерни народни носии, музика и дори са расово хомогенни, защото се женят помежду си, но не и при родство, защото, както е известно, християните не допускат родствени бракове. Нека обаче се върнем към въпроса за границите на обединенията, за „удобността“ на мащабите и за етническата самодостатъчност. Къде свършва „нашата общност“ и от къде започват къщите (и говореното) на „нашите съседи“? Отговорът на този въпрос никак не е лишен от идеология и често пъти определя същината на политическото поведение. Диалектните атласи „картографират“ разпространението на диалектите в географски план и се стремят да ги покажат по формата на изоглоси. Методът на диалектолозите изисква *орязване* на сложните преплитания, като за всяка една езикова особеност се прави отделна карта, или в съпоставителен план се проследяват снопове от особености. Социолингвистите, обратно на тях, търсят продълженията на диалектните континууми, причините за тяхното размиване и смесването на говорите, както и процесите на урбанизация в езика.

Вече неведнъж стана дума за важността на гледната точка при определянето на даден диалектен (или езиков) континуум – от вътре навън, или отвън навътре? Кодът на общуването, с всичките си особености, би могъл да е център за една гледна точка, докато за друга гледна точка, този център може да се окаже периферия. Спорът е идеологически, но и методологически. Социо-лингвистичният метод показва именно хетероглосите и нехомогенността в говорните общности. По този начин наблюденията в градската среда, която е по-многобройната днес, стоят по-близо до фактическото състояние на говорните практики. Диалектолозите имат своята опора в историческите реконструкции, защото особено в Европа етнографията често пъти търси доказателства в езиковата археология и етимологията. Историческите корени на топоними и етноними са показателни, но може и да са източник на мистификации и на колективни заблуди, защото е факт, че лингвонимите много често дават названието и на етнонимите.³⁰ За разлика от диалектолозите социолингвистите, като е известно, се

³⁰ Примери за безспорни връзки между етноним и лингвоним – унгарците са угри, французите са франки, шотландците са скоти. Често обаче се срещат и спорни етимологии – българите са вулгарос, или пък от река Волга, баварците са авари с Б пред названието, Прусия е Русия с П пред названието.

уповават на синхронните социометрични методи, а резултатите им дават практическа и прогностична насока на обобщенията.

Следователно, за да дадем отговор на сложния въпрос за определянето на статута и за границите на териториалния диалект, се нуждаем от по-различна, нека я наречем *идеологическа*, гледна точка. Както беше отбелязано, териториалният диалект е свързан преди всичко с представите за *свое* и *чуждо*, с прокарването на границите между *нас* и *те*, с поносимостта или непоносимостта и, което е особено важно, с взаимното разбиране (вж. Шифмън 1996) и нагласата за разбирателство между семейства, родове и общности. Границите на взаимното разбиране и на диалога до голяма степен определят представите за вражда, за приятелство и за мир.

Езиковата ситуация в Европа има видима и невидима страна. Днес на картата на Европа са видими националните езици, но всяка една страна е осеяна с диалекти (вж. Кортман и Ван де Овера 2011, Ауер и др. 2005). Въпреки че започват да отмират или да се променят съществено, диалектите продължават да съществуват. П. Ауер и неговите колеги Ф. Хинскенс и П. Кърсуил дават примери за диалектна конвергенция и дивергенция на редица европейски диалекти: немският тиролски диалект в Южна Италия се сближава със Западногерманския стандарт и се отдалечава от австрийския немски; холандските диалекти в малките протестантски села започват да изчезват; кашубското наречие в Полша също се променя в посока към стандартния език. Подобна е ситуацията в селата и в самия град на община Криводол, разположен в Североизточна България (вж. Ангелов и Димитрова 2011), а тази ситуация се оказва, че е съпоставима с говорите около Нови Сад, а също и със силезийските диалекти в Чехия – по правило се забелязва редуциране на диалектния корпус, но и здраво „вкопчване” на носителите с няколко регионални наддиалектни особености. В някои райони на Полша и на Източна Германия обаче напоследък се забелязва и тенденция за диалектен ренесанс. Ауер и колегите му отбелязват, че „...Все още е рано да се каже, че интернационализацията на икономическите и административните структури на Европа и засилената международна комуникация ще заличи традиционните диалекти (Ауер и др. 2005: 36). Съществуващите – все още съществуващите – нации на Европа държат на своите национални езици, чието разпространение приблизително съвпада с доскоро охраняваните стриктно държавни граници. В рамките на всяка държава, а често пъти и извън тези рамки, съществуват вътрешни регионални разделения – не толкова административни, колкото културно обособени „провинции” – които са поточен израз на съответното колективно его, отнесено към даден културен и езиков идиом. Това е по-лесно забележимата страна на европейската карта, въпреки че истинската диалектна мозайка също е обект на много спорове, прикривания и конфликти.

Диалектните континууми и ефектът на границите

Социологическият подход, не само класическите методи на Вебер, но включително и писанията на постструктуралистите (напр. Дерида), се стремят повече към прогностика и въпреки че често правят анализи на историята, те не целят исторически реконструкции. Следва да се съсредоточим върху въпроса какви са бъдещите тенденции, какви са детайлите на тази система от власт, държавност, култура и идентитет. Езикът, със своя символен капитал, понякога е фактор, но понякога е само детайл, индикатор, преносител и проява на много по-дълбоки процеси. В етнолингвистиката и съвременната социология се говори за редица образни

сравнения, наречени ефекти - ефект на махалото, ефект на доминото, ефект на границата. При разделянето на етносите и на социумите от непреодолими държавни граници се получава рефлекс в областта на културата и на езика, който американският славист Улхайзер (2005) нарече *ефект на границата*. Става дума за разделение на един етнос и на една култура в две държавни обединения в резултат на необратим или трудно обратим исторически акт. Така в областта на културата, на традициите и особено в областта на езика се получава дивергенция и отдалечаване от общия корен, което в рамките на няколко десетилетия и респективно на няколко поколения води до социални дистанции и езикови разлики. Явлението най-вече засяга диалектните континууми, като ги разсича на две без оглед чак толкова на техния статут, а по-скоро по отношение на контактните и стандартизационни процеси, засягащи диалектните корпуси. По този начин двете половини на разсечения диалектен континуум изпитват влиянието на две повече или по-малко различни нормативни системи, установени в две съседни държави. Дивергенцията може да бъде различно силна, но оразличаването на диалектите е факт и може да доведе до нарушаване на взаимната разбираемост между носителите на някога еднородния диалект. Нещо повече, ако съответният диалект се стандартизира в една от двете съседни държави, може да се заговори и да се утвърди отделна езикова норма, автономна разновидност на езика, която да получи и съответния статут.

Такива случаи на културен и езиков сепаратизъм никак не са малко на картата на Европа, защото променящото се статукво на стария континент в продължение на 200 години е довело до множество прекроявания на държавните граници, а оттам и до изкуствено насърчаван културен и езиков сепаратизъм. Улхайзер (2005) е обобщил немалко такива ситуации - в Беларус, Украйна, Унгария и на Балканите. В крайна сметка обаче ефектът на границата е естествен процес, защото издигнатата бариера, аналогична на Берлинската стена, отчуждава роднинските връзки в рамките на етносите и разкъсва комуникативния континуум. Тъкмо ефектът на границата е причина за вторично преосмисляне на лексикалната семантика на редица думи, които формално съвпадат, но обозначават различни обекти от действителността (Ангелов 2000 и 2008). Такива семантични недоразумения в резултат на лингвистичната практика и на историята на думите са известни като "лъжовни приятели на преводача".³¹ Следователно чуждоезиковото влияние и езиковата дивергенция засяга най-вече лексиката, терминологизацията, преосмислянето на лексикалните значения, заемаването на метафори и фразеологизми, използването на специализирана лексика и термини, но така също в някои случаи и граматиката и фонетиката. Ефектът на границата до някъде отговаря на въпроса защо се получават разкъсвания на диалектните континууми, проблем, с който традиционната диалектология не може да се справи. В това отношение, да се обясни как социалните различия и културните процеси влияят върху езиковата материя, методите на лингвистичната география и диалектологията се оказват недостатъчни.³²

В изложената класификация на малцинствата и малцинствените групи в рамките на балканските езикови ареали (Ангелов 2009) вниманието е насочено предимно към

³¹ Примерите в това отношение са твърде много и водят до съставянето на диференциални речници (вж. Ангелов 2011).

³² Социолингвистиката и етнолингвистиката обаче се опират на тези знания и всъщност обясненията на интердисциплинарните науки започват там, където лингвистиката от по-стар тип завършва. Така например класическата лингвистика трудно може да обясни явления като билингвизъм и мултилингвизъм, докато тъкмо такова е естественото състояние на говорните общности и тези явления се изследват и на равнището на груповата компетентност от страна на социолингвистиката и на равнището на индивидуалната компетентност от страна на психолингвистиката.

социологическата класификация на общностите и тук не става дума за йерархия на колективите от чисто лингвистична гледна точка. Въпросът за диалектните континууми на Балканите има идеологически характер, защото е твърде важна гледната точка – дали е отвън навътре и отвътре навън. По един начин изглеждат диалектните континууми на унгарския език, ако гледаме на тях от Будапеща, а по друг начин изглеждат тези унгарски диалекти и техните продължения, ако ги разглеждаме от Братислава или Букурещ. Както е известно, още българският историк Петър Дървингов споделя, че географията определя историята. Ако това е така, то историята и географията, взети заедно, определят културата, политическите тенденции и етнолингвистичния идентитет на народите. Европа е пресечена в четирите посоки на света, по диагонал и на кръст от различни пътища, известни още от римско време, следващи големите реки и военните нашествия на римляните, както и на средновековните завоевателни походи. Тези традиционни пътища като Виа Игнатия, Виа Милитарис и др. пресичат България и следва да бъдат отправна точка за изучаването на демографските, културните и диалектните континууми, като, разбира се, гледната точка следва да бъде отвътре навън.

5.2. Езиковите права в Обединена Европа

Съвременната езикова политика е съобразена с разгледания в края на четвърта глава 4.4.2 стр. 253 документ “Европейска харта за регионалните и малцинствените езици”. Подчертава се, че Европа не се е забавила да изработи международен договор по езиковите проблеми и през 1992 година инициативата е възложена на една от четирите основни институции на Обединена Европа, а именно на Съвета на Европа и нека тук да добавим, че при съставянето на договора най-дейно участие заема *Конгресът на местните и регионалните власти*. Местната власт и тогава, и днес има решаващо значение при спазването на езиковите и малцинствените права и тя именно носи отговорността при неспазване на съответните клаузи. Окончателният текст е приет от Парламентарната асамблея на Съвета на Европа, а сред първите държави, подписали Хартата, личат имената на Финландия, Германия, Холандия, Унгария, Дания, Кипър. Въпреки подписването ратификацията на документа в редица страни се забавя с по десет и повече години, а понякога дори остава и без ратификация, т.е. без последващи законодателни актове в дадена държава. Примерът с Франция е хисторически, защото въпреки волята на представителите на страната в институциите на Европейския съвет ратификацията е блокирана от текстове във Френската конституция, регламентиращи още от края на осемнадесето столетие езиковите права. Случаят с Италия е подобен, а редица страни не са подписали Хартата, вероятно за да избегнат подобни неудобства – сред тях са Гърция, Белгия, България, Турция, Сан Марино, Португалия, Литва, Латвия и др. Хартата съдържа редица пожелателни текстове, които очевидно не са теоретично издържани, а и задачата да се обхванат всички случаи на езиково разнообразие в Европа е много специфична.³³

При случая с Франция например френското законодателство се позовава на собствената си традиция в областта на индивидуалните и колективните права, която третира гражданите на Франция като равноправни, и затова закрилата на от дискриминация е насочена не към общности, а към всеки отделен индивид, наричан с важния за Френското просвещение термин "гражданин". Според Френската

³³ Срв. например многообразието на езиковите въпроси и права в конституциите на европейските страни, които някой се е потрудил да събере в уикипедия, срв. и трудът на Грин (2003) по темата, както и Урутиа и Ласагабастер (2005), Бренцингер (2007).

конституция всеки гражданин има право на лично образование, на защита на собствения му език и на превод в съдебната зала, като френските антидискриминационни мерки по отношение на отделния френски гражданин са твърде внимателно обмислени и целенасочени. Френската традиция, обаче изключва колективни права в областта на медиите, в областта на различните форми на публичност и по този начин според някои дискриминира емигрантските общности. Дали това е измиване на ръцете в името на единството на нацията, може задълбочено да се размишлява, защото грижата за гражданина е твърде сериозна.

Както е известно, в Европа единството на държавата, нейното териториално единство, се схваща като аналогично на държавния език и на относителното етническо единство, като малко страни са изключения в това отношение. Едно такова изключение е Швейцария с нейната регламентирана многоезичност. Въпреки това в Хартата съществува разграничение между регионален и малцинствен език. Така например в Каталуния каталонският не е малцинствен, следователно по отношение на цяла Испания, а и на Европа, този език е регионален – така се разрешава въпросът за неговия статут и за неговата закрила, като се оставя настрана въпросът за стандартизацията на корпуса и за цялостната му функция и престиж.

Неразрешените въпроси за разликата между регионален и малцинствен език се прехвърлят и към другия важен документ на европейското международно сътрудничество – Рамковата конвенция за предпазване на националните малцинства. Рамковата конвенция, приета през 1995 г. и влязла в сила през 1998 г., защитава колективните права на редица маргинализирани групи в страните на Европа, без да засяга въпросите на имиграцията, но също страда от теоретичен недостиг и от неясни основни дефиниции, като например тази „що е национално малцинство?“ (срв. Ангелов 2011).³⁴ В преамбюла на този документ се казва, че „превратностите на европейската история са показали, че защитата на националните малцинства е от съществено значение за стабилността, демократичната сигурност и мира на този континент“. Според М. Грекова (2001: 55 и сл.) тази конвенция поставя най-малко три въпроса: 1) какво се разбира под национално малцинство, 2) какво е малцинство и 3) индивидуални или колективни са така поставените права на националните малцинства.

Именно поради неясната дефиниция на понятието *национално малцинство* и поради факта, че всяка страна определя както съдържанието на понятието, така и правата на съответните малцинства според националната си специфика, някои страни не подписват тази конвенция. Както беше посочено, България я подписа през 1999 г. след оживен парламентарен и обществен дебат. Този дебат беше следствие на всекидневните представи и предразсъдъци както към отделните малцинства, така и със самото понятие „малцинство“, което се схваща като *опасна дума* (Грекова 2001:144), предполагаща сепаратизъм.

Случаите на езикова дискриминация са широка палитра, като се започне от тоталитарната забрана на определени езици и се стигне до скритата дискриминация и маргинализацията на малцинствени кодове на общуването. Така например кюрдският език в Турция е забранен за употреба и това е съвременен пример, аналогичен на забраната на шотландския език по времето на Кромвел. Редица неофициални всекидневни конфликти водят също до преследване и отричане на езиковите права. Такъв пример представлява унгарският език в Румъния, който също не е добре приет и се

³⁴ Рамковата конвенция за защита на националните малцинства е предоставена на 1 февруари 1995 г. на държавите членки на Съвета на Европа, а по-сетне и на кандидатите за членство, каквато страна по-късно стана и България.

отрича и маргинализира, макар и невинаги с явни средства (вж. Контра 1999 и у Камусела 2008).

Обратни случаи на дискриминация са случаите на езиково толериране. Така например езикът на баските отдавна вече не се преследва, а се толерира в Испания, а така също и езикът на ромите се толерира в Македония. Задаването на определен статут на езика като официален, национален, международен, регионален, или малцинствен, автоматично разрешава редица проблеми, свързани с езиковите права и предпазването от езикова дискриминация. Свързването на лингвонима с определен идентитет означава възможност за развиване на този идентитет, а така също и юридическа протекция на даден код, когато вече отнесен към международните договори и другите наднационални и универсални юридически инструменти. Така например, ако даден език е класифициран като регионален или малцинствен, за неговите права и възможности вече се говори по по-различен начин и функциите му се регламентират в разискваната по-горе "Европейската харта за регионални и малцинствени езици". По този начин международните документи, когато са подписани и ратифицирани от съответната държава, упражняват властта си за предпазване на застрашените граждани от дискриминаторските тенденции и локалната власт. Една анкета на Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа от 1996 г. показва обаче твърде голямо разнообразие на тълкуванията за езиковите разновидности в различните европейски държави, били те членки на Европейския съюз или кандидат-членки. Въз основа на тази именно анкета е съставена „Препоръка от Осло, относно езиковите права на националните малцинства (1998)". По страниците на този документ ясно се вижда как понятието за малцинство и за административна единица в повечето държави силно варира; тъй като всяка държава има различна социокултурна ситуация и различна традиция в междуетническата си толерантност, както и различни форми на междуетническо напрежение (вж. OSCE 1996).

Сред по-прикритите случаи на езикова дискриминация могат да се посочат примерите за рестрикция на езиковите употреби вместо работата, какъвто е актът в Америка за употребата единствено на английски език на работното място. Така например Патрик привежда случая, когато работодателят казва на работника "Можеш да говориш своя език, когато това е удобно за мене, но не когато е удобно за тебе". Лингвистичната дискриминация поставя кандидатите за работно място в неравностойно положение, понякога ги лишава от право на гласуване, от справедлив съдебен процес или от социални услуги (срв. Патрик 2009). Рестрикциите спрямо малцинствените езици се усещат най-остро в областта на образованието. Затова канадски експерти твърдят, че не е достатъчно да се позволи образование с помощта на определен код, но следва и да се позволи учебните програми и цялостното планиране на образованието да се извършва от активисти, които да поддържат застрашения език в равностойно положение.

5.3. Плурилингвизмът като европейска перспектива

Значителните промени, които на практика се извършват в Европа през последното десетилетие, изправят населението на Стария континент пред неподозирани лингвистични задачи. Журналисти, езиковеди, преводачи, т.е. интелектуалци, чийто работен инструмент е езикът и които имат изострено езиково чувство, са принудени да преодоляват цели стени от езикови клишета и новоизковани шаблони. Така думи и изрази като: предизвикателство, евроинтеграция, общоевропейско сътрудничество, европеизация и др. мощно навлизат в българския език и повечето журналисти не само ги преповтарят, но и онези от тях, които се

стремят към по-оригинално мислене и оригинален изказ, престават да се съпротивляват и несъзнателно ги включват в своя речников фонд. По този начин се образува един „ничий пласт“ на европейския речников фонд. Отделни народи като французи, гърци, сърби, унгарци и българи реагират остро срещу инвазията и схващат тази интернационализация предимно като английско влияние. Всъщност влиянието може да се окаже не толкова английско и американско, колкото латинско и романско, защото езици като английски, шведски, холандски са „оперирани“ от пуристични амбиции или, както американците обичат да казват - “Ние крадем думи отвсякъде”.

Това обаче е само една страна от международните или по-точно общоевропейските езикови тенденции – интернационализацията на европейските езици и проникването на чужди думи във всеки един отделен европейски език. Много по-сериозен проблем за Обединена Европа обаче не е този естествен процес на взаимно проникване, колкото застрашаването на самобитните малки езици, на диалектите и на регионалните култури. Вече стана дума за опазване на *застрашените езици*, за опасността от *езикова смърт* на диалекти и дори на стандартни езици, имащи историческо значение за европейската цивилизация. Тъкмо затова многоезичието в Европа вече се схваща не като пречка, а като необходимост, и то в съзвучие с принципите на многоезичното образование, залегнали в документите на ЮНЕСКО (вж. Ромейн 2003). Съществува и алтернатива – есперанто да покрие проблемите на езиковите различия и под егидата на този неутрален от политическа гледна точка език да се извърши преодоляване на езиковото неравенство. За сега обаче тази перспектива остава утопична, макар есперанто да има статута на най-популярния спомагателен език (вж. Пирон 1981; 1994).

Езиковите разновидности на Европа са трудни за класифициране поради различното съдържание, което се влага в термините, а то е различно поради специфичните езикови ситуации, към които се отнася. Необходимостта от една теория за йерархичната структура на езиковите обединения (варианти) е много важна, но тази теория не може да бъде „чиста“, защото идентитетите – национални, културни, социални, езикови – засягат съответните политики. Комплексният характер на въпроса се диктува не само от факта, че е социолингвистичен, т.е. езиковите обединения обикновено са паралелни и дублират социалните обединения (етнонимите в повечето случаи са и лингвоними), но и защото езиковите варианти съществуват съвместно (един до друг и един над друг) в определени райони, градове, села. Нормално е езиковите ситуации да се отличават с хетерогенност; по-малко вероятно е да се наблюдава езикова и социална хомогенност. Още в самото начало на интердисциплинарните полеви изследвания се създадоха термини като диглосия и билингвизъм. Според по-новите „обелващи главата лук“ постановки „планирането може да бъде експлицитно, имплицитно или пък въобще да няма такова“ (Рисенто и Хорнбергър 1996: 404). Както отбелязва Фишмън, именно липсата на езиково планиране може да доведе до ксенофобия и до антимацциствена езикова политика (Фишмън 2001:454).

Казано с други думи, езикова политика винаги съществува, но ако не е добре осъзната и обмислена, тя може лесно да прехвърли границите на социалната търпимост и на тази основа да се разрази конфликт. Езиковите проблеми обикновено са индикатор, но могат да бъдат и първопричина за стълкновения. Езикът безспорно е важен фактор, но в повечето случаи в по-общата област на клтурата се наблюдават тлеещи социални противоречия. Понякога обаче дадена езикова политика може да бъде израз и на злонамерена лингвистична програма или на *девиантно езиково планиране*, въпрос нуждаещ се от специално разискване.

Политическите въпроси на езиковото планиране засягат не толкова *корпуса*, а в повечето случаи *планирането на статута* на даден език. Планирането на *езиковото усвояване* е отнесено предимно за районите и държавите, които имат нужда от втори език за един по-пълноценен културен живот и образование (вж. Фишмън и др. 1968). Тенденцията за общ и обвързващ втори език обаче се разпространява все повече и повече и безспорно вече е в същината на бъдещата езикова политика с двете си позиции - глобалистка и антиглобалистка. „Знаенето на немски, английски, испански, френски и италиански вече не е достатъчно за всеки, който иска да бъде потопен в световната цивилизация.... Тенденцията е да има единна цивилизация, но съществува многообразие на езиците на цивилизацията”. Тези думи на А. Мейе от 1918 г. са припомнени в пленарния доклад на Тове Скутнаб-Кангас на Конгреса по езикова политика, организиран от Лингуапакс (подразделение на ЮНЕСКО) в Барселона през 2002 г. В същия доклад са изнесени интересни данни за езиковото многообразие в различни точки по света – посочено е, че в Европа се говорят 230 езика, което съставлява само 3 % от общото езиково разнообразие; в Северна и Южна Америка, взети заедно, се говорят 1013 езика (15 % от световното езиково разнообразие), в Африка се говорят 2058 езика (30 %), в Азия 2197 (32 %), в Океания 1311 (19 %).

Оказва се, че дори в мултинационален град като Лондон се говорят около 350 различни европейски и неевропейски езика, което е повече от традиционното езиково разнообразие на Стария континент. Следва обаче да възразим във връзка с приносния характер на европейските езици в световната цивилизация, както и за степента на обработеност на тези езици – не само на големите, но и на средните и на малките езици в най-малкия, но най-наситения с култура континент.

Най-важното в случая е, че Европа все още държи сметка за традициите по райони и за нагласите *свое – чуждо*. Почти навсякъде по Стария континент се е работило, при това от векове, за социалното осъзнаване и за разграничаване на лингвистичните обединения. Осъзнаването е протичало с различна динамика в различните епохи за съответните подрайони, като страните не са били чужди на езиковите и културните подражания. Въпросите на езиковото планиране и езиковата политика, отнесени към европейския континент, са много по-емоционални, защото тук народите твърде трудно се освобождават от спомените за войни и братоубийства, и за съжаление историческите негативи се предават от поколение на поколение. Наслоената омраза се схваща като пречка още при създаването на първите наддържавни европейски институции и при първите конвенции. Така например Европейската културна конвенция, подписана през 1954 г., почти непосредствено след Конвенцията за човешките права от 1950 г. още в първия си член подчертава, че „... следва да се поощрява изучаването на националните езици, историята и цивилизацията на противоположните гледни точки и да се предоставя възможност да се представят различните гледни точки на различни територии” (вж. Трим, без г. – стр. 5). В наши дни Съвета на Европа се позовава главно на Европейската рамка за преподаване и оценяване на езиците³⁵ - *Common European Framework of Reference (CEFR)*, вж. за АЛТЕ по-горе 8.2) - и на Европейското езиково портфолио - *European Language Portfolio (ELP)*.

В тези два документа ключовите термини са *комуникативна компетентност* и *първILINGВИЗЪМ*. Първият термин означава съвкупните лингвистични,

³⁵ Тези документи са приети на симпозиум, организиран по инициатива на швейцарското правителство на тема: „Прозрачност и сцепление за езиковото обучение в Европа: факти, оценки и сертификати”, ноември 1991 г.

социолингвистични и прагматични умения и знания и е добре известен на психолингвистите и социолингвистите у нас, като и на авторите на учебници, на методики и на цялостни стратегии по езиково обучение (вж. Димчев 2010, 2011). Въпреки че е с по-ново съдържание терминът плурилингвизъм също не е непознат (вж. Стойчева 2012) – означава цялостната комуникативна компетентност по отношение на различни езици, които се владеят в различна степен. И така новите тенденции са да се стимулират и подпомагат образователните стратегии за плурилингвизъм, въпреки че, както знаем, образованието е твърде бавен процес и само в по-далечна перспектива би решило по неотложни и мащабни задачи като приобщаването на малцинствата и поносимостта между антагонистичните гледни точки спрямо историята.

В Европа освен това съществуват множество държавни граници, които невинаги съвпадат с етническите и езиковите граници, и това води до продължително откъсване на национални малцинства в съседни държави. Изходът от тази ситуация се привижда в многоезичието и във все по-ясно очертаващия се стремеж да се учат, възприемат и използват повече от два езика и в съответните общности, и в съзнанието на отделния европейец. Тези тенденции на плурилингвизъм не пречат на европейския идентитет, който все повече се насочва към модела на глокализацията, т.е. осъзнаване на различни групови, етнически, национални и наднационални принадлежности като телескопична структура в съзнанието на отделната личност (вж. Нелде 2002, Тръдгил 2004, Ангелов 2000).

Не на последно място следва да поставим и политическите цели при планирането на статута на даден европейски език. Най-често политическата воля е мотивирана от желанието за самоопределяне и самостоятелност, което, както беше отбелязано, може обаче да се окаже и фалшиво намерение. Определянето на даден „недозрял“ език за самостоятелен може да го постави в ситуация на наивно дете, което се стреми към ненужна самостоятелност. Такива общности не приемат „покрива“ на другия по-разработен език, отказват се от културна интеграция и се стремят към сепаратизъм, който прерязва даден диалектен континуум. В такива случаи може да се получи липса на авторитет, пропаст между съседни, свързани култури, които имат различен престиж. Загрижеността към малките езици, която по инерция проявяват езиковите активисти, правейки аналогия с беззащитните животински видове, невинаги почива на добро познаване на локалните нагласи и традиции.

Цитираната многократно Скутнаб-Кангас дължи много от популярността си сред еко- и социолингвистите на термина „езиков геноцид“, който тя употребява главно във връзка с образователните стратегии. Не можем да не се доверим на нейните примери, особено когато се отнасят към ситуацията на финските емигранти в Швеция и към силно застрашения език сами в същата страна (Скутнаб-Кангас 2002). Дали обаче грижовността е винаги премерена и дали се вписва в миротворческата повеля на времената, в които живеем? Най-лошото в такива ситуации е, че недостатъчният престиж трудно се осъзнава от носителите на съответната култура. Това важи особено много за славянските езици, които имат склонността да се роят. Такива трудни за осъзнаване етнически нагласи не могат да се усетят в международен план, защото са непреводими. Носителите на съседната по-обработена езикова формация обаче трудно могат да скрият снизходителните си усмивки, когато лексика от ниския регистър на съседния новоизлюпен език се използва за романтични и високопрестижни сюжети. Отделеният набързо обработен език звучи „селски“ главно поради многото двойни значения на думите в по-широк географски ареал и исторически получилите се семантичните разширения при някои от тях. Така се получава диспропорция по отношение на престижа и в двете родствени култури възниква ефект на границата,

свързан главно с различни процеси на архаизация и модернизация по отношение на речниковия състав. Една и съща дума започва да придобива различни конотации, а понякога и съвсем различна семантика. Като резултат могат да възникнат множество недоразумения и познатите на всеки преводач „лъжовни приятели“.

Следователно ефектът на „неприятния подслон“ – когато носителите на дадено наречие прибързано се стремят към автономия и се отказват от „покрива“ на добре обработен родствен език – може да бъде заблуда, самозаблуда или подсторен стремеж за независимост. Езиковите и културните механизми на престижа изискват винаги сравнение с други общности, култури и езици, както и признаване, разпознаване и оценка. Би било погрешно да се търси механично равноправие по отношение на езиците и да се прокарва механична аналогия с представите за равноправие в рамките на обществото. Езиците могат да се окажат несамодостатъчни в икономически и в културен план, тъй като задачите по стандартизацията не са само политически, но съдържат и обективната страна на порастването – подобно на достигането на пълнолетието, когато индивидът се превръща в гражданин.

6. Езиково строителство и езикови права на Балканите

Един от основните проблеми на балканските страни, взети като цяло, е, че те трудно се вписват в стандартите и културните канони на Западния свят. Западно-европейските империи изградиха своето могъщество през XVII и XVIII в. въз основа на колонизацията на нови земи, свързана главно с развитието на мореплаването.

Балканите обаче не можаха да бъдат колонизирани, нито пък те успяха да излъчат достатъчно силна страна, която да стане колонизатор. Може би защото те самите бяха "колонизирани" няколко века преди това от Отоманска Турция. Това господство обаче далеч не беше свързано с държавно управление и държавен модел, какъвто бяха развили повечето западноевропейско монархии; то се основаваше преди всичко на ислямската религия, а властовите йерархии и унаследяването на собствеността там се ръководеше от принципно различни закони. Османската империя не обръща никакво внимание на културата на поробените народи, а още по малко внимание на езиците им. Анализирайки въпроса за турско-българския билингвизъм през тези тъмни за Балканите векове, М. Виденов подчертава, че асимилация на езиково равнище за турските управници е непозната – единствената им цел и средство е религиозното „приобщаване“ към исляма и отоманските традиции. Така в своята книга, посветена на диглосията и в синхронен, и в диахронен аспект, авторът определя езиковата ситуация по българските земи от онова време като типичен случай на *билингвизъм без диглосия*, защото между турския и българския език няма никакво противопоставяне по скалата на престижа (Виденов 2005: 128 и сл.). Този извод е отнесен спрямо турско-българските езикови контакти през посочения период, но той може да бъде отнесен и към други балкански земи и народи.³⁶

На теория след няколко години, но на практика след около три десетилетия революционната вълна от Запада достигна и до Балканите – през Италия и Австро-Унгария, но и директно от Англия и Франция. Тук вълната също предизвика въстания и размирици, като този порив за нов тип демокрация се изрази най-напред в Гръцката

³⁶ В подобен модел вероятно следва да се изключи албанско-турският билингвизъм, тъй като т. нар. арнаути са имали по-различен статут в Османска Турция. Що се отнася до потурчените, т.е. ислямизирани българомохамедани, торбеши, бошнаци, казылбаши и пр., тук по-скоро следва да се говори за парадоксалния случай на *диглосия без билингвизъм*, защото славяноезичните например не са знаели, че и днес дори не знаят турски, но по религиозни причини са принудени да четат корана (на арабски) или да се напращат да се молят на турски, но без да разбират.

война за независимост (1821-1830) – една война, която беше дело на гръцкия народ, подпомогнат както от външни сили, така и от интелектуалци и съмишленици от различни краища на Балканите. Фактът, че Гръцките просветени среди първи надигнаха глава срещу законите или по-точно срещу беззаконието в Отоманската империя има свои предпоставки и характерът на тази борба определя цялостната тенденция за революции и въстания в тази част на Европа през целия XIX в., че дори и през XX в. (Тодоров 1965).

Вместо либералния идеал за гражданско равенство и солидарност на Балканите се настани романтичен национализъм, повлиян от пангерманизма и панславизма. Всъщност съпротивата на Балканите започва след разгрома на Наполеон, ето защо естествено е националистичните стремежи вече да вземат връх и да се очертаят като по-определящи. Националистичните амбиции, както показват фактите от историята, се оказват по-брутални и бързо подменят кредото на Френската революция с неговите тежнения за „граждански права, за социалното братство и равенство” (отделен е въпросът доколко тези ценности на Френската декларация са били искрени и добре обмислени) с бонапардистките и постбонапардистките саможертви и жестокости в името на национални идеали.

На Балканите само отделни образовани личности като Константин Ригас поставят идеята за балканския федерализъм и за гражданските свободи над националните идеали.³⁷ Като цяло обаче символите на нацията владеят умовете и определят саможертвата на редица борци по време на гръцкото освободително въстание. Следователно на Балканите се възцарява романтичният идеал не толкова за *социално равенство*, колкото за *национално освобождение*, и това става по напълно естествен начин, тъй като става дума за *Възраждане* и при това за „национално възраждане” в истинския смисъл на думата.

С този белег се характеризира втората особеност, отнасяща се до всички балкански народи. По модела на Гърция всяка от постепенно надигащите се нации търси своята възможност да пренапише престижна история и да открие своите корени в древността. Разбира се, преди самата Гърция да открие себе си, Западът преоткрива Античния свят, нарича го "люлка на Европейската цивилизация", и редица западни просветени умове подхранват модела за класическа култура, чиито законни наследници се смятат съвременните гърци.

Същите настроения обаче владеят и румънската интелигенция, която преоткрива историята си в културата на древните даки. Подобни са историческите вглеждания и на сърби, и на българи. Достатъчно е да споменем историите на балканските народи, написани от Раич и Паисий, като не можем да не отбележим като допълнителен акцент и все по-разрастващата се панславянската идеология, както и подновеното зачитане на делото на славянските просветители св. св. Кирил и Методий.

Третата особеност на балканския революционен XIX в. е негова религиозна основа. В голяма степен това е борба между православието и исляма; един конфликт, който е заложен още със завземането на Балканите от турците и който продължава през цялото време на отоманското господство. Борбата за човешки права на Балканите в редица отношения е всъщност борба за самостоятелен църковен живот. Повечето от стремежите на общините и селищата, които са били с преобладаващо православно

³⁷ К. Ригас (Велестинлис, Фереос) разработва програма и проект за Балканска конституция, която следва модела на Френската конституция от 1793 г. Революционерът има обаче трагична съдба - заловен от австрийските власти в Триест, той е предаден на турците, които го убиват по жесток начин в Белград през 1797 г. Ригас е автор на вдъхновяващ боен марш, а е известно, че е ходел с антична пелерина, символ на възбуждащата се гръцка слава (срв. Кондогеоргис 2009, Топалов 2003, Пороманска 2001).

християнско население, са воювали за построяването на църкви и на училища, както и за богослужение на съответния християнски език. Тук отново първостепенна роля има гръцката патриаршия като институция, защитаваща стремежите на всички християни, а също така и неугасващата светлина на манастирите, сред които централна роля изиграват Атонските манастири (Карамузи 2004). След Екатерина Велика особено място заема и руската църква и руските имперски стремежи. Твърде често обаче църквата и просветата се схващат като подчинени на различните националистични амбиции.

6. 1. Модернизацията на балканските национални езици

Както се вижда от историческите факти и примерите и при балканските страни, на практика процесите на социолингвистично строителство или са в известна степен стихийни, или пък са организирани и грижливо подготвяни. Обикновено става дума за "изработване" на стандарт по два начина – чрез по-продължителни прения и дискусии или пък чрез еднократни колективни актове, т.е. на „конгреси” в истинския смисъл на думата, които издават декларации, програми или манифести, насочени към определени стратегии за езикова политика.

Следва да не прехвърляме механично ценностната система на съвременните европейските граждани към времето на закъснялото балканско просвещение. Ролята на езика в културното възраждане и самоопределяне на балканските нации е добре разбрана от авторите на манифести и програмни документи през XVIII и XIX в. Елитарните общества, които са излъчили съответните народи, поставят знак за равенство между политическата и езиковата независимост и това проличава при всичките пробудени за независимост общности.

Една реконструкция на демографската и етнографската картина на Балканите през XVIII и XIX в. ще ни покаже, че балканските народи са представлявали пъстра мозайка и не са били териториално обособени – гърци е имало от Мала Азия до Приазовието, българи също е имало и в Мала Азия, и в Добруджа, дакорумънци и власи от Македония до Бесарабия, албанци по планините в западните Балкани и Адриатика, но и чак в днешна Украйна. Статуквото се установява след ожесточените и междоусобни Балкански войни от 1912 и 1913 г. и се затвърждава през двете световни войни. В резултат в рамките на около осемдесет години се установяват стабилни държавни граници, които обаче не са езикови и културни граници, тъй като в съседните държави остават диаспори, прекъснати етнически и диалектни континууми, и се оформят други непълноценно развиващи се и подтиснати в културно отношение малцинства. Тези малцинства не са равнозначни със съответните традиционни малцинства, обитаващи балканските земи в резултат на миграции и преселения, каквито са ромите, арменците и евреите. Малцинствата, възникнали в резултат на прекрояването на границите са подлагани на друг тип политически и културни репресии и на асимилаторски политики, тъй като са имали в съседство опората на съответна държава и се представлявали заплаха за стабилността на установената граница. Скъсването с културата на метрополията и приобщаването на тези откъснати национални малцинства към културата и езика на принципно не тяхната етническа и културна общност в началото на XXI в. в голяма степен е протекъл, но не е напълно завършен процес. Интересни за социолингвистиката са множеството ефекти на границата, когато откъснатата диаспора е консервирала архаични състояния на езика, поради липсата на общите конвергентни тенденции и стандартизацията, протекла в "свободните" държави.

На фона на обединителните процеси, протичащи в момента и Европа и засягащи съществено югоизточната ѝ част, тези исторически ракурси вече звучат като отживяла стара приказка. Поуките от историята обаче следва да се припомнят, защото съществуват и анахронични опити за създаване на "нови" езици и "нови" нации, при това в края на XX и началото на XXI в., когато общото европейско законодателство изработва все по-надеждни механизми – законови текстове и институции – за гарантиране на колективните и индивидуалните човешки права.

Новогръцкият литературен език

Новогръцкият литературен език е може би най-трудно създаденият модерен език в Европа, тъй като става дума за политически партии, спорещи до състояние на пароксизъм по езиковите въпроси. Гръцките романтично настроени интелектуалци се опияняват от силата и дълбочината на родния си език и на картината на света, заложена в него, те обаче имат трудната, дори непосилна задача да превключат, да преведат цялото това наследство от думи и представи на по-съвременен понятиен език, на по-способни за кореспонденция със съвременността образи. Наслоенията на латинския език, на френските енциклопедисти, на немските класически философи, които и без друго почиват на гръцка основа, обаче следва да се преосмислят и да се адаптират за новата гръцка среда. Към това се добавя и верността спрямо византийското средновековие и православната традиция, на който гръцката интелигенция не би искала да изневерява. Просветителските тенденции на Запада и прословутия рационализъм в редица отношения обаче са непримирими с православните философски традиции – една задача, с която в продължение на десетилетия се справят редица гръцки и руски богослови и писатели. Към тази твърде трудна интелектуална задача се прибавя и сложната езикова ситуация в южната част на Балканите и диалектното разнообразие, което следва да бъде преодоляно за нуждите на едно демократично и общодостъпно образование (вж. Драгова 1972: 32, Конев 1983, Димчева 1985: 18).

Езиковата ситуация на Гърция е позната като ситуация на диглосия (самият термин също е гръцки) и това езиково раздвоение (между двете езикови разновидности катаревуса и димотики) има твърде дълбоки корени, още в епохата на Александър Велики, както подробно тази ситуация е описана в исторически аспект от немския учен Крумбахер през 1903 г. (вж. Ризов 2012). Според някои автори (Триандафилос 1938, Логачев 1979: 264) тази диглосия е изкуствено създадена и изкуствено подхранвана, но така или иначе, въпросът е разрешен чак в наше време. През 1976 г. със закон 306 се взема решение за единство в полза на общонародния вариант на езика – димотики.

Пуризмът на гръцките интелектуалци спрямо общия европейски езиков суперстрат и днес дори не може еднозначно да се оцени – той води до капсулиране по отношение на латинската международна терминология, но също така запазва самобитността на православното елитарно мислене и е бариера срещу католическите влияния. Последица от пуризма е и изместената семантика на редица думи от старогръцки произход, които в гръцки са в ежедневна употреба, но за други народи са приели функцията на силно специализирани термини. Примери за терминологична капсулация са думи като *логотехния* (литература), *глосология* (лингвистика), *паепистимио* (университет).

Румънският книжовен език

Румънският език, както показват фактите от историята, е най-силно повлиян от романтичните стремежи на елитарни кръгове към създаването на нации и модерни езици. Неговото начало като "роден от идеите" модерен език следва да се поставя дори преди новогръцкия, защото още през XVI в. се забелязват отделни документи, написани на този нов литературен език, възникнал сякаш от нищото. Разбира се, вулгарният латински се е говорил и през Ранното средновековие от бреговете на Атлантика до Черно море. На този език именно св. Йероним превежда Библията, но Библията на св. Йероним, както и други литературни паметници на народен латински език трудно могат да бъдат смятани за предистория на съвременния румънски.

Дакорумънски и влашки диалекти се говорят и до днес из целия Балкански полуостров, тъй че устната форма на този език несъмнено е много древна и е извън всякакво съмнение. През XIX в. известният лингвист Г. Вайганд открива арумънското население в съседство с Албания, а също и разпръснато из България и дълбоко в Гърция (Вайганд 1899). Един етнос, който е създал значителен фолклор и традиционна култура на множество романски местни говори, схващани от другите етноси като общ диалект, наричан от другите балкански народи *влашки*, *цинцарски* или с други местни имена. Въпреки това като книжовен език *румънски* или *влашки* няма стар период, което пък определя и по-плавния и лишен от остри дискусии път на неговата стандартизация. Най-старият запазен писмен текст на румънски език е писмото на Неакшу от 521 г. (вж. Никулеску 1981: 95) до градоначалника на Брашов, което е на изящен румънски, но е написано с кирилски букви.

Тук достигахме до съществения въпрос защо е така късна появата на същински румънски език, използващ логично латинската азбука за своите цели? Ето и отговорът – покръстването на населението на север от р. Дунав в православие е станало под силното влияние на старобългарския език и до късно, дори и до днес черковнославянският богослужебен канон е оказвал силно влияние върху румънския религиозен живот. Държавната и църковната администрация във Влашко и Бесарабия са си служели с кирилицата чак до 1860 г., а и по-късно в рамките на съветска Молдова се пише основно с кирилица (Бернщейн 1948).

За нуждите на литературата и за светския живот картината е доста по-различна. През периода 1780-1840 в Трансилвания е основана школа, която полага особени грижи за отварянето на Румъния към Западна Европа и латино-романския свят. В началото на този процес стоят гръцки интелектуалци в сътрудничество с влиятелни кръгове от Италия, които осигуряват стипендии за обучение на зараждащата се нова румънска интелигенция. Това обяснява и гръцко-италианското влияние в езика на писателите от Трансилванската школа, които се проявяват като ревностни пуристи главно по отношение на славянските думи.

В следващите десетилетия кодификацията на румънския език е свързана със съчиняването на нормативни граматики и със засиленото френско влияние върху културата, литературата и езика (Сергиевски 1954: 232). Може да се заключи, че румънският език е имал проблеми със статута си, който е бил неутвърден, но не и предизвикващ особени възражения, тъй като се е намирал в обкръжение на славянски езици, които не са могли да му съперничат и да оспорват нито неговото название, нито да го обвинят в присвояването на културно наследство. Най-сериозните проблеми се явяват при планирането на писмения корпус, поради отдалечеността на латинския писмен субстрат, а за сметка на това е била налице вече вкоренена славянска и по-точно на българска писмена традиция, както и кирилската азбука. Що се отнася до устните форми на съществуване, влашките диалекти са осигурявали добра основа за

всекидневното общуване, а наличието на редица фолклорни жанрове, са важна и неоспорима предпоставка за създаването на нов книжовен език.

***Сърбохърватският литературен език (без оглед на неговите разновидности
от най-новото време)***

Сърбохърватският книжовен език, както личи и от самото му название, е продукт на намерения за политическо и културно обединение между сърби и хървати. Очевидно и тук става дума за политически планове, въпреки че дори от съвременна гледна точка не е напълно ясно чии амбиции и стратегически начертания са стоели зад този проект. Очевидно плановете за една бъдеща южнославянска държава са насочени срещу Хабсбургската империя, защото тази държава ще стои на пътя на Австро-Унгария към Адриатика. В случая обаче става дума за трудно обединение между католици и православни християни, които обаче могат сравнително лесно да се съюзят въз основа на общия си славянски език, въпреки диалектните разлики. Н. Иванова (2000) разглежда в подробности разликите и приликите между двата книжовни езика и съответните съпътстващи ги подтипове. Нека припомним някои факти от хронологията на този така показателен езиков експеримент. И сърби, и хървати имат обилна средновековна писмена традиция, свързана с нуждите основно на черковния, но и на светския живот. Тук обаче се появява и водоразделът между католическата клерикална традиция, свързана основно с латински, и източноправославната каноническа литература, писана на черковно славянски, но силно повлияна и от гръцките образци. Тези разлики обаче могат да се окажат и ползотворни с оглед взаимното проникване, т.е. преводът в най-широк смисъл, между двата канона и при сравняването на някои ключови понятия.

Създателите на сърбохърватския език обаче не са имали подобни цели – те са били модерни хора, окрилени от революционните идеали на надигащите се национални и социални вълнения в началото на XIX в. През 30-те и 40-те години и не без връзка с унгарските революционни вълнения от 1848 г. в империята на Хабсбургите се създава илирийско движение, което да обедини южните славяни в рамките на Австрийската империя. Най-виден представител на илиризма е високообразованият хърватски писател и общественик Лудевит Гай (1809-1872), който по образа на чешката латинска азбука изготвя проект за правописна реформа (Георгиев 1977). През целия си живот реформаторът е ратувал за единен правопис и език на южните славяни³⁸, но поради конфликт с големия сръбски филолог и общественик Вук Караджич, който всъщност оформя проекта за сърбохърватския език, Лудевит Гай не участва в подписването на историческия Виенски договор от 1850 г. За подписването на Виенския договор се срещат сръбски и хърватски дейатели на културата с основната задача – да сключат съюз за единен книжовен език.

Авторитетът на Вук Караджич по езиковите проблеми става безспорен, след като още през 20-те години на XVIII век, той публикува превод на Новия завет на сръбски език и съставя ценна граматика, речник и фолклорни сборници, а също така има и немалка заслуга за преминаването и на сърби, и на хървати към щокавския диалект като основен за бъдещия общ книжовен език. Не може да се отрече също и авторството му на демократичния фонетичен принцип, залегнал в кодификацията на бъдещия книжовен език (Унбегаун 1935, Стеванович 1971: 18-27, Толстой 1988: 194-200, Конев

³⁸ Л. Гай е един от първите радатели за езиково обединение на южните славяни. По-сетне съществуват множество подобни опити, като някои от тези проекти включват и българския език. Пример в това отношение е опитът на А. Безеншек да използва стенографията като инструмент за езиковото обединение на южните славяни (Иванова 2008).

2007). Виенският договор дава възможност за свобода в избора на графичната система, а така също и възможност за алтернативни употреби на вариращи звукове.

Диграфията и в по-сетнешна Югославия изглежда, че не е предизвиквала особени проблеми. До времето обаче на Й. Б. Тито, когато през 1954 г. в Нови Сад е прокарана частично нова кодификация, даваща още по-голямо равенство на двата езика и възможност за равнопоставен статут чрез замяна на названието хърватско-сръбски и сръбо-хърватски. През 1967 г. политическите искания за по-голяма автономия на Хърватско в рамките СФРЮ отново придобиват езикова форма. Няколко представителни интелектуалци, сред които личи името на номинирания за нобелова награда Мирослав Кърлежа, подписват декларация "за названието и положението на хърватския литературен език". Матица хърватска отказва да завърши големия речник на сръбохърватския литературен и народен език. Следва да се припомни, че Матица хърватска и Матица сръбска започват да издават „Речник на сръбохърватския книжовен и народен език” в съответствие с решенията на Новосадския договор. Двете Матици издават само първия том, а след оттеглянето на хърватските езиковеди, останалите томове до края издава само Матица сръбска. Речникът още не е завършен, ще бъде 30 тома (досега са излезли 17) с над 450 000 думи.³⁹ Следователно разпадането на Югославската федерация показва ясно как въпросът за статута на езиците може да даде израз и на по-дълбоки политически противоречия.

Новобългарският книжовен език

Както е известно, новобългарският книжовен език почива върху традицията на св. Кирил и Методий и на техните ученици Климент, Сава, Горазд, Наум и Ангеларий, към които славянството е изградило култ и ги нарича "свети седмочисленици". Българското възраждане се опитва в много отношения да преоткрие наследството, завещано от св. Климент Охридски, който през 893 г. е обявен за Пръв епископ на българския език и който полага основите на ограмотяването на обикновените хора и на духовенството, особено в областта Македония, като използва кирилските букви и служи в църквите на българския славянски език. Преоткриването на Ранното българско средновековие и историята на създаването и разцвета на славянобългарската държава в съседство с Византия е основна тема и на първата новобългарска история – „История славяноболгарская”, написана от атонския монах Паисий Хилендарски, книга, която изиграва съществена роля за пробуждането на българското самосъзнание. Както е известно, тази книга с малки отклонения е написана на черковнославянски, а не на новобългарски.⁴⁰

Новият български език има сложната задача да се еманципира в три направления – не само от черковнославянското и руското влияние, но и от гръцкото влияние, тъй като много от българските интелектуалци и филолози всъщност са гръцко-български билингви. Такива са Неофит Рилски, Раковски и Иван Богоров, Селимински и много други. Що се отнася до езиковите ситуации в Пловдив, Станимака, В. Търново, М. Виденов привежда цитат от К. Иречек, който достатъчно добре описва ситуацията в

³⁹ Авторът на този автореферат изказва благодарност на Н. Иванова за бележките по темата за южнославянските езици.

⁴⁰ Срв. обстойно представената дискусия и аргументация по въпроса у Виденов (2005: 148 и сл.). Подвеждащото свидетелство, дадено ни от самия атонски монах, че „простим болгаром просто и написах” не може да бъде достатъчно основание за определяне на езика като много по-различен от черковнославянски, защото текстът въпреки отклоненията граматическите и лексикалните особености отговаря на критериите за „формация със статус В” според класификацията на М. Виденов (вж. 2005: 154).

Пловдив, град, който е типичен за българско-гръцкия билингвизъм и диглосия, а ситуацията с гръцко-българския контакт тогава, според цитирания модел, се определя като билингвизъм с диглосия (вж. Виденов 2005: 138).

Към тази сложна картина сред градското население и сред интелектуалците се прибавя и диалектното разнообразие на силно разчленената от планини и реки българска езикова територия. Към географските пречки се прибавя и локалният патриотизъм на културните дейци, които искат да поставят родните си места в основата на езиковото строителство, въпреки че основните книжовни и образователни центрове на българите в продължение на почти целия XIX в. не са във вътрешността на страната, намираща се под османска власт, а в градовете Букурещ, Браила, Белград, Крагуевац, т.е. в емиграция (срв. Венедиктов 1990: 152-205). Български средища на културата по онова време са големите колонии от временно или постоянно пребиваващи българи в градовете Солун и в столицата Истанбул, която българите наричат Цариград, защото от векове българското присъствие там е значително и където се издават вестници и работят български печатници. В своята книга „От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици” Б. Вълчев дава подробен анализ на културните и книжовните средища на българите през Възраждането и за разпределението на българската интелигенция по географски признак. „Тук е нужно едно важно уточнение: за всички е известно, че през Възраждането поради спецификата на българското битие не е било възможно да се формира водещ културен, политически и стопански център, олицетворяван, така да се каже, от един-единствен град” (Вълчев 2009: 125).

Процесите на стандартизация не са предизвиквали обаче сериозни конфликти и съперничества, тъй като графиката е била сравнително единна и правописните норми на постепенно оформилите се Търновска и Пловдивска школа не предизвикват проблеми при четенето на текстовете. Вълчев отбелязва: „...В никакъв случай обаче не може да се говори за някаква обща и локално недиференцирана основа на книжовния език – той стъпва здраво на основата на североизточното наречие, чиято структура и система и днес ясно личат” (Вълчев 2009: 122).

През 60 г. в Браила се формира тесен кръг от интелектуалци с научни интереси и писатели, които поставят началото на книжовно дружество и издават “Периодическо списание”, където се третират и по научен начин въпросите за стандартизацията на правописа (Русинов 1985: 80). Така Марин Дринов и кръгът около него се превръщат в законодатели на новобългарския правопис, който обаче е кодифициран окончателно едва през 1891 г. в пределите на вече свободното Княжество България, когато министър на културата е Иванчов.⁴¹

Българският език е добър пример за постепенна, но и трудно протекла кодификация, която обаче не се отличава с големи конфликти и сътресения. Проблемите за новобългарския език започват много по-късно, през 40-те години на XX в., когато въз основа на диалектите в българския югозапад е сформиран още един паралелен езиков стандарт, наречен "македонски литературен език".

Албанският книжовен език

Албанският книжовен език се създава няколко десетилетия по-късно, тъй като и нуждата от поява на албанска държава на Балканите е продиктувана от събития, разиграли се в края на XIX и началото на XX в. Отново е налице, този път напълно

⁴¹ За книжовно езиковото развитие след Освобождението вж. много по-подробно у Вълчев (2009: 136) и сл.

явна, политическа воля, която да формира елит, който пък от своя страна да предяви претенции за самостоятелна албанска култура и независимост. Тъй като в по-голямата си част албанската общност не е страдала от липсата на религиозни различия с властовите структури в Отоманска Турция, тя е била добре интегрирана и дори е влизала в управлението на империята. Затова въпросът за подобен сепаратизъм е свързан с назряващото реформиране и модернизацията в самата империя. Проектът несъмнено е свързан с австроунгарски планове за разбиване на султанската държавност, планове, които за онзи исторически момент са били добре дошли и за останалите балкански държави, доколкото Отоманската империя е трябвало максимално да бъде отслабена и да бъде притисната до състояние да напусне Балканите.

Албанският език, както и румънският, няма собствена стародавна история, поне що се отнася до писмени паметници, но също има дълга устнопоетична и фолклорна традиция (Десницкая 1973: 257-282). Някои изследователи посочват и значителен общ лексикален субстрат с румънски, което не е странно, като се има предвид пастирският поминък на даките и илирите (Калужская 1977). Сложността в езиковата ситуация на Албания е свързана с регионалното разделение на езика – тоски, южна разновидност на езика, и гегски – северна разновидност. Устната поетична традиция в значителна степен е преодоляла различията и е установила наддиалектно разговорно койне, което обаче не може да послужи за всекидневно общуване поради множеството си архаизми и стилистичната си обогатеност (Десницкая 1973: 290). В началото не е могло да бъде посочен и ясно определен културен център на страната, който да създаде престижната норма, като се има предвид, че редица печатни издания са реализирани в емиграция, т.е. извън пределите на страната.

Албанското възраждане "рилиндие комбетаре" откроява фигурите на значителни поети с религиозна и светска тематика като Хасан Зюко Камбери, а по-късно Сами Фрашери, Наим Фрашери, Е. Митко и Константин Кристофориدي. Първият превод на Евангелието на албански език е дело на Вангел Макси, под редакцията на Григорий Гироксатрийски и е издаден на остров Корфу през 1927 г. от Британското библиейско общество. През 80-те години на XIX в. една след друга излизат граматиките на Сами Фрашери и К. Кристофориди, като и двете се стремят да уеднаквят различията между тоски и гегки и да създадат единен национален език. Сами Фрашери обаче се очертава като най-голям идеолог на националното културно разбуждане на албанския народ, защото пише програмни статии, а през 1899 г. трактат за значението албанския език, албанското образование и албанската писменост. Същият филолог, под името Шамседин Сами, ще стане известен и като един от основателите на съвременния турски език (Десницкая 1973: 294).

Във вътрешността на земите, които стават основа на бъдещата албанска държава, в края на XIX в. се води ожесточена борба за светско образование и за откриване на училища на албански език. Вестниците, които се издават в България по това време и основно в "Дрита", съобщават за закриването на албански училища през 1902 г. и арестуване на учители, поради измислени обвинения за участие в тайна албанска организация (Соколова 1979).

Преодоляването на арабското писмо и създаването на албанска азбука на основата на латинската води до големи противоречия сред албанските интелектуалци. През 1979 г. Сами Фрашери създава графична система въз основа на от 24 букви от латинската азбука, като са допълнени още 8 букви, взети от гръцки и от славянски, но с нови съответствия, съобразно звуковете в албански. Този проект носи названието *стамбулска азбука* и въпреки много му предимства не успява лесно да се наложи като

общоприет вариант, тъй че албанския печат в края на XIX в. се списва най-малко на три азбуки (Соколова 1979: 162). Тъй се стига до *Конгреса на азбуката*, състоял се в Битоля (14-22 окт. 1908 г.), когато се приемат две азбуки, на които да се пише, като граматическите правила остават съобразно утвърдилата се вече южна норма на албанския език.

Македонският езиков стандарт (на българския език)

При разглеждането на българската езикова ситуация като част от световния глобализационен процес М. Виденов обръща внимание не само на изчезването на отделни застрашени езици, но и на случаите на глототомия – явления, при които даден език се раздробява на подезици, с претенциите за самостоятелни книжовни езици, но тенденции, продиктувани главно от политически цели (Виденов 2012: 60). И преди това, в своята книга „Българската езикова политика” (2003: 146 и сл.), изхождайки от изключително избистрената теория на книжовните езици на Пражкия лингвистичен кръжок, авторът обръща внимание на факта, че литературните езици често пъти имат не само една, а по няколко разновидности. Българският език на “Стара България”, разбира се, е основната разновидност на нашия език, но днес успоредно с нея в историята ни съществуват още варианти – български на банатските българи, български на бесарабските и таврическите българи, български език на македонските българи. Твърденията на българските учени, че „македонския литературен език” е типичен случай на глототомия („изправени сме пред един парадокс: на базата на *български* диалект е създадена книжовна формация, за която се твърди, че вече *не е българска*” Виденов 2012: 60), не се посрещат с одобрение от редица “учени среди” в чужбина и, разбира се, от официалните институции в някои от бившите югославски републики.

“Македонският език” има кратка история (шестдесет години), но има по-дълга политическа предистория, свързана още с имперските амбиции и постижения на Екатерина Велика (1729-1796), която сключи договора край Кючук Канарджа (21 юли 1774 г.) и стъпи с двата си крака от двете страни на Черното море – в Кавказ и на Балкана. Императрицата (София Фредерика Августа фон Анхалт-Цербст, т.е. от немски произход) създаде славянофилството, а професори от Германия и Гърция ѝ помогнаха при фалшифицирането на исторически документи и повести, защото преиначиаването добре пасваше и на гръцката *мегали идея*, и на сръбските *начертания*.

Пръв Кръсте Мисирков (1874-1926) създаде един странен силно посърбен писмен вариант за езика на населението, което той наричаше *македонци славяни*. Той изнесе своите четири реферата за *македонските работи* в Ст. Петербург, а тези лекции бяха публикувани като книга в София през 1904 г. Освен това като учител в женската гимназия в град Бердянск Мисирков подготвя издаването на списание с името “Вардар”. През 1905 г. дори е подготвен брой първи, написан изцяло от самия редактор, защото никой от руските учени не се съгласява да му сътрудничи. Списанието започва с “превод” на стихотворението “Пътник” от сръбския поет Петър Прерадович (“преводът” - от сръбски на “македонски”, т.е. на полусръбски, е направен също от редактора). Никому не е известно списанието “Вардар” да е излязло от печат, защото... руската цензура не можела да намери цензор, който да “владее” този “език”. Естествено всеки, който знае сръбски или даже български, би могъл да прочете и да разбере съдържанието на тези текстове, но в случая явно става дума за проявен разум от страна на изтъкнатите професори слависти, които схващат безумието на Мисирковия проект. По-сетне и К. Мисирков, когато се връща да живее в София и където и до ден-дневен живеят потомците му, не само се отказва от създадения от

него “език”, но и горещо се кае, пишейки редица статии и искайки да върне обратно духа в бутилката.

Десетилетие преди опитите на К. Мисирков обаче студентите от областта Македония в Софийския университет “Св. Климент Охридски”, обединени около Младата македонска дружина и сп. “Лоза”, бяха писали (през 1892 г. в последния брой на списанието): *“...Да създадем отделен македонски език би било наша грешка. Според нас македонските диалекти не са добра почва за създаването на нов, независим литературен език. Ако македонските диалекти можеха да формират отделен език, различен от българския, те първо трябваше да бъдат близко свързани един с друг и второ да бъдат принципно различни от съвременния литературен (български) език. Ние нямаме нито първото, нито второто – между македонските диалекти има такива съществени разлики, по големи от разликите между македонските диалекти и източнобългарските диалекти...”* (вж. Ангелов 1997).

В посочената статия на М. Виденов ясно се казва, че събитията след август 1944 г., когато в манастира „Прохор Пчински” се кодифицира македонският „служебен език”, се развиват в благоприятна за скопската върхушка посока. „Един от най-благоприятните лостове е недалновидната българка политика, изпаднала в плен на едно от решенията на тогавашния Коминтерн за правото на нациите на самоопределение. Така се разрешава и толерира появата на македонска нация и на нейния език...” (Виденов 2012: 60). От подсилените опити на известни слависти да се утвърди „авторитета” на младия език в редица университетски центрове на запад, става ясно до каква степен е принципно важен въпросът за езика на македонските българи и какво място заслужава българския език, отгледан и разработван през Средните векове, че и в ранните векове на Възраждането, в Македония. Стават прозрачни заслугите на българите от Македония в общобългарското, общославянското и общоевропейското културно наследство. За съжаление в историята на новата и най-новата славистика прозира и огромната ревност на учения свят към истинските наследници на подобни духовни ценности.

6.2. Проблемите на балканските малцинства

Всяка една от Балканските страни може да даде множество примери за етносоциални неравенства, почиващи както на религиозна така и на езикова основа. Безспорно стремежът за създаване на мононационални държави, залегнал при формирането на балканските нации през 19-и век не може да се справи с фактическата хетерогенност в тези страни. Не може да се отрече също така, че стремейки се към *етнически чисти държави* поне от сто години насам и в сравнение с други райони на Европа, тези страни в голяма степен са постигнали своите идеали за мононационални държави. Като държава федерация Югославия (в исторически план) прави изключение, докато Румъния, Гърция, Албания и България имат малцинства, които, взети заедно (и по официални данни) в рамките на една отделна, страна не надхвърлят или слабо надхвърлят 10% от общото население. В това отношение хетерогенността на Балканите е сравнима с тази в Германия, Чехия, Унгария, Полша или скандинавските страни (срв. Густавсон и Рънблом 1995, Густавсон и Стари 1996).

Както на Балканите, така и в Централна Европа представата за малцинство по дефиниция се различава от тази в англоезичния свят и в Америка. В Югоизточна Европа дефиницията за малцинството е историко-политическа, а не политико-

социална.⁴² В продължение на целия 20-и век, както проличава от печатните медии, балканските национални държави, възпитани в духа на “здравия национализъм”, дори не са давали и дума да стане за *етническите малцинства* или *малцинствени групи*; общественото им съзнание дотолкова се било ангажирано с националните и международните проблеми, с последиците от Балканските и световните войни, че за права на ромите, армъните или евреите по тези географски ширини много рядко или въобще не е ставало дума. Това е така, защото тези малцинства са били далеч по-безопасни и неорганизирани в сравнение с другите малцинства, малцинствата на бежанците или остатъците след прекрояването на границите главно след Балканската (1912), Междусъюзническата (1913) и Първата световна война (1914-1919), когато на практика се установява статуквото.

Така в Югоизточна Европа следва да се разграничат два основни типа малцинства: национални и традиционни. *Националните малцинства* са тези, които са останали в съседни държави вследствие на държавните прекроявания: такива са например турците в България, както и българите в Румъния и Сърбия. Към тази група бихме причислили и националните малцинства в страни, които нямат обща граница, но по едни или други обстоятелства (бежанство, миграции или по икономически причини) са се преселили в по-далечни територии. Като пример могат да бъдат посочени българите в Унгария или в Молдова и Украйна, арменците в България и пр. Такива малцинства обикновено имат метрополия, която по правило ги закриля и стимулира.⁴³

Традиционните малцинства са тези, които не са достигнали до държавно образувание и обикновено са пръснати в няколко държави. Типичен пример са ромите, а също и армъните, и каракачаните⁴⁴. Корените на традиционните малцинства са много по-далеч в миналото, като тук става дума за преселения отпреди векове или пък за автохтонни етноси (вж. Миятев 1938 или Заимова-Тъпкова 1966).

В Отоманска Турция разликите по статут и по социални практики спасяват подчинените народи и от насилствено претопяване, защото “...да имаш работа с малцинство, с чиито членове не можеш да седиш на една маса, да встъпваш в брак или да влизаш в политически военен съюз, носело предимството, тъй че и двете страни да могат да се съсредоточат върху един рационален анализ на “загубите и ползите” от конкретните сделки...” (Гелнер 1999: 141). Тъкмо това са схващали и везирите на Мехмед Втори (1451-81), които са спирали масовите ислямизации, въвеждайки принципът на подготовката, като един вид доброволност при приемането на религията – инак те биха могли да покръстят в исляма цялото население на империята още през 15-и век.

Крахът на Отоманската империя е заложен в нейната многоетничност и в неспособността на султанската власт да се справи с проблемите на малцинствата, желаещи да се обособят като отделни нации. Великите сили започват намесата си за

⁴² Такава гледна точка за малцинствените проблеми не е типична само за Балканите, а може да се твърди, че допреди едно десетилетие и за цяла Средна Европа. На Балканите обаче представите по принцип се усложняват от идеологическите ориентализми и балканизми. За сложността на балканския дискурс по етническите въпроси вж. Мочник (2001:38, 50 и сл.), където авторът полемизира с Тодорова (1997) и Саид (1978).

⁴³ Тези малцинства понякога се наричат и диаспори, което не е особено точен термин за балканските общности, останали “зад граница”, имайки предвид мащабите на балканските демографски процеси. Освен това, както показва Хънтингтън 1996: 397, диаспорите се активират съществено по време на конфликти, а като изключение западните Балкани, т.е. наследството на бивша Югославия, останалата част на полуострова остава относително спокойна през 90-е години на XX век и началото на XXI.

⁴⁴ Към последните две съответно Румъния и Гърция спорадично имат покровителствена политика в стремежите си да дефинират диаспори в съседни държави.

покровителство над християните, поданици на Турция. В това отношение особено активна е Русия, която след 1774 г. и Кючук-кайнарджийския договор придобива право да изисква от Високата Пората покровителството над православната църква и нейните членове. По-късно Турция започва да гарантира и формално религиозните и гражданските права на християните. Това е отразено във Фермана на султан Абдул Меджид, известен като Гюлхански Хати Шериф, съгласно който: 1) гарантира се живота, имота и честта на всеки поданик на империята без разлика на вероизповедание; 2) въвежда се еднакво данъчно облагане за всички граждани на страната; 3) установява се гражданско равноправие между мюсюлманите и немюсюлманите. Тези фермани очевидно твърде малко се спазват, защото въпросите за правата на християните се повдигат отново на Парижкия конгрес (1856). Тогава Турция приема т. нар. Хати Хумаюн, съгласно който всички общини са юридически лица, имат право на собственост върху имоти, а християнските институции ще имат надзорни съвети, избирани от самите общини между духовните лица и миряните (Шатев 1936:13).

Ако вземем за пример българите в Империята, те осъществяват една доста разгърната образователна и културно-религиозна програма тъкмо като резултат от тази децентрализация. Въпреки тази еволюционистка програма обаче през целия XIX век европейската част на Турция и особено централната част на Балканите са арена на множество войни и въстания. Още от средата на XIX век Сърбия се стреми към възстановяването на средновековното Душаново царство, а Гърция към възстановяването на славата на Византия. Българите в Цариград се отделят от Гръцката патриаршия и създават самостоятелна Екзархия, която в кратко време покрива с църковни общини цялата територия на Средните и Източните Балкани. През 1976 г. се вдигат кръвопролитни въстания, които разчитат да обърнат внимание на общественото мнение в Европа за безправията на малцинствата, а всъщност на поробените народи. Тези въстания не биха могли да не са свързани с интересите на Великите сили и особено на Австро-Унгария и Русия, като най-много се разчита на нова решаваща война между Отоманска Турция и Русия и както добре знаем от историята, тази война не закъснява.

Агонията на султанска Турция продължава до 1908 г., когато превратът на младотурците слага край на султанското управление и ориенталската администрация. Въпреки новия законов ред и подготвяните реформи балканските страни създават т. нар. Балкански съюз, който си поставя за задача да изтласка “вековния поробител” от полуострова и да промени статуквото на Балканите.

От тук насетне събитията са известни: **Балканските войни** (Първа и Втора) в общи линии установяват това статукво на Полуострова, което е запазено и до днес. Въпреки че по време на самите Световни войни – Първа (1916-1918) и Втора (1941-1944), териториалните очертания съществено се променят, то това е за кратко, след което границите отново в общи линии се завръщат там, където са прокарани именно през 1913 г. от Лондонския договор. От началото на века датират и неприятелските настроения и спорове между балканските държави и претенциите им за географски области като Македония (в трите ѝ дяла), Тракия (двата ѝ дяла), Добруджа (в двата ѝ дяла). Границите са установени, но демографската и етническата картина на Балканите съществено се променя след 1913 г., когато многобройни бежански вълни преминават едната или в другата посока, но главно в посока към България.

Терминът *етническо прочистване*, дошъл от либералните идеологии, е бил непознат в съвременното му съдържание по време на множеството войни. Ако се вгледаме в историята не само на Балканите, но и на цяла Европа, че и отвъд, то тъкмо

това е било извършвано по най-жесток, дори варварски начин, както по време на Балканските войни, така и по време на Първата и на Втората световна война. Етническото прочистване е било във всички посоки – обезбългаряването на Източна Тракия, кланетата в Ивайловградско и Търлис (вж. Карнегиевата анкета 1916), кланетата над арменците и пр., и пр.; все „прочиствания“ в посока към малцинствата, които по-горе нарекохме *национални*, но в известен смисъл то засяга и дискриминацията на традиционните малцинства.

Първата световна война и Версайската система, валидна за цяла Европа, създава нов баланс или по-скоро дисбаланс между държавите на Балканите – те се разделят на победителки (Румъния, Югославия, Гърция) и победени (Албания и България). Нова “велика” Румъния се простира на територия 295 044 кв. км., докато довоенната ѝ площ е 137 903 кв. км., а населението ѝ нараства от 7 897 311 души на 18 657 000, като 28% от него са жители от нерумънски произход (Хрисимова 2002: 268). Войната установява трайно общата граница между Гърция и Сърбия, т.е. подялбата на Македония. България като победена страна губи излаз на Егейско море, а Южна Добруджа остава за още две десетилетия в пределите на Румъния (след 1939 г. Южна Добруджа се връща на България). Прямо останалите след войните т. нар. *малцинства в съседни държави* започва яростна асимилаторска политика. Във Вардарския дял на Македония, асимилаторските стремежи на сърбите обаче срещат организирана съпротива. Въпреки конфликтите между България и Сърбия, особено след създаването на Югославия през 1929 г. на Балканите започва да се говори и за създаване на “Интегрална Югославия”, включваща и България, а също и за “Балканска федерация”. Такава федерация не само че не се създава, но границите започват здраво да се укрепват. Така в езиково отношение се забелязва типичния *ефект на границите*, защото, въпреки че лежат в един и същ диалектен континуум, практически родствениците от различните дялове на Македония спират да общуват помежду си.

По време на **Втората световна война** за границите между балканските държави настъпват съществени промени: създава се независима Хърватска държава; Югославия води партизанска война с Германия и дава около един милион жертви; Италия стъпва, както по времето и на Първата световна война, в западните части на Балканите. България, като съюзник на Германия, администрира Вардарска, Егейска Македония и Тракия, въпреки че ключови градове като Охрид и Солун остават под германско военно командване. Расистката идеология естествено се прилага на практика и тук, и както и за цяла Европа, основен става въпросът за евреите. Гоненията им не закъсняват, а на дневен ред след тях предстоят също и циганите, и славяните. Специално в България, както много се писа, защото излезнаха наяве редица факти след многогодишно засекретяване (Бояджиев 1991, Коев 1995, Казаков 1999), евреите срещат съчувствие и взаимопомощ както от обикновените хора, така и от самите органи на властта, които протакат и се противопоставят на тяхното депортиране. Фактите показват, че за спасяването на българските евреи са се затъпили видни български депутати, зам.-председателят на българския парламент Димитър Пешев, цар Борис Трети, Екзарх Стефан и целият клир на православната църква. Устната история за събитията е запазила спомени как самите граждани са проявявали солидарност и са укривали и са подпомагали преследваните еврейски семейства. Въпреки този всеобщ отпор спрямо германската малцинствена политика, в администрираните територии – Вардарска и Егейска Македония и Тракия, не българското административно, а немското военно присъствие налага отпращането на

11 000 евреи в лагерите на смъртта от общо 50 000. Така българите успяват да запазят близо четири пети от евреите в пределите на територията си.⁴⁵

След 1944 г. политиката спрямо малцинствата в различните балкански страни започва съществено да се различава. В страните, попаднали в социалистическия блок – България, Югославия, Румъния и Албания, тази политика е управлявана от съвсем различни до тогава тенденции и е включена в система от ценности, където всекидневието се движи от идеология, имаща за цел достигането на комунизма. На практика обаче непрестанно се правят социални експерименти, изпълняват се директиви от Москва и се предприемат кампании, както за управляващи, така и за самите граждани. Заледяването или последващото размразяване засяга всички – и малцинствата, и мнозинствата.⁴⁶

Разпадането на Югославия е един болезнен и мъчителен период за Балканите. Той засегна главно воюващите помежду си страни, бивши федеративни републики и по-малко съседните държави. България беше първата страна, признала съществуването на независима Македонска държава. В края на 90-е години рецидивните войни на Югославия се изнесоха и в рамките на тази територия, която имаше всички шансове да остане спокойна. Християни и мюсюлмани, както в Македония, така и в пределите на България имат вековни традиции на мирно съвместно съжителство и на търпимост въпреки спонтанните изблици на вражда. Все пак целият процес на кръвопролитно разпадане е илюстрация за това до какво може да доведе една объркана доктрина за етническо моделиране, защото *югославският човек* беше копието на *съветския човек*, но на Балканите.

Въпреки че 80-те години бяха бурни за турското малцинство в България, тук ситуацията не достигна до кръвопролитни размирици. Залог за това бяха истинските демократични процеси в страната през 90-те години, които позволяваха пълна изява на политическата енергия. Едновременно с политическите партии се създадоха и немалък брой неправителствени организации, много от които имаха и за задача да защитават интересите на етническите групи и малцинства.

В контекста на промените в Европа през XXI в. балканските държави очевидно премахват граници. Очевидно ще има много по-активен обмен на хора и на малцинствени групи – това разкрива общочовешки и общоевропейски перспективи за малцинствата и за националностите. Тези възможности за свободно пътуване обаче са ориентирани не толкова към колективни, колкото към индивидуални проекти. Като беше посочено от П. Нелде (2001), това е въпрос на нова идентичност, свързана с езиковата идентичност на отделната личност. *Глокализацията* очевидно е бъдещето на европееца, който ще трябва да вмества в себе си локалното, и глобалното. Тук има нови пространства както за индивидуален, така и за колективен обмен – културен, професионален, образователен. В тези условия са налице всички предпоставки за развитието на балкански мултилингвизъм в рамките на европейския. Макроезиците на Европа – английски, френски, немски, руски, испански и италиански, които днес се

⁴⁵ Тази заслуга, понякога се омаловажава, понякога се преувеличава, а понякога се интерпретира в съвсем изкривена посока, както показва Бюксеншютц (2000: 20). Във всички случаи обаче това спасяване едва ли е случайно стечение на обстоятелствата. Срв. двата противоположни възгледа на Гриберг (1945) и на Рафаел (2002).

⁴⁶ Според Ленин в условията на социализма "...ще се развие абсолютно премахване на най-малките национални търкания, на най-малкото национално недоверие, ще се създаде ускорено сближаване и сливане на нациите, което ще завърши с отмиране на държавата" (Фотев 1994: 75).

изучават в множество училища или в отделни школи на Балканите, придобиват все по-голямо значение за подрастващите поколения, особено с перспективите на електронната комуникация. Балканските държави най-малко биха могли да излъчат общ език (лингва франка) на основата на някои от националните езици. Те нямат алтернатива – следва да приемат макроезик за международното си общуване, език, който ще бъде общ и за малцинствата.

7. Еколингвистика на българските езикови практики

Екологичните проблеми, както на днешния ден, така и на бъдещето, са сред най-често експлоатираните теми, които широко се обсъждат по съвременните медии. Екологията се схваща като панацея, като основна отговорност, като днес най-много се говори за замърсяването и за предпазването от токсините, които ни обгръщат отвсякъде. Екодвиженията са новата мотивация на множество политически активисти. Все по-често социалните движения се мотивират по този начин. Политическите амбиции също, а в много от случаите тук се приплъзват в наукообразна форма и аргументи от различни науки, но не хуманитарни, а свързани със Земята, планетите, химията, физиката и биологията.

Опасностите от глобалните и локалните замърсители, които включват и климатичните промени, енергийните проекти, хуманното отношение към животните, а така също и (макар на последно място) културното обедняване на подрастващите, не веднъж се преексплоатират и политизират. Тъкмо тези теми, към които всеки съвестен гражданин не може да остане равнодушен, защото опасностите засягат, ако не пряко неговия живот, то живота на следващите поколения, са често пъти повод да се даде гласност на други, чисто политически и социални искания. В Обединена Европа обаче екологичната тема има свое особено място, тъй като правилата на Европейския съюз като най-съвременни, просто не могат да изключат въпросите, ориентирани към екологията. Дори много повече – основните юридически документи на Съюза са посветени на защитата на човешките права и опазването на околната среда; това са основни приоритети на европолитиката (чл. 37 от Хартата на ЕС). Сред целите на Европейския съюз, според Лисабонския договор, е записано – „устойчиво развитие, високо ниво на опазване и подобряване на качеството на околната среда. (...) Във външната си политика ЕС трябва да насърчава устойчивото развитие и да участва в насърчаването на международните мерки, насочени към опазването на качеството на околната среда.”

Ето какво пишат и Б. Херодин и П. Цюлсдорф, председатели на организацията *ПроЕвропа*, отговаряща за рециклирането на опаковките в Европа и обхващаща 31 европейски местни организации по проблемите на амбалажа в различни европейски страни, включително и в Турция:

„Екологичното образование е централен аспект на прогреса и устойчивото развитие. Време е да разберем, че околната среда не е само фактор на тази игра, но е самата игра – една игра, в която всички сме участници и от която зависи нашето бъдеще. Екологичните проблеми като промяната на климата ошетяват нашия просперитет и нашето икономическо развитие. Възпитанието за опазването на околната среда, както и образованието за устойчивото развитие, се основава на изграждане на съзнателност и чувство на отговорност по отношение на личната жизнена среда. Затова тук не става дума за обикновено прехвърляне на знания, а за процес на обучение и разбиране на политическите действия”.

Следователно новите екологични понятия като *жизнена среда, устойчиво развитие, рециклиране на отпадъците, глобално затопляне, екологично (биологично) равновесие, хранителна верига, технологични отпадъци, защитени територии, защитени видове, закрила на животните* и т.н. са неотменна съставна част от глобализационния дискурс. Това са понятия и на евроинтеграцията, и на основните съвременни юридически документи, и на съвременния бизнес. Тези понятия се превеждат понякога сполучливо, но понякога не се обясняват достатъчно добре в българските медийни практики. Средностатистическият българин или не ги разбира или не си дава труда да ги използва в своите речеви практики. Въпреки всичко силният медиен натиск дава своите резултати и днес ставаме свидетели на мощна вълна от нови думи и названия, които са призвани да отговорят на новите тенденции в световния медиен дискурс. От това пък следва, че общественото съзнание и нашия език все повече се запълват и ще се запълват от термини и клишета по въпросните теми, което предизвиква засилени процеси на преводи и словотворчество, понякога безвкусно и непрофесионално направени, а и бъдещи тревога за бъдещето на родната ни култура, образование и за съдбините на българския език.

7.1. Нови и най-нови разработки у нас по темата за глобализацията и езика

Очевидно е, че темата за глобализацията и за бъдещето на българския език е сред най-актуалните, защото у нас по нея усилено се работи. Съществуват цели сборници и материали от конференции с подобна ориентация. Ще посоча само следните: „Българският език през XX в.”, „Езикът и литературата в епохата на глобализацията”, „Бъдещето на българския език в Европейския съюз”, „Агресията на уличния език”, „Българската езикова политика в условията на глобализация и европейска интеграция”.

В книгата на М. Виденов „Българската езикова политика” (2003), както и в редица последвали я нови статии, се очертават тенденциите на застрашеното езиково разнообразие в глобален мащаб с особен оглед на българския език в контекста на Балканите, славянството и Европа. В началото на статията „Българският език и глобализиращият се свят”, която вече беше посочена във връзка с процесите на *глотономия* (вж. 6.1.7), се изнасят данни за езиковата ситуация в световен мащаб, като се посочва, че „... Пътят на изчезването на един език винаги е един и същ: за обречения народ първоначално настъпва период на билингвизъм с диглосия, т.е. езиковата общност индиректно е принудена да си служи с два езика, като единият – традиционният – е с нисък престиж и функциите му на практика са ограничени само в битовата и фолклорната сфера. От поколение на поколение другият – престижният – език се настанява повсеместно” (Виденов 2012: 59). Тези редове съдържат теоретична рамка и отправна точка, посочваща механизмите, по които протичат процесите на езиковото изместване в езиковите ситуации, характеризиращи се диглосия и билингвизъм, а тъкмо такива са европейските езикови ситуации.⁴⁷

Що се отнася до бъдещето на родния ни език в тази ситуация на диглосия (с билингвизъм, особено сред интелигенцията), М. Виденов споделя тревогата си и в друга своя статия „Европейският съюз и предизвикателствата пред българските езиковеди” (2007). Посочено е, че вече се появяват англоезични български писатели, както и училища с разширено образование на английски език, което говори за занижаване на престижа, за криза в нашата култура и образование. Изводите са

⁴⁷ За вариантите за комбинация между билингвизъм и диглосия, с оглед на конкретните езикови ситуации вж. Виденов 2005, дискутиран и в гл. 6 на този текст.

почерпани от анализи на общественото мнение по езиковите въпроси, а данните за тревожните процеси изискват нови стратегии в образованието и в цялостната работа на българските езиковеди (Виденев 2007; Виденев, Стоянов, Исса 2008).

Обобщаващ характер има и пространната статия на Т. Бояджиев „Националният език в условията на чуждо влияние и глобализация“, която също така се опитва да постави въпросите за езиковото застрашаване и обедняване в условията на глобализацията. Без да омаловажава проблемите, авторът внася спокойствие спрямо някои крайности за наличието на "езиков хаос", "катастрофа" и "упадък", издигани от страна на пуристи и националисти (Бояджиев 2008 и 2012: 73). От тази сравнително нова теоретична гледна точка, в съчетание с гледището на традиционната лингвистика за езиковите контакти, Т. Бояджиев подлага на преценка европейската езикова ситуация и обръща внимание на демографските проблеми, като фактор, даващ отражение върху езиковите практики.

Статията „Съвременният български език и българската държава“ от Васил Райнов, Елка Мирчева и Петя Костадинова за първи път прави връзка между важни европейски документи за езиковите права и българската езикова ситуация. В статията се говори и за възможностите на еколингвистиката. На тази тема се посветени също и други статии като: „Езиците - предизвикателства пред национална идентичност, интеграция и реализация“ от Р. Влахова, както и още текстове от К. Щайнке, от Ив. Харалампиев и др. Някои интервюта и предговори към сборници също изразяват тревожни тенденции, а други са по-умерени и дори заявяват „Оставете езика на мира!“.

Монографичен труд върху архитектурата на европейските институции и проблемите на европейската езикова политика наскоро бе представен от А. Пачев („Социолингвистичната структура на Европейския съюз“ 2012). В центъра на неговото внимание е езиковата структура на "Нова Европа" – нова държава, ново обединение, нов, непрекъснато усъвършенстващ се административен съюз. Представена е строга, логична интегрираща рамка – ключови категории тук са понятията като (1) *езикова общност*, (2) *сфера на използване и ситуация на общуване*, както и (3) *езиково планиране и езиков мениджмънт*. На тези три социолингвистични явления отговарят трите подструктури - съответно *организационна, функционална и управленска* – в пирамидалната социолингвистична структура (на народите или на езиците) на Европейския съюз. Теорията тук е представена стегнато и се основава на редица чужди разработки, както и на по-предишни публикации и книги на Ангел Пачев.

В „Катедрата по български език“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ напоследък се представиха и няколко дисертации (Мая Вуковска, Дейвид Мосъп, Страшимир Димитров), които са пряко насочени към темата за глобализацията и нейното влияние върху езика ни или пък изследва явления, предизвикани от съвременните процеси. Очевидна е нуждата от повече теренни изследвания в тази насока както за нуждите на образованието, така и за журналистическите практики и особено за ефективността на преводаческата дейност. С подобни явления на българско-английска интерференция се сблъсква и Л. Кирова, която много последователно се насочва към проучвания относно функционирането на българския език в условията на компютърната комуникация.

7.2. Повсеместната урбанизация и нивелацията между българските диалекти

В своята книга „На изток от Драгоман” Катя Исса е направила синтезирано описание на съвременната българската езикова ситуация, но специалното внимание е обърнато към съвременните процеси на урбанизация, европеизация и глобализация. Авторката е потърсила опора в по-предишни анализи по темата, върху която от десетилетия работи акад. М. Виденов (вж. Исса 2012: 55).

Терминът „мезолект” е основен в предложената схема и е дефиниран в по-предишни разработки, посветени на българската не само градска, но и селска езикова ситуация (Виденов 1993: 131, 154; 1996: 113) и означава смесена формация на българския език, при която е налице променяне на определени езикови маркери, считани за диалектни, в посока на по-престижното градско говорене. Виденов нарича този процес още и с термина „речевата урбанизация”, като за пример може да послужи промяната личното местоимение Я в ЯС или промяната на футурната частица ЩЕ в ЧЕ или в ШЕ.

Всъщност урбанизацията е процес, който основно занимава социолозите (Тилкиджев 2002, Фотев 2004), като миграцията на българското селско население и промяната на социалната стратификация в селищата от градски тип безспорно прониква в езика и оказва решаващо въздействие и върху формите на комуникация в различните райони на страната (срв. също и Кънчева 2008: 17). Виденов подчертава, че „именно диглосията, т.е. ниската престижност на диалектите в сравнение с книжовния тип реч, е главната движеща сила в отмирането на териториалните говори” (Виденов 2005: 178). Разглеждайки различните видове диглосия у нас, авторът е представил обширна схема за възможните комбинации между билингвизъм и диглосия, като основно внимание е отделено на книжовно-диалектната диглосия, като най-характерно явление за днешните български градове и села (Виденов 2005).

Най-новите процеси, характерни за първото десетилетие на XXI в., обаче са свързани с повсеместна урбанизация на цели райони от страната – обезлюдяването на селата, превръщането им в своего рода вилни зони, миграцията в общоевропейски мащаби и появата на „фирмени” промишлени предприятия от нов тип. Повсеместната урбанизация означава крах за локалните култури от фолклорен тип, евентуална поява на локална градска култура или, с две думи казано, отмиране на традиционното село. Макросоциологичните процеси безспорно влияят на езиковото смесение, на статута и на престижа на езиците, но сред тях процесът, за който пише М. Виденов (2005), е най-типичната за нашата страна, продължила вече сто години и още незавършила, *среща на диалектите с книжовния език* – време, в което диалектите изживяват последните си години.

Дали процесът е съзнателно дирижиран, или е резултат от спонтанна културна политика, не е толкова важно, по-важното е, че настаняването на консуматорското поведение и „макдоналдизацията” изглеждат необратими. Единственото спасение е наречено със споменатия термин *глокализация*, който е свързан с преоткриването на старината, на *патината* по мебелите като нещо естествено и престижно и дори включващо ходенето на приеми с национални (по-точно регионални) народни носии.

Индексът на Фишмън, приложен спрямо диалектната жизненост

Класификацията на Фишмън става все по-актуална, защото процесите на глобализация и унификация водят до изчезването на думи, на цели блокове от понятия, както и на граматически конструкции, способни да изразят тънкости на хилядолетен човешки опит. Определението *степенна оценъчна междупоколенческа скала на ерозията* и при междупоколенческите отношения, но и извън тях, следва да се включи

и да се проследи факторът *обществено мнение*, който, както изтъква М. Виденов, е главен регулатор за функциите на езика (Виденов 1996). Ако функциите на езика са контролирани и ограничени до сферата на домашните контакти, то тогава естествено може да се говори за ниска оценка и нисък неофициален статут. Този процес е забелязан и от авторите на учебника по диалектология от 1980 г. Чембърс и Тръдгил (Чембърс и Тръдгил 1980: 8).

Въпросът за езиковата жизненост и индексът на Фишмън може да се пренесе лесно и върху европейските и в частност върху българските диалекти. Ако се последва буквално схемата, те следва отново да се разпределят в 6 групи – 1) с 0 точки – *изчезнали*; 2) *критично застрашени* (1 точка, само най-възрастни хора си спомнят част от диалекта); 3) *сериозно застрашени* (диалектът се говори само от възрастните, те не говорят на диалект с децата си); 4) *определено застрашени* (средното поколение използва диалекта вкъщи, но децата не отговарят на диалект); 5) *несигурни диалекти* (предимно за домашни функции); 6) *стабилни*, при които, въпреки че книжовният език е узурпирал важните комуникативни сфери, те продължават да съществуват паралелно и макар да не са кодифицирани, са до такава степен масови, че и възрастните, и децата ги знаят добре. С шест пункта следва да отбележим кодифицираните диалекти, които се говорят от всички поколения и имат ролята на книжовен език, т.е. става дума за балансирана диглосия.

Тази схема би могла да се пренесе върху карта (на Европа, на Балканите или на България) и по този начин да се картографира географската дистрибуция на явлението *диалектна жизненост* или съответно *диалектна застрашеност*, като се очертаят съответните зони. Задачата се обаче оказва сложна, защото следва да се потърси балансът между двете страни на диглосията. Сложността на задачата си остава и при другия случай – при сравняването и класифицирането на цели езици, защото следва да се говори за баланс, за диглосия и билингвизъм. Не бива да се пропуска фактът, че именно функционалното разширяване на един език става за сметка на замирането на друг. Следователно, ако продължим да прилагаме терминологията на еколозите, езиковата виталност е въпрос на *еколингвистично равновесие*, а не само на *едностранно устойчиво развитие*.⁴⁸

Вече се спомена, че този процес засяга както лексиката, така и граматиката на диалектите. По нашите земи е имало стотици думи, назоваващи различните инструменти и приспособления, свързани с традиционните занаяти, при отглеждането на животните, при овощарството, при тъкачеството, отглеждането на буби и т.н., но с промяната на бита и изчезването на поминъка, изчезват и думите и понятията зад тях. Днешните поколения не знаят дори основни български диалектни думи като *нога* или *кошуля*, названия, които допреди петдесет години отново не бяха разпространени, но бяха поне разбираеми за среднотатистическите езикови носители на българския език. Днес редките и изчезналите думи са трудно разпознаваеми зад някоя метафора или зад название на местност или на селище.

Нека тук вземем за пример само един тематичен клас – названията за „плодове”. Българските диалекти пазят множество народни термини за основните плодове, както и за техните сортове и дървета, срещащи се по нашата територия. Плодът „круша” в диалектите е имал още следните названия, които в повечето случаи са кохипоними (защото са сортове) – *матруна, шиляк, бегар, рашка, перша, оскоруша, топовец*,

⁴⁸ Аналогията с биологичните хранителни вериги би могла да се доведе и до своята пълнота – има активни и пасивни езици и езикови разновидности, така както в природата съществуват тревопасни животни и хищници.

темянка, синявица, както и турският хипероним „армуд“. Днес обаче едва ли дори и израсналите предимно на село български деца могат лесно да ги използват и да си служат с тях като синонимни средства на езика – по-вярна е констатацията, че тези названия са безвъзвратно изгубени и оставят само в специализираните речници. Същото важи и за множеството видови названия за плода „слива“. Ако названието „джанка“ е познато, то кохипоними като *плюскавица, афъска, сивяк, сивляк, беловица, белвица* или *караджейка* са отмерели. При черешата в диалектите се среща и *хруповица* и по-познатото *хрущялка*. Плодът „черница“ също е с няколко синонима – названието „дуд“ е разпространено и по градовете, но *агода, агуда, агудница* са много по-малко известни. Боровинките също са *гълъбици* (сини), *бурусници, бурусинки* (червени), *бурувки* или *боровинци* (черни).

В някои от случаите, както личи от примерите, изчезват фонетични варианти и се налага един доминиращ термин, заемащ полагаемото си място в книжовния език. В известен момент обаче в дадена езикова среда може да съществуват две или повече паралелни названия, които да са синоними, но и да се предизвикат семантични промени, източник на недоразумения. Така например названието „матруна“ може да бъде употребено и за круша, но и за ябълка, в зависимост от диалектната територия. Народните таксономии изобилстват от конкретни детайлни и образни преноси на значения, една особеност на традиционната култура, която е противоположна на универсализма и глобализма. За съжаление днес тази култура се оказва сериозно застрашена, което означава, че е застрашено цялото векове наред изграждано познание за света – народната мъдрост, събрана в диалектите.

Теория и практика на диалектната нивелация

Терминът *диалектна нивелация* (или уравниловка) се наложи в англоезичната социолингвистична литература и обозначава характерния за нашата съвременност процес на редуциране на диалектните особености, както и избягване на употребата на определени диалектизми от страна на диалектните носители. Нещо повече – в отношенията си спрямо книжовния език се получава, известното и на българските социолингвисти състояние на мезолект (вж. Виденов 2005), на двоен стандарт и на конфликт на равнището на престижа между диглосните произношения и свързаните с тях разнообразни противопоставяния (фонетични, морфологични или лексикални алтернации).

Въз основа на множество данни от различни точки на Стария континент, включително и от България, германският лингвист П. Ауер (1998, 2005) изработва типология на диалектната констелация в Европа и предава основните ситуации на диалектните състояния в четири основни схеми. Особен интерес представлява терминът *диаглосия* (а не диглосия), който описва регионализацията на диалектите и тяхното нивелиране, превръщащо ги в непълноценни конкуренти на книжовните (национални) езици. За автора тази ситуация е най-масовата и най-разпространената в Европа днес. Освен това тя е крайната фаза на процеса на модернизация и урбанизация, който рефлектира върху диалектната ерозия и води към загуба на териториалните диалекти (срв. също и Ауер, Хинскенс и Кърсуил 2005).

Процесите на *диалектна нивелация* могат да се наблюдават и в България и всъщност вече са били обсъждани многократно от М. Виденов, но под термина *речева унификация*, използван също и от П. Кънчева (2008), която изследва речевата

унификация на мигранти от западните покрайнини в столицата.⁴⁹ Като още един типичен пример може да бъде разгледан и българският Северозапад. Тук, както и в други райони на страната, от една страна, е налице взаимодействие между диалектите помежду им, а от друга страна, всеки един от тях е в противоречие, но и в нивелация и по отношение и на книжовния език. Интересно е, че този двоен процес не протича чак толкова в големите градове, където мултидиалектизмът е по-широк, а натискът на книжовния език е тотален. Процесите на диалектно отмиране могат да бъдат по-прецизно наблюдавани в малките градове, където отмирането е постепенно и където има по-ясно разграничима социална стратификация, както и сравнително по-лесни за описание говорни общности.

В своето изследване на диглосията в град Криводол Е. Димитрова (2003) дава точна картина на социолингвистичните корелации за 10 лингвистични маркера спрямо посочените три социални групи – земеделци, интелигенция и ученици. Проведеното теренно изследване добре очертава картината на местната диглосия, защото и десетте посочени маркера се проявяват като силно вариращи променливи и всъщност са налице противопоставяния спрямо правилните книжовни употреби. Носителите на двата кода не толкова превключват между тях, а по-скоро са в непрекъснато колебание за селектирането на едната или другата страна на противопоставянето при определени думи и в речевия си поток. При това се очертават и прагове на възможностите, които са по-силни при по-възрастното поколение и при земеделците, докато аналогични прагове съществуват и при интелигенцията по отношение на местния говор. Учениците са най-подвижната и най-затруднената в избора си говорна общност, но тяхната гъвкавост им позволява да се справят с избора в съответните комуникативни ситуации. Всъщност тъкмо при ученици следва да се открият и най-интересните процеси на диалектно отмиране, свързано с изработването на устойчив местен региолект.

По-разширено наблюдение над говорните особености в Северозападна България показва закономерна тенденция – свиването на списъка от десет особености до четири и разпространяването на мезолекта в по-голям географски ареал.⁵⁰ Тези най-характерни особености, отбелязващи същността на диалектната конвергенция, са следните – екавото произношение, т.е. употреба на Е вм. Я във всички случаи на старата ятова, и употреба на местоимението ОН, ОНА, ОНО, ОНИ вместо ТОЙ, ТЯ, ТО, ТЕ. Към тях може да се прибавят и членуването с О вм. с А, за м. р. и употребата на предлога У вм. В. Смаляването на списъка с морфологични, фонетични и синтактични противопоставяния, както и отмирането на думи и значения са най-типичните показатели за диалектното свиване и навлизането на книжовната норма. Истинското отмиране обаче се дължи на изместването по функция и все по-непрестижното говорене на диалект на публични места. Разбира се, тази застрашеност предизвиква и обратна реакция – локален патриотизъм, работещ за противопоставяне на книжовното, т.е. на софийското. Жителите не само на Криводол, но и на други градове и села в Северозападна България продължават да говорят на Е и да казват ОН

⁴⁹ Нека да подчертаем отново, че терминът *диалектна нивелация* е буквален превод на английското словосъчетание *dialect leveling*, а както е известно, уговарянето на терминологията дава възможност за по-широки сравнения.

⁵⁰ Да припомним, че разликата между *мезолект* и *региолект* е следната – мезолектът е отговорен да опише разликите по вертикала, по отношение на престижа (Виденев 2005), като в класическите случаи този „междинен език“ се получава вследствие на диглосията и изгладените разлики между книжовен език и диалекти. Интердиалектът (термин, въведен също от М. Виденов през 1984, т.е. две години преди П. Тръдгил) и региолектът описват конвергенцията между равнопоставени диалекти, тяхната смесена природа и разпространението им върху определена територия.

и ОНА вм. ТОЙ и ТЯ и те правят това с особена гордост. Подобни процеси се наблюдават и в Югозападните райони на страната. Въпреки че диалектите на Разлог и на Банско съществено се различават и по интонация, и по отворените гласни на банскалии, по мекото Ч, което е важно за футурната частица ЧБЕ, и по рефлексата на старото йотувано Т в ШЧБ (шчърка), но за двата говора е характерна и съвременната последователно прокарвана палатализация на К в Ч (*чебабче, чино, рачия, чъуте, чушчи*). Процесът е толкова характерен за целия регион – Елешница, Добринище, Банско, Баня, Разлог, че той именно оформя местния региолект и се прокарва, както беше отбелязано, последователно дори и наставката КА при формата за мн. число (*проверчи* вм. *проверки*).

Данните, изнесени от Димитрова за град Криводол и неговите околности, както и спорадичните наблюдения в Югозападна България, всъщност работят в подкрепа тезата на М. Виденов (2005), че диглосията – т.е. противопоставянето на езиковите формации по вертикалата на престижа – е основната причина за диалектното отмиране. От социологическа гледна точка това отмиране е продиктувано от повсеместната модернизация на селото, превръщането му в градски придатък и изчезването на функционалния спектър за диалектите, т.е. намаляването на ситуациите, в които се употребяват местните говори.

7.3. Към анализ на българския екологичен дискурс – вълната на новите глобализационни афиксоиди

Появата на нови преформативи и едно от най-характерните съвременни явления в българския език, и то е несъмнено свързано с културната и езиковата глобализация. *Преформативите* (или префиксите) са части от думи, произхождащи от корени, най-често латински или гръцки, които обаче са загубили много от първоначалната си семантика и днес се прикачват свободно към други корени или утвърдени думи и така се получават лексически хибриди. Новите думи всъщност са частично нови; нова е употребата на тяхната *първа съставка*, особено в новата си комбинация с друга по-добре позната дума. Новият, най-често зает от друг език (английски) префикс обаче има характер на емблема и предизвиква тематично ограничаване на семантиката, както и въвеждане на читателя или слушателя в определена тема. Такива модни преформативи са следните: *евро-, еко-, био-, техно-, психо-, авто-, кибер-, бизнес-*.

Резултатът от този хибриден процес се отразява и върху целия речников състав. Въвежда се ново понятие, нов концепт, от една страна, но и на цяла верига от понятия, цял тематично свързан лексикален пласт, в словното богатство, от друга страна. Такива пластове са интернационални и са свързани с модите в езика и в обществото въобще (вж. Чоролеева 2010). Модата се отнасяна и към глобалните, и към локалните ценности, но в повечето случаи става дума за глобализационно влияние върху локалното, нещо като възпитателен процес, „издигащ” локалната култура към световните ценности.

В речника на „Новите думи и значения в българския език” (вж. Пернишка 2003 и Пернишка 2010) се посочват множество такива преформативи, наричани *първа съставка* в рамките на сложната дума. По-точно обаче е определянето им като *тематични префикси* или *преформативи*. Тематичните префикси всъщност се прилагат отляво на думата, като запазват ударението си – така новата дума получава две ударения – *екопътека, евроинтеграция, психодрама, автокъща*. Всъщност налице

е процес на универбизация,⁵¹ защото тези съставки са всъщност съкратени прилагателни – *еко*- би могло лесно да се разшири до *екологичен, екологична, екологично* и пр. Съкращението обаче е удобно и поради опростяването на граматиката – не се замисляме за рода, за числото, за това дали прилагателното е на –ски или на –ески. С други думи освобождаването от рода, конверсията (съставката може да е съкратена форма и на съществително) и интернационализацията са удобство и в чисто комуникативен план.

Като словообразователен процес, а и като езикова практика, явлението многократно е било наблюдавано и анализирано от българските езиковеди, а днес все повече и повече могат да се очертаят сериозните му размери. В своята монография от 1980 г. Е. Пернишка нарича тези съставки *афиксоиди*, а названията, в които те участват *композиоиди* (Пернишка 1980). В. Мурдаров задълбочава анализа на подобни елементи, като ги определя като типични за словообразователния процес, наречен *синапсий* (Мурдаров 1983: 48).⁵² Тъй като думата е част от дискурс, който е тематично организиран, то тук може да се добави, че именно подобни двусъставни термини целят да включат тематичността още на сравнително елементарното равнище на отделната дума. Л. Кирова също подробно анализира явлението, което е особено наблюдаемо в областта на компютърните технологии (*интернет, чат канал, онлайн заглавия*, вж. Кирова 2006: 241).

В културологичен аспект глобализацията е видима „като на длан“ при наблюдаването на такива думи, които са термини и псевдотермини. Те са показателни за модерните теми, налагащи се в световен мащаб: екологията, здравословния начин на живот, евроинтеграцията, техническия прогрес, дигиталната култура. Вижда се ясно как екологичната тема е част от глобализационните стратегии и от съвременния медиен диктат, който при това е представен като загриженост, толерантност и състрадание.

Употребите на преформатива „еко“

За първи път К. Вачкова обръща внимание на засилената употреба на този лексикален елемент (Вачкова 1999). Новият „Речник на новите думи в българския език“ (Пернишка и др. 2010) обръща особено внимание на тази първа съставка и на

⁵¹ М. Виденов обръща особено внимание на този процес в лексическото строителство, който се дължи на социални причини, но е заложен и в самата комплексност на лексическия знак, където действат противоположните тенденции за лексикално съгъстяване или разливане, познати още като *универбизация* и *мултивербизация* (Виденов 1979).

⁵² Терминът *синапсий* (synapsis) също е заимстван от биологията, и по-точно от генетиката, и означава съчетаване на генетични хромозоми чрез сливане, поставяне една до друга. Книгата на В. Мурдаров „Съвременни словообразователни процеси“ (1983) е многократно цитирана. К. Стаматов обяснява интересни процеси в спортната терминология в съпоставителен аспект (сръбски и български) и обръща внимание на термина *синапсий*. В. Зидарова в своята статия „Прояви на лексикална икономия в съвременния български език“ обръща внимание на композицията (устойчив на вода > водостойчив), на абревиацията и на универбизацията като принципи за образуване на сложни думи. Като универбати всъщност са посочени примерите с *еко*-, *психо*- и т.н. Като проява на лексикална икономия са отбелязани и случаите на преход от сложна дума към проста дума („спестяване на лексикален материал при запазване на номинативната семантика“) – напр. *супермаркет* > *супер*, *енергоснабдяване* > *енерго*, *лесотехнически* > *лесо*. Авторката се позовава на Аврамова 2003, Крумова 1982, Крумова и Чоролеева 1982, Москов 2000, Мурдаров 1983, Радева 1991 и др. По въпросите на терминообразуването вж. новата книга на М. Попова 2012.

нейната активност, като се посочват **38 думи** с този преформатив. Направен е и анализ на неговата семантика като са посочени пет негови значения: (1) който се отнася до екология, до околната среда и нейната защита (очевидно тук има съкращение от прилагателното екологичен, напр. *ековедомство*, *екодвижение*, *екозакон*); (2) който е произведен бе използване на вредни за човешкото здраве и природа вещества и обикновено притежава специален сертификат за това (очевидно тук става дума за синоним на преформатива био-, напр. *екозеленчуци*, *екопродукт*, *екохрана*); (3) който е свързан с продукти, произведени по този начин (напр. *екопроизводство*, *екоземеделие*); (4) при чиято работа, функциониране или използване не се отделят вредни за природата вещества (напр. *екоавтомобил*, *екодвигател*); енергоспестяващ, енергийно ефективен (напр. *екоустройство*) (Пернишка и др. 2010: 161 и сл.). В предхождащия речник на „Нови думи и значения в българския език” от 2001 г. (Пернишка и др. 2001) има само 23 думи с първа съставка *еко-*, което показва само едно (ако се изключи фактът, че новият речник е и по-пълен – 3500 до 5000 единици): че за последните десет години тази тема и тази морфема е претърпяла същински разцвет. Всъщност речникът е по-пълен не само поради по-големия корпус, използван от авторите, но и поради новите процеси в езика – първо, навлизането на още повече неологизми, и второ – усиленото словообразуване на базата на вече заети, но комбиниращи се поновому съставни части от думи, т.е. морфем.

Префиксоидът *еко-*, разбира се, е прехвърлен по пътя на калкирането от английски, където практиката за „сечене” на прилагателните е много честа. Оксфордският речник обяснява такива съставки като влизащи в комбинация (in comb.), което означава, че се отнасят към думи (особено съществителни) като пръв съставен елемент, свързан според техните общи стандарти с хайфенация. Речникът обяснява също, че съкращението е получено от прилагателните *ecological* (екологичен) и съществителното *ecology* (екология). В оксфордския речник от 1996 г. (съдържащ 192 000 думи) обаче се наброяват не повече от **20 думи със съставка *еко***. Те се пишат общо взето по два начина – или с дефис или слято. Думите, съдържащи тази представка и възприети във френския език обаче са **само 8**, но са основни и са изключително добре обяснени в речника, като според практиката на речника е отбелязана и година на първата регистрация в пресата (вж. *Le nouveau petit Robert de la langue française*, Paris 2006: 828). Във френския език обаче, както междувпрочем и в английски, и в български, съществува и още един синоним на префиксоида *био-*, който специално във френския език е твърде разпространен и отнема по-голяма част от функциите на *еко-*.

В „Официален правописен речник на българския език” от 2012 г. (вж. Мурдаров и др. 2012: 249 и сл.) се наброяват - **45 хибридни названия с начална съставка *еко-***. Сред тях има предмети със съвсем ясна денотация, съществителни, които са предмети от бита: *екокожа*, *екопътека*, *екотакса*, *екохрана*, *екозона*, *екопалто*, *екоавтомобил*. Семантиката на преформатива в тези хибриди, очевидно е съкратено прилагателно – *екологична кожа*, *екологична пътека*, *екологична храна*, *екологична зона*, *екологичен автомобил*. Където е налице тази съставка се подчертава (понякога за съжаление лицемерно) грижата за околната среда от замърсители на въздуха, водата, храните; предпазваме се от шума и хаоса, от генномодифицираните продукти и пр. Такива названия със значение на екологични антоними, някои от които са абстрактни, са следните: *екоматерия*, *екогориво*, *екозамърсител*, *екопродукт*, *екоферма*, *екопроект*, *екотехнология*, *екотип*. В тази връзка са и употребите на прилагателното *екосъобразен* с форма и *екологосъобразен*, както и пълната форма *екологичен*, *екологически*.

В следваща тематична група могат да се отделят названията свързани с все разширяващите се екологични движения и социални практики: *екодвижение*, *екогеноцид* и *екоцид*, *екозащитник*, *екоактивист*, *екотерорист* и *екотероризъм*, *екопартия*, *екоорганизация*. С тях са свързани и термините *екофонд*, *еко норма*, *екотакса* и *екоданък*, които вече са резултат на целенасочена политика в областта на екологията.

Въпреки че правописът на префиксоиди като *еко-* беше регламентиран в по-стария правописен речник от 1983 г., като подобни сложни думи следваше да се пишат слято, свидетели сме как навиците за произволната употреба се оказаха трудно изкореними – от слято писане, до полуслято и до разделно, като се прибавят и всякакви „дизайнерски“ игри с шрифтовете. В това отношение практиките не следват правописните принципи и особено в интернет се шири пълен произвол. Произволът вероятно е продиктуван и от двойния стандарт в английски, там пишат *ecosid* и *ecosystem* като една дума, но *eco-friendly* или *eco-terrorism* с дефис, или пък отделят втората съставка с главна буква, напр. *EcoCard*. В. Мурдаров многократно защитава принципите на постепенните, плавни промени в правописа и съобразяването с езиковите практики: „... колкото до слятото и разделното писане, всъщност промяната я извършихме още 2002 година, като допуснахме думи от рода на *бизнесцентър*, които по принцип се препоръчваше да се пишат слято. Казахме, ако първата съставка се употребява като самостоятелна дума, тя има право, в езика ни да бъде записана отделно, т.е. – днес *бизнес център*, по-често се пише като две думи или както казваме ние, това е една съставна дума, но състояща се от две части. И, разбира се, *бизнес център* ще видите, че днес почти никой не пише, според правилото, *бизнесцентър* слято. И не е само този случай. Помислете си например, за една *фолк певица*. При нея, при *фолк певицата*, по същия начин – може да се пише слято, може да се пише като две думи. И така можем да продължим с още такива думи.”⁵³

Навиците за произволна употреба са трудно изкореними – от слято писане, до полуслято и до разделно. „Писателите” в интернет, въпреки че проявяват будно отношение към чистотата на езика и гонят чуждите думи, продължават да нехаят за правописните правила в българския език. Официалният правописен речник на издателство просвета от 2012 г. дава точни правила (а когато е необходимо позволява и двоен стандарт) за писането дори на най-новите англицизми, които следва да не се заемат направо, но не могат и да се прогонят лесно, защото не могат да намерят добри български съответствия. В английския език също така това са енигматични съкращения, обозначаващи нови продукти като *имейл*, *айпод*, *скайп* и т.н. Речникът допуска двоен стандарт и по отношение на графизацията – да се пишат с оригиналните названия на латиница, като дори се запазва оригиналният шрифт (понякога с алогична употреба на главни и обикновени букви) или да се изписват на кирилица като усвоени вече в нашия живот и практика думи. Основният принцип обаче остава непроменен – да се спазва не транслитериране (буква за буква), а фонетиката, т.е. оригиналното произнасяне в английски, като не се прекалява с употребата на главни букви.

7.4. Глобализацията като подмяна на локалния културен контекст

Застрашен ли е българският език и в какво се изразява въздействието на глобалната култура и на английския език върху нашия роден комуникативен код? Ако

⁵³ Интервю с В. Мурдаров, в. Новинар, 14.09.2012 г.

това може да ни успокои – въздействието не е само върху българския език, дори и не само върху немския, италианския или испанския език - влиянието е върху всички езици и то е свързано с новите реалности, с новите промишлени стоки и с новите технологии. Тъй като тези нови технологии са свързани със световния пазар и с мултинационални компании, чиито седалища са предимно в Америка, езиковата глобализация се облича в английска форма. Самият английски език се обогатява с поне по 10 хиляди думи ежегодно.

Българският език обаче е застрашен от подмяната на културния контекст, в който се развива. Съвременните поколения предпочитат хамбургери вместо баница. Гледат "Картун нетуъркс" вместо "Тримата глупаци" или "Ну погоди" и се вживяват в трансформъри и роботрони с английски имена. Не по-малко въздействащи са компютърните игри, екраните на мобилните телефони, където командните менюта в повечето случаи са на английски език. Така в нашия език навлизат не само думи, но и цели мисловни модели и концепти, които са глобални. В плана на израза обаче те звучат на някакъв побългарен английски.

Отново за диграфията кирилица/латиница

За българския език съществува и още едно неприятно въздействие, произтичащо от графическата страна на нашата родна комуникация. „В момент, когато кирилицата стана европейска азбука и се появи заедно с българския език в материали на европейското общуване, когато напоследък се говори и действа за кирилско общуване и адресация в интернет и подобни, тъкмо у нас в много текстове, афиши, реклами, вестници, списания заедно с кирилския текст започна да се „блъска“ латиницата” (Пернишка 2010: 9). Подмяната на графизацията е основна и видима заплаха за българската езикова идентичност. В резултат на техническото несъвършенство на съвременния софтуер, а така също и в резултат на ленивостта и неграмотността на редица компютърни инженери, отговорни за българските софтуерни продукти, кирилицата в много отношения се схваща като ненужен код за писмената комуникация и дори като пречка. На тази основа, възниква нерегламентирана употреба на латиницата за нуждите на българския език, която навлиза масово в съобщенията по мобилните телефони, социалните мрежи и компютърните пощи. Така се е родило уродливото явление "шльокавица" по аналогия на лошата ракия, в която има много метилов алкохол. Българската графическа система (азбуката ни) отговаря твърде добре на фонетиката и на звуковото многообразие на българския език, а латиницата не може добре да се пригоди към славянските звукове *ш, ж, ч, ц*, както и към гласна *ъ*, а също и към гласните *ю* и *я*. Тази кодификация обаче все още остава непопулярна и затова в българския език навлезе тази нерегламентирана употреба на използване на цифри вместо букви и дори за използване на едното латинско *q*, вместо *я*, което си е една спонтанна "народна", но за съжаление твърде безвкусна кодификация.⁵⁴

Латиницата навлиза в българския език масово не само под формата на "шльокавица", но и под формата на диграфия. В някои модерни списания, пропагандиращи нов начин на живот (лайф стайл) и нови тенденции в модата и в дизайна се използва доста безразборно превключване от кирилица на латиница. Такива

⁵⁴ Ето два примера за илюстрация на явлението: „Hallo, ti GOLQM bulgarin li si, ili si ot po-malkite bulgari - kato men, deto sluguvat na anglijskata kralica? Tyk nqmat kirilo-metodievata azbuka na kompjutrite, sorry...”; „...kato iskate da se pi6e na kirilica, ami slojete kirilizator kakavto ima v dir.bg , da se smenqt ezicite ot web stranicata na akademiqta, 6toto az nqmam BDS klaviatura, a tezi piratski versii na flex-type samo mi skapvat windowsa, taka 4e za da iska6 trqbva da dade6 ne6to i ti...”.

списания са "Егоист" и "Едно", като в тяхната практика се изписват английските термини в оригиналния им вид, без да се превеждат, тъй като се предполага, че общуващият по този начин елит владее такъв някакъв билингвизъм. Мая Вуковска от Университета в Благоевград изследва подробно този тип снобски прояви, които за щастие са ограничени в сравнително тесни социални кръгове. Изглежда обаче, че тази тенденция за диграфия има по-широко разпространение. Откриваме я сред всевъзможни прояви на съвременните поклонници на изкуството и културата. Достатъчно е да погледнем рекламните, билбордовете и плакатите на предстоящите концерти или на различни културни прояви и в столицата, и в страната и ще се убедим в мощното навлизане на думи, изписани с латиница и странни английски „ключови термини“ за названия от всякакъв характер. Оправданието на тези, които поставят табели по моловете и по заведенията, е, че съответните марки и фирми имат своето лого, запазена марка, не само отношение на езика, но и по отношение на шрифтовия дизайн, тъй че тази страна на комуникацията „не може да бъде докосвана“.

Подмяна на личноименната система

След като дори немският език декларира колко е застрашен, не по-малко разтревожени са и редица български езиковеди, които безспирно споделят своите наблюдения и своя опит по въпросите на езиковото строителство. Цитираната вече книга на К. Исса съдържа анкетите и коментари с 15 видни български езиковеди и техните становища показват недвусмислено, че прогнозите за българския език и за родното ни образование не са оптимистични (вж. Исса 2012). Фактите ни убеждават, че подмяната на културния контекст ще доведе до езикова ерозия и до съществени нарушения в културната самобитност на българите.

Ето какво се вижда и в регистъра на личните имена, с които се кръщават днешните новородени деца. Все по-често срещаме имена като Кевин, Алекс, Памела, Марк, Никол, Стефани, които са копирани от филмови герои или съвременни попзвезди (вж. Чолева-Димитрова и Енев 2011). Интересно е, че френската форма на Николина *Никол* е спечелилото второто място по честотност сред най-предпочитаните женски имена в България. Някои от тези имена са променени в традиционни в гръцко-български християнски имена, но съобразно фонетиката на английския или на френския език. Като се позовават на голям масив от данни, съавторките К. Исса и Н. Хамами правят допълнително изследване върху вариациите на формите за обръщение и умалителност при личните имена. Редица обръщения се наричат „галени“ и съществуват в назователната ни традиция, но днес окончанието *-е* в тях е претърпяло пълна редукция в *-и*. В *-и* се е трансформирало и окончанието *-о* при мъжките галени имена. Примерите са многобройни: *Али* и *Бени* (от Албена), *Али* и *Санди* (от Александра), *Анди* (от Александър), *Ани* (от Ана, Анна и Анита), *Ати* и *Наси* (от Атанас и Атанаска), *Ади* и *Анди* (от Андрей и Андрея), *Анджи* (от Анжела и Ангелина), *Ети* (от Анета), *Тони* и *Нети* (от Антоанета), а също *Тони* (от Антон, Тончо и Антоан), *Боби* (от Боян, Борис, Бояна, Боряна и Борислав), *Дари*, *Боби* и *Боги* (от Божидар и Божидара), *Бож*и (от Божана), *Бони* и *Бори* (от Боряна), *Дими* (от Димитрина, Димо и Димана), *Доби* (от Добромира), *Дони* (от Андон), *Ели* и *Лени* (от Елена и Елеонора), *Мъри* (от Мариан, Мариела и Мариета), както и *Ели* (от Мариела) и *Ети* (от Мариета), *Мери* (от Мариана), *Мими* и *Мари* (от Мария), *Марти* (от Мартин и Мартина), *Меги* (от Меглена), *Мели* (от Мелани), *Миши* (от Михаил и Михаела), *Мони* (от Моника), *Нади* (от Надежда, Надя и Надин), *Нати* (от Наталия), *Вени* (от Невена),

Нели (от Недялка), *Ники* (от Никола, Николай, Николета, Николина) (Исса и Хамами 2011).

Процесите на закъснялата „уестърнизация“ у нас са свързани с отвореността на съвременните българи към миграции през последните две десетилетия и със стремежа бъдещите поколения да напуснат страната и да бъдат интегрирани в общия европейски пазар на труда. Подобни разсъждения, засягащи езиковия, културния и демографския срыв, звучат твърде мрачно. Както се каза, утехата, ако подобна логика може въобще да даде утеха, е, че застрашаването не засяга само нашия език и неговия контекст, а става дума за общи, наднационални тенденции.

7.5. Отношението към чуждите езици у нас, на Балканите и в Европа

Изучаването на чужди езици именно е призвано за създаде еколингвистичен баланс между глобалното и локалното. Известно е, че една от основните цели на образованието, освен че предава огромните масиви от знания в езикова форма, е формирането на ценностна система и изграждане на националното единство. Тази функция се осъществява най-вече чрез изграждането на единен модел на света от гледната точка на вътрешни за нацията представи за история и география. Тези знания обаче са неразделна част от националния език и от всички символи на националния идентитет. Очевидно е, че в края на двадесети век се създават множество усилия за подкрепяне на многоезичието и за стимулиране на малцинствените култури – такава поне е тенденцията. От своето създаване през 1953 г. ЮНЕСКО ратува за международно разбирателство и мир посредством училищното образование. В редица свои инициативи и според принципите на Декларацията за правата на детето (1959 г.) се подчертава, че младежта от всички страни (в онази възраст, когато се създават трайни навици и се оформя личността) следва да се възпитава в дух на солидарност и взаимно разбирателство.

Тук обаче се сблъскваме с редица недоизяснени въпроси: дали в ранното училищно възпитание децата са способни да оценят символния капитал на редица важни за колектива ценности? Кога да започне изучаването на чужд език и каква ще бъде ролята на този език в цялостното развитие на личността? Дали чуждият език да бъде един или повече и какъв да бъде изборът, т.е. на какво да се осланят приоритетите в чуждоезиковото обучение?

Европейският опит е коренно различен от опита на другите страни по света. Известни са например споровете и скандалите в дворцовите среди на Франция по времето на Мария Антоанета (1755-1793), свързани с езиковото обучение на „децата на Франция“, т.е. кралските деца, и с избора на немскоезичните им гувернантки. В Европа съществуват културни съперничества, но и традиционни културни приятелства, политически връзки, оси и диагонали, които прокарват лингвофилии и лингвофобии. Дори тяхното изброяване ще сложи пръст в позарасналите рани и ще възбуди спомени за неприятни и тъмни моменти от историята да речем на Централна Европа или на Балканите. От друга страна, езиковата близост дава предимства за лесно научаване, въпреки разнообразните емоции по темата, а не може да се отрече, че знаенето на който и да е чужд език е безспорно предимство.

В свое изследване от 2005 г. Красимира Алексова дава точни данни за атитюдите на съвременния българин спрямо балканската езикова йерархия. Анкетата, проведена сред две поколения, показва ясно класирането според скалата на престижността на 22 европейски езика. Тези оценки показват респективно и предпочитанията за изучаване на различни чужди езици, а така също и социалната динамика на отношението към

чуждите езици във времето – при сравняване на оценките на различните поколения. И при двете поколения – млади и стари – най-високо престижен е английският език, следван от немския и френския, като доста след тях се нареждат близо един до друг – италиански, испански и руски. На опашката на престижа са румънски, вьетнамски и албански. Българският език също губи от своя престиж сред самите българи, както става ясно от разликите в оценките между поколенията (Алексова 2005: 109). Не може да се отрече обаче, че франкофонията у нас има традиции и в голяма степен тези традиции не са изчезнали (вж. Веселинов 2003).

Образователната политика следва да се осъзнае като политика на висшето образование, а не толкова на началното и средното образование, защото стратегиите на националните интереси се прокарват главно в университетската институция. Културна автономия означава преди всичко автономия за създаването на национален Университет, а този университет, както вече беше посочено, ведно с Академията е отговорен за обработването на националния код до степента на съвършенство и за осигуряване на самостоятелна подсистема от професионални езици. Университетът именно развива *комуникация в рамките на дадена професионална общност на професионални теми*, но на съответен локален език, изпъстрен с международни, но адаптирани термини. Подобна адаптация дава възможност за създаване на престижни (локални) научни школи, разработващи и изковаващи понятийния апарат и терминологията в дадена област на знанието. Затова възпитаниците на дадени университети остават приобщени към тези традиции и изпитват чувство на гордост и признателност към учителите и към съответната институция, независимо дори от патриотичните си пристрастия. Нещо повече – патриотичните и ксенофилските пристрастия се определят именно от чувството за образование и възпитание в духа на съответните лингвистични традиции. Така висшето образование, което в най-добрия случай продължава от порядъка на осем или десет години (три или четири години бакалавър, две години магистър, три години докторантура и две години специализация в чужбина) осигурява висш професионализъм и способност за изразяване и за практикуване на професия в рамките на съответната езикова среда – локална и международна. Ако локалната и международната професионална среда споделят един и същи код, какъвто е случаят с англоговорещия свят, тогава предимствата са очевидни, но и недостатъците от монолингвизма също могат да се проявят в определени ситуации.

Следователно общуването на поне два кода в сферата на висшето образование в повечето страни на Европа вече е факт – в скандинавските страни, в Белгия, в Холандия, в Швейцария, а дори в Германия в редица университети се преподава вече и на английски език и се защитават докторати главно на този макроезик. В по-малките държави на Европа заплахата от макроезиците сякаш все по-малко и по-малко съществува и американски университети, което ще рече университети с преподаване на английски, вече са разкрити в Унгария, Гърция, Косово и България, а в Париж, Рим и Мадрид също има частни американски университети. Не така обаче стои въпросът с разкриването на специалности в съседни страни на съответните съседни езици. Подобна образователна политика би означавала сериозна ерозия на културния суверенитет. Така например днес едва ли е възможно разкриване на унгарски университет в Румъния или в Словакия или пък на немскоезичен университет в Чехия или в Полша. Този опасност от подронване на националната самобитност иде от факта, че университетската аудитория подготвя и учители и така затваря цикъла на образователните и на основните културни потребности за дадена суверенна държава. Освен че обработва кода на общуването, университетът създава учители – и това е

втората му важна функция. Учителите затварят цикъла на езиковото обучение и така именно нацията става самодостатъчна. Осъзнаването на тази образователна стратегия обяснява ревността по отношение дори на чуждестранните лекторати на съответните езици в чужбина и е съзнателна предпазна мярка (основателна или не) за разкриването на съответните филологически катедри.

Един проект, набиращ все по-голяма популярност, и насочен едновременно и към проучването, и към ученето (т.е. преподаването и усвояването) на европейските езици, е наречен със съкращението ЕВРОКОМ. На конгреса, проведен в Хаген (Германия) през ноември 2001 г., бяха изнесени данни за езиковата ситуация в Европа: страни като Испания, Швеция, Австрия и Холандия имат от 3 до 5% жители, които са в драматична ситуация на билингвизъм (техният роден език се различава от националния език на страната, в която живеят); около 53% от жителите на Стария континент говорят повече от един език, а 8 % от населението на Европа говори повече от два езика; английският е най-често говореният втори език – 41 %, следва френският – 19%, немският - 10 %, испанският – 7 % (Гросер 2001:21). Схемата на ЕвроКом предполага знаенето на повече от един чужд език, т.е. на поне два чужди езика, освен родния, като въз основа на тези знания следва да се разшири ветрилото от пасивни знания за още няколко езика от съответната група на индоевропейското езиково семейство. Така например ако носителят на романски език, например е французин и научи добре руски, ще може да разбира донякъде и след не чак толкова много усилия и български, и полски, и сръбски (вж. Клайн и Щегман 2000, Ангелов 2003, Цибатов 2005, Шопов 2011).

Очертаващите се перспективи за честване на *години езиците* (2001, 2008), за почитане на *майчиния език* и за толериране на *малцинствените езици* са безспорно хуманни, но очевидно са твърде общи или недообмислени, що се отнася до съвременната европейска езикова ситуация. По отношение на висшето образование например Европа не би могла тази ситуация да се сравнява с постколониална Африка, Индия или Океания (срв. Иверсен 2008). Схемата на Скутнаб-Кангас и Филипсон за лингвистичните права на майчините езици е теоретически добре издържана, но в Европа поне засега е неприложима схемата за първи език (майчин) и втори език (международен език, напр. английски). Срещу тази постколониална схема се борят всъщност и тези автори, като твърдят, че всеки има право на повече от един майчин език. Всъщност дефиницията на майчиния език се определя по следните критерии – произход (кой език е бил научен най-рано), идентификация (вътрешна – езикът, с който аз се идентифицирам, и външна – езикът, с който другите ме идентифицират), компетентност (езикът, който знам най-добре), функция (езикът, с който най-много си служа) (вж. Скутнаб-Кангас и Филипсон 2011).

През последните години в Европа поне се постигна известно уеднаквяване на стандартите за езиковото обучение. Асоциацията на институтите за езикова атестация (АЛТЕ) разпространи известната на повечето преподаватели по език на чужденци *АЛТЕ рамка* за оценки и за издаване на сертификати според равнищата от А до С (вж. Европейска рамка за езиците). Това са част от усилията на европейските институции, които са усилия “отгоре”, за да се канализират културните миграции и да се премахват езиковите бариери.

Библиография

- Адорно 1972: Adorno, Theodor W. Beitrag zur Ideologienlehre. In: *Soziologische Schriften*, Vol. I. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Алексова 2005: Алексова, Красимира. Балканската езикова йерархия според съвременния българин. В: *Проблеми на социолингвистиката* 8, 107-113.
- Амон 1989: Ammon, Ulrich. 1989. Towards a descriptive framework for the status/function (social position) of a language within a country. In: Ammon, Ulrich (ed.). *Status and Function of Languages and Language Varieties*, 21-106. Berlin: de Gruyter.
- Ангелов 1997: Angelov, Angel G. Glottopolitics in the Balkans during the Twentieth Century. In: *The European Legacy*, 1997, 2, Cambridge, MA: MIT Press.
- Ангелов 2000б: Ангелов, Ангел Г. Political Border as a Factor for Language Divergence. In: *Sprachwandel in der Slavia*, Lew Zybatow (Hrsg.), Frankfurt am Main: Peter Lang – Linguistik International, B. 2, 613-633.
- Ангелов 2005: Ангелов, Ангел Г. Проучване и учене на общороманското и общославянското словно богатство. В: *Комуникативната компетентност в съвременния научен дискурс. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Кирил Димчев*. Съставители - Мария Георгиева Христова и др. София, Булвест 2000, 170-177.
- Ангелов и Мрашал 2006: Angelov, Angel G. Marshall, David F. (eds.). Overcoming Minority Language Policy Failure: The Case for Bulgaria and the Balkan. A special issue of *International Journal of the Sociology of Language* 179. 2006, eds. Angel G. Angelov and David F. Marshall.
- Ангелов 2006в: Angelov, Angel G. Introduction: Ethnolinguistic minority language policies in Bulgaria and their Balkan context (co-autorship with David F. Marshall). In: *International Journal of the Sociology of Language* 179, Eds. Angel G. Angelov and David F. Marshall, 1-28.
- Ангелов 2009б: Ангелов, Ангел Г. Езиковите права и езиковата ситуация у нас и в някои съседни страни. В: сп. *Език и литература*, кн. 1-2, 32-44.
- Ангелов 2009в: Ангелов, Ангел Г. Тоталитарният опит като полезен за разбирането на либералната теория. В: *Преходи и граници. Сборник доклади от 15-годишна научна конференция на Факултета по славянски филологии на Софийския университет "Св. Климент Охридски"*. Съставители: Панайот Карагьозов и Юлияна Стоянова. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 370-378.
- Ангелов 2012: Ангелов, Ангел. Езиково планиране и езикова политика: стари и нови подходи. В: *Чуждоезиково обучение*. Год. 39, 3, 199-215.
- Ангелов 2012: Ангелов, Ангел Г. *Законо, шаблони и творчески отклонения в поведението и в езика*. В: Адриана Емилова Симеонова-Дамянова (състав.). *Игри, актьори, роли в класната стая и в живота*. Юбилеен сборник с докладите от националната конференция в чест на проф. дпн Мария Герджикова, София, Булвест 2000, 242-249.
- Ангелов 2012: Ангелов, Ангел Г. Exchange of Concepts and Metaphors among European Languages: Processes of Mental Simulation - 2011 – TRANSLATA, First International Congress of Translation Studies, Innsbruck.
- Ангелов 2012: Ангелов, Ангел Г.: *Еколингвистика: Екология на застрашените езици и лингвистика на застрашените екосистеми*. София: Международно социолингвистическо дружество.
- Ангелов и Димитрова 2011: Angelov, Angel G. Dimitrova, Evgenia. Diglossia in a Small Bulgarian Town - 2011 – *ICLaVe 6, Language Variation in Europe*, Freiburg.
- Андерсън 1998: Андерсън, Бенедикт. Въобразените общности. София: ИК Критика и хуманизъм. превод Яна Генова. (орг. Benedict Anderson, *The Imagined Communities*. Verso 1983).
- Апресян 2006: Апресян, Юрий Д. (ред.). *Языковая картина мира и системная лексикография*. Москва.
- Аристотел 1992: Аристотел. Никомахова етика. София: Гал Ико.
- Ауер 2005: Peter Auer. Europe's sociolinguistic unity, or: A typology of European dialect/standard constellations. In: N. Delbecque, J. van der Avera, D. Geeraerts. *Perspectives on Variation. Sociolinguistic, Historical, Comparative*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 7-42.
- Ауер и др. 2006: Auer, Peter. *Dialect Change: Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2006. Срв. там - Fr. Hinskens, P. Auer, and P. Kerswill. The Study of dialect convergence and divergence: conceptual and methodological considerations. . In: P. Auer, Fr. Hinskens, and P. Kerswill. *Dialect*

- Change. Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge: Cambridge University Press. 2005. 1-50.
- Ауер 1998: Peter Auer. Dialect Levelling and the Standard Varieties in Europe. Berlin: Mouton de Gruyter, Acta Societatis Linguisticae Europae; Ser. 1, *Folia linguistica* XXXII/1-2, 1-9.
- Ауер, Хинскенс, Кърсуил 2005: Peter Auer, Frans Hinskens and Paul Kerswill (eds.). *Dialect Change: Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Ауди 2009: Audi, Robert. [Nationalism, Patriotism, and Cosmopolitanism in an Age of Globalization](#). In: *Journal of Ethics* 13 (4).
- Бакманд 2000: Bente Bakmand. National language planning, why (not)? *Journal of Intercultural Communication*, 3. URL: <http://www.immi.se/intercultural/>.
- Бакунин 2005: Михаил Бакунин. Принципи и организация на интернационалното революционно общество. Революционен катехизис. В: *Минева* 2005, с. 292-312.
- Барт 1994: Барт, Р. Миф сегодня. // Барт, Ролан. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Москва: Прогрес, 1989, с. 72-130. Цитирано по: Барт, Ролан. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. <http://yanko.lib.ru/books/cultur/bart-all.htm#_Toc34616943> (1.09.2012).
- Бастиа 2008: Фредерик Бастиа. *Държавата*. Превод Георги Ангелов, Елица Радонова, Калина Любомирова, Стефан Кралев. София: Изток и запад.
- Батесон 1972: Bateson, Gregory. *Steps to an Ecology of Mind*. New York: Ballantine Books.
- Батесон 1980: Bateson, Gregory. *Mind and Nature: A Necessary Unity*. New York: Bantam Books.
- Бауман 1999: Зигмунд Бауман. *Глобализацията: последиците за човека*. Превод Мария Димитрова. София: Издателство "ЛИК".
- Бауман 2006: Бауман, Зигмунт. *Отворено писмо до Премиер-министъра на Великобритания срещу глобализацията*. Електронна публикация на 06. февруари 2006 г. <http://www.litclub.com/library/fil/bauman/letter.html>
- Бек 2002: Бек, Улрих. Що е глобализация?, прев. от немски Светла Маринова. София: ИК „Критика и хуманизъм“.
- Бенвенист 1952: Emile Benveniste. *Communication animale et langage humain*. Diogenes.
- Бенвенист 1993: Бенвенист, Е. *Езикът и човекът*. София: Наука и изкуство.
- Бентон 1992: *Консерватизмът*. Превод Весела Гетова. София: Панорама.
- Бел 1980: Бел, Роджер. *Социолингвистика*. Москва: Прогрес.
- Бернщейн 1948: С. Б. Бернщейн. *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии*. Москва: Академия наук.
- Бинум 1999: Bynum, Terrell Ward. *The Foundation of Computer Ethics*, Keynote Address at AICEC'99 (The Australian Institute of Computer Ethics Conference 1999), Melbourne, Australia, July 1999.
- Болдоф 2004: Baldauf Jr., Richard B. Language Planning and Policy: Recent Trends, Future Directions. In: *American Association of Applied Linguistics*, Portland, Oregon, (1-8). 1-4 May, 2004.
- Борисов 2007: Орлин Борисов. *Международноправна защита на правата на човека*. София: Нова звезда.
- Боуърс 2009: Bowers, C. A. The Language of Ecological Intelligence. In: *Language & Ecology*. Vol.3 no.1 (2009) 1-24.
- Бояджиев 2005: Бояджиев, Тодор. Националният език в условията на чуждо влияние и глобализация. В: *Български език и литература*, 2005, 5.
- Бояджиев 2008: Бояджиев, Тодор. Езикова ситуация у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика. В: *Български език*, 2, 5-20 и 3, 5-25.
- Бояджиев 2012: Бояджиев, Тодор. *Книжовен език и диалекти. Избрани трудове*. Под редакцията на Вл. Жобов и Г. Колев. София: Ун. изд. Св. Климент Охридски.
- Бунджулова 2005: Бунджулова, Галина. Лингвистичният капитал. В: *Езиковедски приноси в чест на чл.-кор. проф. М. Виденов*. Ангелов, Ангел Г. и др. (ред.). В. Търново: Ун. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 389-396.
- Бюлер 1978: Bühler, Karl. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Ullstein, Frankfurt/ Berlin/ Wien 1978 (Erstausgabe 1934), S. 24ff. *Das Organon-Modell der Sprache*
- Вайганд 1899: Густав Вайганд. *Аромъне. Етнографическо-филологическо-историческо издирване на тъй наречения народ македоно-ромъне или цинцаре*. Варна: П. Хр. Генков.
- Вайганд 1924: Weigand, Gustav. 1924. *Ethnographie von Makedonien. Geschichtlich-nationaler, sprachlich-statistischer Teil*. Leipzig.

- Вайнрайх 1953: Weinreich, Uriel. *Languages in Contact, Findings and Problems*. New York: Linguistic Circle of New York, 1953.
- Ван Дайк 1998: Dijk, Teun Adrianus van. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications.
- Ван де Берге 1981: Van den Berghe, Pierre L. *The Ethnic Phenomenon*. New York: Elsevier.
- Варзоновсцев 2009: Варзоновсцев, Дмитрий. „Разочарованото” общество: опит за разбиране на промяната. София: Институт за Модерността и „Лице”.
- Варенес 1996: Varrenes, Fernand de. *Language, Minorities and Human Rights*. La Haye Pays-Bas: Martinus Nijhoff Publishers.
- Вачкова 1999: Вачкова, Кина. Лексеми с компонент *еко*- в книжовния български език. В: Балтова, Ю. и др. (ред.). *Актуални проблеми на българското словообразуване*. София: Унив. изд. „Св.Климент Охридски” и Акад. изд. „Проф. М. Дринов”, 120-124.
- Вернадски 2012: Вернадски, Владимир. Няколко думи за ноосферата. <http://www.palitrabg.net/1v.htm>
- Верхаген 2008: Verhagen, Frans C. Worldviews and Metaphors in the Human-Nature Relationship: An Ecolinguistic Exploration Through the Ages. In: *Language & Ecology* vol. 2 no. 3.
- Венедиктов 1990: Г. К. Венедиктов. *Българский литературный язык эпохи возрождения. Проблемы нормализации и выбора диалектной основы*. Москва: Наука.
- Веселинов 2003: Веселинов, Димитър. История на обучението по френски език в България през Възраждането. София: Ун. изд. „Св. Климент Охридски”.
- Виденев 1973: Виденов, Михаил. Към въпроса за т. нар. „интердиалект”. В: *Славистични изследвания*, кн. 3.
- Виденев 1990: Виденов, Михаил. *Съвременната българска градска езикова ситуация*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.
- Виденев 1999: Виденов, Михаил. *Езикът и общественото мнение*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”.
- Виденев 2000: Виденов, Михаил. *Увод в социолингвистиката*. София:
- Виденев 2003: Виденов, Михаил. *Българската езикова политика: В светлината на теорията на книжовните езици : Цикъл лекции*. София : Междунар. социолингвистическо д-во.
- Виденев 2005: Виденов, Михаил. *Диглосията (с оглед на българската езикова ситуация)*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”.
- Виденев 2007: Виденов, Михаил. Европейският съюз и предизвикателствата пред българските езиковеди. В: *Български език и литература*, 2007, 1.
- Виденев 2012: Виденов, Михаил. Българският език и глобализацията се свят. В: *Наука*, кн. 3, 2012, том 22, 59-61.
- Виденев, Стоянов, Исса 2008: Виденов, М., Стоянов, Кр., Исса, К. Ние и българският книжовен език. В: *Български език и литература*, 2008, кн. 1.
- Винер 1954: Wiener, Norbert. *The Human Use of the Human Beings*. Houghton Mifflin, 1950. Second Edition Revised, Doubleday Anchor, 1954.
- Влахова 2004: Влахова, Радка. Езиците - предизвикателства пред национална идентичност, интеграция и реализация. В: *Езикът – средство за образование, наука и професионална реализация*. Варна: Департамент за чуждоезиково обучение при Мединския университет, 11-15.
- Водак 1989: Wodak, Ruth (ed.), *Language, power, and ideology; Studies in political discourse* (Series in Critical Theory, volume 7). John Benjamins: Amsterdam and Philadelphia.
- Водак и Майер 2001: Wodak, Ruth, and Michael Meyer. *Methods of Critical Discourse Analysis. Introducing qualitative methods*. London: SAGE, 2001.
- Водак 2007: Language and Ideology — *Language in Ideology*. In: *Journal of Language and Politics*, 6: 1, 1-5.
- Водак 2009a: Wodak, Ruth. *The Discourse of Politics in Action: Politics As Usual*. Basingstoke [England]: Palgrave Macmillan, 2009.
- Водак 2009b: Wodak, Ruth. *The discursive construction of national identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Вуковска 2011: Вуковска, Мая. *Българо-английско превключване в писмени текстове. Автореферат на докторска дисертация*. Софийски университет „Св. Климент Охридски”.
- Вуленвебер 1999: Вуленвебер, Карин. Еколингвистика и екологичен дискурс в България. В: *Проблеми на социолингвистиката* 6, 18-20.
- Вълчев 1994: Вълчев, Тодор. Интервю с проф. д-р Тодор Вълчев, член на Римския клуб. В: *Социологически проблеми*, 4/1994, 133-134.

- Вълчев 2009: Вълчев, Боян. *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици*. Издателство "Оксиарт", София, 2009, 2011.
- Ганчев и Георгиев 1989: П. Ганчев и П. Георгиев (състав.). *Екологичните предизвикателства на бъдещето*. София: Патиздат.
- Гренобъл и Уоли 1998: Grenoble, L. A. & Whaley, L. *Endangered Languages: Current Issues and Future Prospects*. New York: Cambridge University Press.
- Ганев 1994: Венелин Ганев. *Курс по обща теория на правото. Увод - методология на правото*. София: Академично издателство "Проф. Марин Дринов".
- Гард и Хюпауф 2004: Gardt, Andreas & Hopppauf, Bernd (eds) (2004). *Globalization and the Future of German*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Гелнър 1999: Гелнър, Ърнест. *Нации и национализъм*. София.
- Герганов 1987: Герганов, Енчо. *Памет и смисъл*. София.
- Георгиев 1977: Емил Георгиев. *Очерки по история на славянските литератури. Първа част*. София: Наука и изкуство.
- Георгиев 1997: Людмил Георгиев. *Балканите между конфликта и мира*. София: Филвест.
- Грей 1991: Джон Грей. *Либерализмът*. Превод Мария Пипева. София: Народна култура.
- Грин 2003: François Grin. Language Planning and Economics. *Current Issues in Language Planning*. Vol. 4, 1, 1-66. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Гъмперц 1982a: Gumperz, John Joseph. *Language and Social Identity*. Cambridge [Cambridgeshire]: Cambridge University Press, 1982.
- Гюрова 2010: Гюрова, Вяра. Социалният контекст на образованието на възрастните. В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, том 102, Факултет по педагогика. Книга социални дейности*, 5-24.
- Данова 2000: Данова, Мадлен. *Национализъм, модернизъм, идентичност: Сравнително изследване на две литературни фамилии : Джеймс и Славейкови*. София: Издателска къща „Полис“.
- Денкова 2002: Лидия Денкова. Толерантността в многообразието на подходите. В: Лидия Денкова и др (състав.). *Философия на толерантността (антология). От античността до края на 20-и век.* София: Нов български университет, с. 5-10.
- Дерни 2008: Derni, Ammaria. The Ecolinguistic Paradigm: An Integrationist Trend in Language Study. In: *International Journal of Language Society and Culture*. 24, Editors: Thao Lê and Quynh Lê URL: [www.educ.utas.edu.au/users/tle/JOURNAL/ISSN 1327-774X](http://www.educ.utas.edu.au/users/tle/JOURNAL/ISSN%201327-774X), © LSC-2008 21.
- Десницкая 1973: А. В. Десницкая, „О предпосылках образования албанского литературного языка“. В: *Балканское языкознание*. Москва: Наука. Стр. 283-300.
- Джернуд 1971: Björn H. Jernudd. Review of American Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian by Einar Haugen. *Language*, Vol. 47, No. 2 (Jun., 1971), pp. 490-493.
- Димитров 2012: Димитров, Страшимир. *Езиковата политика на Франция и на България от края на Втората световна война до началото на 21. век – паралели и различия*. (Ръкопис на докторска дисертация).
- Димитрова 2004: Димитрова, Евгения. *Диглосията в град Криводол*. София: Херон прес.
- Димчев 2010: Димчев, Кирил. *Основи на методиката на обучението по български език*. София: Ун. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Димчев 2011: Димчев, Кирил. Лингвистична компетентност и социален опит на личността. В: *Проблеми на социолингвистиката*, 10.
- Димчева 1985: Росица Димчева. *Из историята на просвещението в България и Гърция през XVIII и XIX век*. София: БАН.
- Дреслер 1988: Dressler, Wolfgang U. Language death. In: Newmeyer, F. J. *Linguistics: The Cambridge Survey. IV Language: The Socio-cultural Context*, 184-192.
- Драгова 1972: Надежда Драгова. *Книга за Паусий*. София: Български писател.
- Дронзин 2011: Дронзин, Борянка. Универсалният умолект и градивната сила на отговорната комуникация. В: *Проблеми на социолингвистиката* 10, 395-399.
- Дьо Вит 1993: Witte, Bruno de. 1991. Minorities nationales: reconnaissance et protection. *Pouvoirs*. pp. 13-127.
- Дьо Шарден 1994: Шарден, Теяр дьо. *Човешкият феномен* (Le Phénomène humain, P. 1955), български превод. София.
- Елих 1989: Ehlich, K., ed (1989) *Sprache in Faschismus*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Исса и Хамаи 2011: Исса, Катя и Хамаи, Надя. *Вариации на формите за обръщение и на умалителните форми на личните имена в съвременния български език*. Доклад,

- представен на конференцията по ономастика в памет на проф. Й. Заимов - 30 септ. - 1 окт. 2011 г. Институт за български език.
- Исса 2012: Исса, Катя. *На изток от Драгоман: (15 въпроса за българския език)*; под ред. на Михаил Виденов 2012. В. Търново : ИК Знак'94, 2012.
- Иванова 2000: Иванова, Найда. История на сръбския и хърватския литературен език. София: Ун. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Иванова 2008: Иванова, Найда. *Южнославянските езици между националната индивидуалност и славянската взаимност в съчиненията на Антон Безенишек*. Велико Търново: Фабер.
- Иверсен 2008: Iversen, Eva. *Mother Tongue and Bilingual Education. A collection of conference papers*. Copenhagen: Danish Education Network.
- Казаков 1999: Емил Казаков. Спасяването на евреите в България и националният въпрос. Геополитическа интерпретация. В: *Годишник на Организацията на евреите в България 1966 – 1999*, 103 – 114.
- Калоянов 2005: Калоянов, Владимир. *Българите в Таврия 1860-1939*. София: Софттрейд.
- Калужская 1977: И. А. Калужская. „Проблема автономных элементов румынского языка“. В: *Славянское и балканское языкознание. Античная балканистика и сравнительная грамматика*. Москва: Наука. Стр. 130-145.
- Камусела 2008: Kamusella, Tomasz. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Basingstoke [England]: Palgrave Macmillan.
- Кант 1974: Имануел Кант. *Критика на чистия разум*. Превод на Цеко Торбов. София: БАН.
- Кант 2000: И. Кант. Идеята за една всеобща история от световно-гражданска гледна точка (1784). В: *Космополитизъм срещу национализъм. Произход на идеите в Просвещението*. Антоанета Колева (състав.). София: КХ, стр. 9-32.
- Каплан и Болдоф 1997: Kaplan, Robert B., and Richard B. Baldauf. *Language Planning from Practice to Theory*. Clevedon [England]: Multilingual Matters.
- Каплан и Болдоф 2005: Kaplan, Robert B. and Richard B. Baldauf. *Language Planning and Policy in Europe*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Карамузи 2004: М. Карамузи. Балканското просвещение и атонската книжовна традиция. В: *Български език и литература* (електронна версия). 2004, 1 <http://liternet.bg/publish6/mkaramuzi/index.html> [12/09/2010]
- Касабов 2008: Касабов, Иван. *Лингвистиката между строгите науки и свободните изкуства*. София: Нов български университет.
- Касабов 2011: Касабов, Иван. Семантиката и социалният опит. В: *Проблеми на социолингвистиката 10*, 82-89.
- Келер 1994: Keller, Rudi *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. 2. Auflage Tübingen.
- Кинг и Шнайдер 1992: А. Кинг, Б. Шнайдер. *Първата глобална революция*. Превод Олег Иванов. София: ВИК “Св. Георги Победоносец”.
- Кирова 2006: Людмила Кирова. Анализ на сложно съставени названия с чужд атрибутивен компонент (чрез словообразователносемантичната йерархия, изпобзвана от Емилия Пернишка). В: *Юбилеен сборник, посветен на чл.- кор. д.ф.н. Емилия Пернишка*. София: Институт за български език, БАН, 241-250.
- Кирова 2007: Людмила Кирова. *Компютърните технологии и българският език*. София: Сема РИИ.
- Кирова 2010: Людмила Кирова. *Езикът на BG инфо поколението*. София: Галик.
- Клайн и Щегман 2000: Klein, Horst G. & Tilbert D. Stegmann. *EuroComRom – Die sieben Siebe. Romanische Sprachen sofort lesen können*. Aachen: Shaker Verlag.
- Клайн и др. 2011: Klein, H. G.; Meißner, Fr.-J.; Zybatow, L. *EuroCom – European Intercomprehension*. <http://www.eurocomresearch.net/lit/ECengl-Innsbruck.htm>
- Клос 1967: Kloss, Heinz. Abstand languages and Ausbau languages. *Anthropological Linguistics* 9:29-41.
- Кобарубиас и Фишмън 1983: Cobarrubias, Juan, and Joshua A. Fishman. *Progress in Language Planning: International Perspectives*. Berlin: Mouton Publishers, 1983.
- Коди 1995: C. D. J. (Tony) Coady. Distributive Justice. In: Robert E. Goodin and Philip Pettit (eds.). *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Canberra: Australian National University. Pp. 440
- Коменски 1957: Коменски, Ян Амос. *Сетивният свят в картини. Или изображение на всички най-главни предмети в свете и действия в живота*. Прев. от полски Г. Кр. Радев. София: Народна просвета.
- Конев 1983: Илия Конев. *Българското възраждане и просвещението*. София: БАН.
- Кондогеоргис 2009: Г. Кондогеоргис. *Гръцката демокрация на Ригас Велестинлис*. София: Академия за балканска цивилизация.

- Кортман и вад де Овера 2011: Kortmann, Bernd, and Johan van der Auwera. *The Languages and Linguistics of Europe: A Comprehensive Guide*. Berlin: de Gruyter Mouton, 2011.
- Костадинова 2008: Костадинова, Петя. Концептуализация на времето. Изграждане на езиковата картина на света в новобългарския книжовен език. В: *Българите, книжовността, езикът 19-20 в.* В. Мурдаров (състав.), с. 227-276. София.
- Крес 2000: Gunther Kress. Design and Transformation: New Theories of Meaning. In: Cope, Bill, and Mary Kalantzis (eds.). *Multiliteracies: literacy learning and the design of social futures*. Literacies. London: Routledge. 149-158.
- Крес 2008: Kress, Gunther. *Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication*. London: Routledge.
- Кристал 1997: Crystal, David. *English As a Global Language*. Cambridge [England]: Cambridge University Press.
- Кристал 2000: Crystal, David. *Language Death*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Кроскрити 2000: Kroskrity, Paul V. *Regimes of language: ideologies, politics, and identities*. School of American Research advanced seminar series. Santa Fe, NM: School of American Research Press.
- Крумбахер 1903: K. Krumbacher, *Das Problem der neugriechischen Schriftsprache, Festrede am 15 November 1902, herausgegeben, in München*, 1903.
- Кобарубиас и Фишмън 1983: Cobarrubias, Juan, and Joshua A. Fishman. *Progress in Language Planning: International Perspectives*. Berlin: Mouton Publishers, 1983.
- Колева, Легурска, Цветанова 2001: И. Колева, М. Легурска, Л. Цветанова. *Правото на детето на права. Педагогически технологии в мултиетническа среда*. София: Движение "Предтечи".
- Контра 1999: Kontra, Miklós. *Language, a Right and a Resource Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest, Hungary: Central European University Press, 1999.
- Кортман и вад де Овера 2011: Kortmann, Bernd, and Johan van der Auwera. *The Languages and Linguistics of Europe: A Comprehensive Guide*. Berlin: de Gruyter Mouton, 2011.
- Коди 1995: C. D. J. (Tony) Coady. Distributive Justice. In: Robert E. Goodin and Philip Pettit (eds.). *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Canberra: Australian National University. Pp. 440.
- Кочев, Кронщайнер, Александров 1993: Кочев, Иван и др. *Съчиняването на т. нар. „македонски книжовен език“*. София: Македонски научен институт.
- Кул 1998: Kull, Kalevi. On Semiosis, Umwelt, and Semiosphere. *Semiotica*, Vol. 120(3/4), 299-310.
- Купланд 2010: Coupland, Nikolas. *The Handbook of Language and Globalization*. Malden, Mass: Wiley-Blackwell.
- Купър 1989: Cooper, Robert L. *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Куърк 1985: Quirk, Randolph. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman, 1985.
- Кънчева 2008: Кънчева, Павлина. *Софийският език на преселниците от Западните покрайнини*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“.
- Кърсуил 2003: Kerswill, Paul. Dialect Levelling and Geographical Diffusion in British English. In: *Social Dialectology: In Honour of Peter Trudgill*, ed. by David Britain and Jenny Cheshire. John Benjamins.
- Лабов 1966: Labov, William. *The Social Stratification of English in New York City*. [Washington]: Center for Applied Linguistics.
- Лабов 1972: Labov, William. *Language in the Inner City; Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Ламп и Мазоуър 2004: Lampe, John R. Mazower, Mark. *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*. Budapest: Central European University Press.
- Леви-Строс 1969: Lévi-Strauss, Claude. *Structural Anthropology*. London: A. Lane the Penguin.
- Леви-Строс 1979: Lévi-Strauss, Claude. *Myth and Meaning*. New York: Schocken Books.
- Леви и др. 2005: Levy, Daniel, Max Pensky, and John Torpey. *Old Europe, New Europe, Core Europe*. London: Verso.
- Легурска 2003: П. Легурска. Фрагменти от езиковата картина през призмата на вторичното назоваване (основи на научноизследователски проект). В: *Чуждоезиково обучение*, 2003, 5, 5 - 22.
- Лешан 2005: Лорънс Лешан. *Психология на войната. Размисъл за нейната мистика и лудост*. Превод на Михаил Стоянов. Издателска къща "Анимар".

- Личева 2008: Амелия Личева. Глобализацията: теория и практика. В: *Електронно списание LiterNet*, 09.07.2008, № 7 (104).
<http://litenet.bg/publish/alicheva/globalizaciata.htm>.
- Линау и Щайндорф 2000: Lienau, Cay; [Steindorff](#), Ludwig (Herausg.). *Ethnizität, Identität und Nationalität in Südosteuropa : Beiträge zu einem Präsentationstag der Südosteuropa-Forschung an der Universität Münster am 27.11.1998*. München.
- Линдо и Бундсгард 2000: Anna Vibeke Lindø & Jeppe Bundsgaard (eds.). *Dialectical Ecolinguistics: Three essays fort he symposium 30 years of language and ecology in Graz, 2000*. University of Odense, Research Group for Ecology, Language & Ideology, Nordisk Institut.
- Липман 1960: Lippmann, Walter. The World Outside and the Pictures in Our Heads. In: Mills, C. Wright (ed.). *Images of Man. The Classic Tradition in Sociological Thinking*. New York: George Braziller, Inc., 21-47.
- Логачев 1979: К. И. Логачев. „Основные итоги развития новогреческого литературного языка на конец 1970-х годов”. В: *Славянское и балканское языкознание. История литературных языков и письменность*. Москва: Наука. Стр. 264-270.
- Лозанова 2009: Лозанова, Ина. Съвременен подход към организацията на чуждоезиковото обучение в Европейския съюз. В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски”, том 100, Факултет по педагогика. Книга педагогика*, 319-337.
- Лок 2002: Джон Лок. Писмо за толерантността. София.
- Лок 1988: Джон Лок. *Два трактата о правлении*. Москва: Мысль.
- Лоренц 1977: Lorenz, Konrad. *Behind the Mirror. A Search for a Natural History of Human Knowledge*. London: Methuen & Co.
- Льобон 1940: Густав Льобон. *Политическа психология*. Превод Константин Стоименов (Репринт на изданието - 1993 г.). София: Акта.
- Льоса 2007: Марио Варгас Льоса. Либерализмът в новото хилядолетие. Превод Мариана Мелнишка. В: *Манолов 2007*, с. 347-356.
- Люис и Симонс 2009: M. Paul Lewis and Gary F. Simons. Assessing Endangerment: Expanding Fishman's GIDS. *Revue Roumaine de Linguistique - special issue on endangered languages*.
- Маклуан 1962: McLuhan, Marshall. *The Gutenberg Galaxy; The Making of Typographic Man*. [Toronto]: University of Toronto Press.
- Малинов 1999: Светослав Малинов. *Консерватизмът (антология). Том 1 и 2*. София: Нов български университет.
- Малинов 2003: Светослав Малинов. *Модерната демократична идея (антология)*. София: Училище за политика.
- Манолов 2007: Калин Манолов (съставител). *Либерализмът. Идеи за свободно общество (антология)*. София: Нов български университет.
- Мантовани 1996: Mantovani, Giuseppe. *New Communications Environments: From Everyday To Virtual*. The CRC Press.
- Маршъл 1912: Marshall, David. Cultural Autonomy: a rapprochement between positivist and critical approaches to sociolinguistics. In: *International Journal of the Sociology of Language*, 213. Ed. By Fishman, J. A. and Otheguy, O. G.
- Мил 1993: Джон Стюърт Мил. *За свободата*. Превод Юлия Стефанова. София: Център за изследване на демокрацията. Англ оригинал: Mill, J. S. *On Liberty and Other Essays*. Oxford: Oxford University Press.
- Минева 2005: Емилия Минева (състав.). *Класици на анархизма*. София: ИК Кванти.
- Михайлова 2009: Михайлина Михайлова. *Цивилизацията на правата на човека*. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".
- Миятев 1938: Миятев, Кръстю. През вековете. Исторически, народописни и археологически статии. София: Българска историческа библиотека.
- Младенов 1993: Младенов, Максим. Българските говори в Румъния. София: БАН.
- Монтескьо 1984: Шарл Монтескьо. *За духа на законите*. Превод от френски Тодор Чакъров. София: Наука и изкуство.
- Мосъп 2011: Дейвид Мосъп. *Лексикален трансфер от английски на български в контекста на глобалните дискурси и идеологии* (ръкопис).
- Мочник 2001: Мочник, Растко. *Засрещания: Истории, преходи, вярвания*. София: Панорама.
- Мурдаров 1983: Владко Мурдаров. *Съвременни словообразователни процеси*. София: Наука и изкуство.
- Мурдаров и др. 2012: Владко Мурдаров и др. *Официален правописен речник на българския език*. София: Просвета.

- Мюлхойзлер 2001a: Mühlhäusler, P. (2001). Talking about Environment Issues. In: *The Ecolinguistic Reader: Language, Ecology, and Environment*. Edited by Fill, Alwin and Mühlhäusler, Peter. New York: Continuum, 31-42.
- Мюлхойзлер 2001b: Mühlhäusler, P. Linguistics and Biological Diversity. In: *The Ecolinguistic Reader: Language, Ecology, and Environment*. Edited by Fill, Alwin and Mühlhäusler, Peter. New York: Continuum, 159-171.
- Найденова, Джамджиева и Стаевска 2008: Найденова, Вихра; Джамджиева, Магдалина Стаевска, Вера (Състав.). *Качествени методи в социалните науки*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Нанева 2008: Димитрина Нанева. *Политическите идеологии*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Нелде 2002: Nelde, Peter. New Multilingualism - Perspectives for a European Language Policy. In: Kischel, Gerhard (Hg.). *Eurocom. Mehrsprachigen Europa durch Interkomprehension in Sprachfamilien. Tagungsband des Internationalen Fachkongresses im Europäische Jahr der Sprachen 2001, Hagen, 9.-10. November 2001*. Hagen: FernUniversität, 26 - 39.
- Нахир 1984: Nahir, M. (1984). Language planning goals: a classification. *Language Problems & Language Planning* 8, 294-327. Also in: *Sociolinguistics: The Essential Readings*. Eds. Paulston, Christina Bratt and G. Richard Tucker. Oxford: Blackwell.
- Неквацил 2006: Nekvapil, Jiří. From Language Planning to Language Management. Published in *Sociolinguistica* 20, Tübingen: Niemeyer, 92-104.
- Никулеску 1981: Al. Niculescu, *Outline history of the Romanian language*. Bucharest: Editura științifică și enciclopedică.
- Олброу 2001: Мартин Олброу. *Глобалната епоха*. Превод Кольо Коев. София: Обсидиан.
- Олсън 1965: Olson Jr., Mancour. *The Logic of Collective Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Оруел 1989: Оруел, Джордж. *Хиляда деветстои осемдесет и четвърта*. София: Профиздат.
- Осгуд и Сneider 1972: Osgood, Charles Egerton, and James G. Snider. *Semantic Differential Technique: A Sourcebook*. Chicago, Ill., [etc.]: Aldine.
- OSCE 1996: Report on the Linguistic Rights of Persons Belonging to National Minorities in the OSCE Area. *Organization for the Security and Coöperation in Europe. High Commissioner on National Minorities*.
- Отенхаймер 2007: Ottenheimer, H.J. 2007. *The Anthropology of Language: An Introduction to Linguistic Anthropology*. Kansas State: Thomson Wadsworth.
- Парето 1935: Vilfredo Pareto. *The Mind and Society*. New York: Harccourt, Brace.
- Патрик 2009: Patrick, Peter L. *Linguistic Human Rights: A Sociolinguistic Introduction*. Educational Materials. Essex.
- Пачев 2006: Пачев, Ангел. *Езиковите общности в условията на европеизация и глобализация*. София. СемаРШ.
- Пачев 2012: Пачев, Ангел. *Социолингвистичната структура на Европейския съюз*. Институт за български език към БАН (ръкопис).
- Пенев 1977: Боян Пенев. *История на новата българска литература*. Том.1. София: Български писател.
- Пентасулия 2004: Pentassuglia, Gaetano. 2004. *Minorités en droit international: une étude introductive. Minorités en question*. Strasbourg: Editions du Conseil de l'Europe.
- Пернишка 1980: Пернишка, Емилия. *Семантика на сложните прилагателни имена в съвременния български език*. София: Издателство на БАН.
- Пернишка и др. 2001: Пернишка, Емилия, Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи и значение в българския език*. София: Наука и изкуство.
- Пернишка 2001: Пернишка, Емилия. *Езикова култура, езикови въздействия и нравствени виждания. В: Традиция и съвременност в българския език*. София: Ун. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Пернишка 2010: Пернишка, Емилия, Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи и значение в българския език*. София: Наука и изкуство.
- Пиндър 2006: Джон Пиндър. *Европейският съюз. Кратко въведение*. Превел Владимир Ганев. София: 2006.
- Петкова 2011: Гертана Петкова. *Доколко мъртъв език е латинският? В: Проблеми на социолингвистиката* 10, 430-434.
- Пиндър 2006: Джон Пиндър. *Европейският съюз. Кратко въведение*. Превел Владимир Ганев. София: 2006.

- Пирон 1981: Piron, Claude. *Esperanto, European or Asiatic Language?* Rotterdam: Universal Esperanto Association, 1981.
- Пирон 1994: Piron, Claude. *Le défi des langues: du gâchis au bon sens*. Paris: L'Harmattan.
- Пороманска 2001: Стойна Пороманска (ред.). Симпозиум, посветен на 200-годишнината от смъртта на Ригас Велестинлис, на тема: Ригас и неговите последователи. 12 май 1998 г. В. Търново: Ровита.
- Попър 2003: Карл Попър. *В търсене на по-добър свят. Лекции и есета от трийсет години*. Превел Камен Лозев. София: Калъс и космополит.
- Попър 2005: Карл Попър. *Целият живот е решаване на проблеми*. Превел Камен Лозев. София: Калъс и космополит.
- Портър 2000: Porter, Stanley E. *Diglossia and Other Topics in New Testament Linguistics*. Sheffield, Eng: Sheffield Academic Press.
- Райнов 1993: Райнов, Васил. *Символното поведение на човека*. София. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”.
- Райнов 1998: Райнов, Васил. *За психосемантичната специфика на езиковото възприятие*. София. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”.
- Райнов, Мирчева и Костадинова 2008: Васил Райнов, Е. Мирчева, П. Костадинова. Съвременният български език и българската държава. В: *Български език и литература*. 2008, 1.
- Ранд 2006: Айн Ранд. *Капитализмът - непознатият идеал*. София: Издателска къща МаК, Изток и Запад.
- Решер 2001: Никълъс Решер. *Плурализмът. Против изискването за консенсус*. Превод Капка Герганова, Тодор Петков. София: Издателска къща КХ.
- Ромейн 2003: Romaine, Suzanne. *Education in a multilingual world*. UNESCO Education Position Paper.
- Ролс 1998: Джон Ролс. *Теория на справедливостта*. Превод Искра Велинова и Пламен Иванов. София: Издателство „София - А.С.”.
- Ролс 1999. Джон Ролс. *Политическият либерализъм*. Превод Кольо Коев. София: Обсидиан.
- Рос 1999: Ross, Malcolm D. *Exploring metatypy: How does contact-induced typological change come about?* Keynote talk, Australian Linguistic Society's annual meeting, Perth.
- Рисагер 1998: Risager, Karen. *Language and culture: global flows and local complexity*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Рисенто 1994: Ricento, T. 1994. Review – Linguistic Imperialism by Robert Phillipson. *TESOL Quarterly*. 28, no. 2: 421.
- Рисенто и Хорнбергер 1996: Ricento, T. K. and Hornberger, N. H. Unpeeling the onion: language planning and policy and the ELT professional. *TESOL Quarterly*, 30 (3). Language Planning and Policy (Autumn, 1996). 401-427.
- Рисенто 1997: Ricento, T. 1997. Language Policy: Dominant English, Pluralist Challenges William Egginton and Helen Wren (Eds.). *TESOL Quarterly*. 31, no. 4: 808-809.
- Рубин и Джернуд 1971: Rubin, Joan, and Björn H. Jernudd. *Can Language Be Planned? Sociolinguistic Theory and Practice for Developing Nations*. Honolulu: University Press of Hawaii.
- Рубин и Джернуд 1977: Rubin, Joan, and Björn H. Jernudd. *Language Planning Processes*. The Hague: Mouton.
- Рубин 1976: Rubin, Joan. *Language Planning in the United States*. The Hague: Mouton.
- Русев и Шопова 2008: Русев, Марин и Валентина Шопова. Глобални и регионални стратегии за преход към устойчиво развитие. В: *Геополитика, списание за геополитика, геостратегия и анализи*. 29 Март 2008.
- Русинов 1985: Русин Русинов. *История на българския правопис*. София: Наука и изкуство.
- Русо 1969: Жан-Жак Руссо. *Трактати*. Москва: Наука.
- Састре 2000: Sastre, Andreu Bauzá. *Language Planning and Political Ideology: A Crosscomparison between Catalonia, Valencia and the Balearic Islands on the Reintroduction of Catalan*. Unpublished dissertation. University of Southampton, 2000, Faculty of Arts School of Modern Languages.
- Сергиевски 1954: М. В. Сергиевский. *Введение в роменское языкознание*. Москва: Литература на иностранных языках.
- Скутнаб-Кангас и Филипсон 1994: Skutnabb-Kangas, Tove and Phillipson, Robert (eds.). *Linguistic human rights: overcoming linguistic discrimination*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Скутнаб-Кангас 2000: Skutnabb-Kangas, T. *Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights?* Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

- Скутнаб-Кангас и Филипсон 2001: Skutnabb-Kangas, Tove & Phillipson, Robert. Language ecology. In *Handbook of Pragmatics*, eds. Jef Verschueren et al. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 1-18.
- Скутнаб-Кангас и Филипсон 2008: Skutnabb-Kangas, Tove and Phillipson, Robert. A Human Rights Perspective on Language Ecology. In Volume 9. *Ecology of Language*, eds. Angela Creese, Peter Martin and Nancy H. Hornberger. *Encyclopedia of Language and Education*, 2nd edition. New York: Springer, 3-14.
- Смит 2007: Адам Смит. Фабриката за карфици. Превод Мариана Мелнишка. В: *Манолов 2007*, с. 197-204.
- Смит 1998: Smith, Ernie. 1998. What is Black English? What is Ebonics?, in Perry, Theresa and Delpit, Lisa (eds.). *The Real Ebonics Debate*, 49-58. Boston: Beacon Press.
- Соколова 1979: Бойка Соколова. *Албански възрожденски печат в България*. София: БАН.
- Соколова 1983: Sokolova, Bojka. 1983. *Die albanische Mundart von Mandrica*. Berlin, Wiesbaden: Harrassowitz in Komm.
- Стаменов 2011: Максим Стаменов. *Съдбата на турцизмите в българския език и българската култура*. София: Изток-Запад.
- Станимирова и Грозев 2000: Петя Станимирова и Константин Грозев (състав.). *Ние, народът. Политическата система на САЩ – документи и анализи*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Стеванович 1971: М. Stevanović. *Gramatika srpskohrvatskog jezika*, Zetinja.
- Стойчева 2011: Стойчева, Мая (съст.). *Езикови политики. България-Европа*. София: Ун. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Стойчева 2012: Стойчева, Мая. Принципът на многоезичието – основополагащ принцип на философията на европейската езикова политика. В: *Език и професионална комуникация. 30 години специализирано чуждоезиково обучение. Съст. Галина Павлова*. София: Ун. изд. „Св. Климент Охридски“, 97-111.
- Сокал и Брикмон 1998: Sokal, Alan D., and J. Bricmont. *Fashionable Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science*. New York: Picador USA.
- Стаму и Парашкевopoulos 2004: Stamou Anastasia G. and Paraskevopoulos Stephanos. Images of Nature by Tourism and Environmentalist Discourses in Visitors Books: A Critical Discourse Analysis of Ecotourism. In: *Discourse in Society* 2004; 15; 105.
- Тамбини 1996: Tambini, Damian. Explaining Monoculturalism: Beyond Gellner's Theory of Nationalism. In: *Critical Review* 10 (2), 251-270.
- Тамбини 2006: Tambini, Damian. What citizens need to know: digital exclusion, information inequality and rights. In: Richards, Ed and Foster, Robin and Kiedrowski, Tom, (eds.) *Communications - the next decade: a collection of essays prepared for the UK Office of Communications*. Ofcom, London, UK, pp. 112-124.
- Таули 1968: Tauli, Valter. *Introduction to a Theory of Language Planning*. Uppsala: Universitetet.
- Тилкиджиев 2002: Тилкиджиев, Николай. *Средна класа и социална стратификация*. София: ЛИК.
- Тръдгил 1983: Trudgill, Peter. *On Dialect*. Oxford: Basil Blackwell.
- Тръдгил 1986: Trudgill, Peter. *Dialects in Contact*. Oxford: Basil Blackwell.
- Тръдгил 1992: Trudgill, Peter. Ausbau sociolinguistics and the perception of language status in contemporary Europe. *International Journal of Applied Linguistics* 2:2.167-177.
- Тръдгил 2004: Peter Trudgill. Globalisation and the Ausbau sociolinguistics of modern Europe. In Anna Duszak and Urszula Okulska (eds.) *Speaking from the margin: global English from a European perspective*. Frankfurt: Peter Lang, 35-49.
- Тодоров 1965: Н. Тодоров. *Филики етерия и българите*. София: БАН.
- Толстой 1988: Н. И. Толстой. *История и структура славянских литературных языков*. Москва.
- Топалов 2003: Кирил Топалов. *Раковски и Ригас в културно-историческите модели на Балканското възраждане*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Торбов 1930: Цеко Торбов. *Философия на правото и юриспруденция*. София: Печатница Херман Поле.
- Триендафилидис 1938: М. А. Triantaphyllidēs, *Neoellēnikē grammatikē*, Athēna: Dēmētrakos.
- Трим без г.: Trim John L. M. Modern Languages in the Council of Europe 1954-1997. *International co-operation in support of lifelong language learning for effective communication, mutual cultural enrichment and democratic citizenship in Europe Language Policy Division*, Strasbourg.
- Тъпкова-Займова 1966: Тъпкова-Займова, Василка. Нашествия и етнически промени на Балканите през 6-и и 7-и век. София: Институт по балканистика.

- Търкъл 1995: Turkle, Sherry. *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. New York: Simon & Schuster.
- Уили и Рисенто 2002: Wiley, T. G., and T. Ricento. Editors' Introduction: Language Rights and Educational Access at the Crossroads, Past and Present. *Journal of Language Identity and Education*. 1, no. 3: 171-177.
- Уилсън 1975: Wilson, Edward O. *Sociobiology. The New Synthesis*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press.
- Уилиамс 1991: Williams, C.H. *Language planning and social change: Ecological speculations*. In: D.F. Marshall (ed.) *Language Planning Volume III* Philadelphia: John
- Уилиамс 1975: Williams, Joseph M. *Origins of the English Language, a Social and Linguistic History*. New York: Free Press.
- Унбегаун 1935: Boris Unbegaun. *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*, Paris: Honoré Champion (Travaux publiés par l'Institut d'études slaves, XV).
- Унбегаун 1973: Unbegaun, Boris. The Russian Literary Language: A comparative view. In: *The Modern Language Review*. Vol. 68, 4.
- Урутиа и Ласагабастер 2005: Urrutia, Iñigo & Lasagabaster, Iñaki. Language Rights as a General Principle of Community Law. In: *German Law Journal*, Vol. 8, 5.
- Уорф 1956: Whorf, Benjamin Lee, and John B. Carroll. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge, Mass: M.I.T. Press.
- Уорф 1972: Whorf, Benjamin Lee. The Relation of Habitual Thought and Behavior of Language. In: Blount, Ben G. (ed.). *Language, Culture and Society*. Prospect Heights, Illinois: Waveland Press. 64-84.
- Уотсън-Гедео 2004: Watson-Gegeo, Karen Ann. 2004. "Mind, Language, and Epistemology: Toward a Language Socialization Paradigm for SLA". *The Modern Language Journal*. 88, no. 3: 331-350.
- Улхайзер 2005: Curt Woolhiser. Political Borders and dialect divergence/convergence in Europe. In: P. Auer, Fr. Hinskens, and P. Kerswill. *Dialect Change. Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 236-262.
- Фалмерайер 1830: Fallmerayer, Jakob Philip. *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*. Stuttgart.
- Фасолд 2005: Ralph W. Fasold. Making Languages. In: *ISB4: Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism* edited by James Cohen, Kara T. McAlister, Kellie Rolstad, and Jeff MacSwan Cascadilla Press Somerville, MA.
- Фернбек 1997: Fernback, J. (1997). The individual within the collective: virtual ideology and the realization of collective principles. In: S.G. Jones (ed.), *Virtual Culture: Identity and Communication in Cybersociety*. London: Sage, 36-54
- Феърклог 1989: Fairclough, Norman. *Language and Power*. London: Longmann.
- Фил 2001: Fill, A. Ecolinguistics: State of the Art. In: *The Ecolinguistic Reader: Language, Ecology, and Environment*. Edited by Alwin Fill and Peter Mühlhäusler. New York: Continuum, 43-53.
- Фил и Мюлхойзер 2001: Fill, Alwin and Mühlhäusler, Peter (eds.). *The Ecolinguistic Reader: Language, Ecology, and Environment*. New York: Continuum
- Филипс 1993: Philips, Susan. A Marx-influenced approach to ideology and language: Comments In: *Pragmatics*, 2:3. International Pragmatics Association.
- Филипсон 1992: Phillipson, R.H. L. *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Фишмън и др. 1968: Fishman, Joshua A., Ferguson, Charles A. and Das Gupta, Jyotirinda (eds.). *Language Problems of Developing Nations*. New York: Wiley.
- Фишмън 1991: Fishman, Joshua A. *Reversing Language Shift*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Фишмън 1993: Fishman, J. A. (ed.): *The Earliest Stages of Language Planning. The "Firs Congress" Phenomenon*. New York: Mouton de Gruyter.
- Фишмън 1997: Fishman, Joshua A. *In Praise of the Beloved Language: A Comparative View of Positive Ethnolinguistic Consciousness*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Фишмън 1998-99: Fishman, Joshua A. The new linguistic order. *Foreign Policy* 113, (1998-1999). 26-32, 34-40.
- Фишмън 1999: Fishman, Joshua A. (ed.). *Handbook of Language and Ethnic Identity*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Фишмън 2001: Fishman, Joshua A. (ed.). *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Фиърън 1999: Fearon, James D. What is Identity (As We Now Use the Word)? *Department of Political Science Stanford University Stanford, CA*.

- Фон Баадер 1999: Вж. Малинов 1999:
- Фон Хайек 2007: Фридрих фон Хайек. Създаден ред и спонтанно възникнал ред. Превод Веселин Ненков. В: *Манолов 2007*, с. 186-196.
- Форсайт 2002: Дейвид П. Форсайт. *Правата на човека в международните отношения*. Превод Евелина Банева. София: Слънце.
- Фотев 1994: Георги Фотев. *Другият етнос*. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“.
- Фотев 2004: Фотев, Георги. *Диалогична социология*. София: Изток-Запад.
- Фъргюсън 1959: Ferguson, Charles A. Diglossia. *Word*, vol. 15, 1959, pp.325-40.
- Фъргюсън 1971: Ferguson, Charles A. *Language Structure and Language Use. Essays by Charles A. Ferguson, Selected and Introduced by Anwar S. Dil*. Stanford: Stanford Un. Press.
- Фъргюсън и Хюбнер 1996: Ferguson, Charles A., and Thom Huebner. *Sociolinguistic Perspectives: Papers on Language in Society, 1959-1994*. New York: Oxford University Press.
- Фукуяма 2006: Фукуяма, Франсис. *Краят на историята и последният човек*. Прев. от англ. Емил Георгиев, Кольо Коев. София : Обсидиан.
- Фукуяма 2004: Фукуяма, Франсис. *Строежът на държавата : Управление и световен ред през XXI век*. Прев. от англ. Кольо Коев. София: Обсидиан.
- Хабермас 1995: Юрген Хабермас. *Структурни изменения на публичността. Изследвания върху една категория на буржоазното общество*. Превод Стилиян Йотов. София: Център за изследване на демокрацията, Ун. изд. „Св. Климент Охридски“. Habermas, Jürgen (1962 trans 1989) *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a category of Bourgeois Society*.
- Хайм 1993: Heim, M. *The Metaphysics of Virtual Reality*. New York: Oxford University Press.
- Хаймс 1996: Hymes, Dell H. *Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality: Toward an Understanding of Voice*. London: Taylor & Francis.
- Халидей 1990: Halliday, M. A. K. New ways of meaning: a challenge to applied linguistics. In: *Journal of Applied Linguistics* 6. Reprinted in M. Piitz (ed.). *Thirty Years of Linguistic Evolution*,. Amsterdam: John Benjamins, 59–95.
- Хауген 1959: Haugen, Einar 1968(1959). Language Planning in Modern Norway. In: Fishman, Joshua A (ed.). *Readings in the Sociology of Languages*. Paris: Mouton de Gruyter, 673-687.
- Хауген 1966: Haugen, Einar. Dialect, Language and Nation. *American Anthropologist*, vol. 68 (1966), 922-35.
- Хауген 1966а: Haugen, Einar. Haugen, Einar. *Language Conflict and Language Planning; The Case of Modern Norwegian*. Cambridge: Harvard University Press.
- Хауген 1972: Haugen, Einar. *The Ecology of Language*. Stanford: Stanford University Press.
- Хауген 1973: Haugen, Einar. Language as a Human Problem. Boston: The MIT Press. Rew. in Daedalus, The Problems of Language. Vol. 102, No. 3, 1-4.
- Хелингър и Поуелс 2007: Hellinger, Marlis, and Anne Pauwels. *Handbook of Language and Communication Diversity and Change*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Хенкин 2006: Л. Хенкин. Революции и конституции. Превод Валентин Кръстев. В: *Йотов 2006*, 277-311.
- Хес и др. 1982: Hess, Beth B., Elizabeth Warren Markson, and Peter J. Stein. *Sociology*. New York: Macmillan.
- Хил 1992: Peter Hill. Language Standardization in the South Slavonic Area. In: Ammon, U. et al. (eds.) *Sociolinguistica* (1992) Berlin, New York: Walter de Gruyter. Pp. 108–150.
- Хобс 1994: Томас Хобс. Основи на философията: за гражданина. Глава 5, за причината и произхода на държавата. В: Панова и др. (ред.). *Европейска философия 17. и 18. в. Антология. Т. I*. София: Ун. изд. "Св. Климент Охридски", 85-90.
- Ходж и Крес 199: Hodge, Bob, and Gunther R. Kress. 1993. *Language As Ideology*. London: Routledge.
- Хокет 1960: Hockett, Charles Francis. *The Origin of Speech*. San Francisco, Calif: W.H. Freeman and Co, 1960.
- Хокет 1973: Hockett, Charles Francis. *Man's Place in Nature*. New York: McGraw-Hill, 1973.
- Хуберт 2006: Hubert, Henri. Technology. Introduction. In: Mauss, Marcel. *Techniques, Technology and Civilisation*. New York: Nathan Schlanger. Durkheim Press.
- Христов 2003: Иво Христов. Право и модерност. София: Кротал.
- Хъпчик 2002: Hupchick, Dennis P. *The Balkans from Constantinople to Communism*. New York: Palgrave.
- Хътчисън и Смит 1994: Hutchinson, John, and Anthony D. Smith. *Nationalism*. Oxford: Oxford University Press.

- Цибатов 2003: Zybatow, L. N., & Linguistisches Kolloquium. *Europa der Sprachen: Sprachkompetenz - Mehrsprachigkeit - Translation : Akten des 35. Linguistischen Kolloquiums in Innsbruck 2000*. Frankfurt am Main.
- Чембърс и Тръдгил 1980: J. K. Chambers and P. Trudgill. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Чешир 1991: Cheshire, Jenny. *English Around the World: Sociolinguistic Perspectives*. Cambridge [England]: Cambridge University Press.
- Чолева-Димитрова и Енев 2011: Чолева-Димитрова, Анна и Енев, Борян. Мода на личните имена в големите български градове. В: *Проблеми на социолингвистиката 10*, 106-116.
- Шатев 1936: Павел Шатев. Националните малцинства и самоопределението на народите. Трагедията на Балканите. София: Съгласие.
- Шифмън 1996: Shiffman, Harold. Linguistic's Definition: Mutual Intelligibility. Princeton University. Scat.sas.upenn.edu/haroldfs.
- Щайнке 2001: Щайнке, Кл. Проблеми на немския и българския език в нова Европа. В: *Българистика 2001*, София, БАН, с. 95-100.
- ЮНЕСКО 2003: Guide fort he developement of language education policies in Europe. *From Linguistic Diversity to Plurilingual Education*. Editor - Beacco, Jean-Claude Strasbourg: Council of Europe.
- Янакиев 1997: Янакиев, Мирослав. *Неогоя*. Непубликуван ръкопис. 80 стр.

ПРИНОСНИ МОМЕНТИ В ДИСЕРТАЦИЯТА:

1. Въведена е нова гледна точка към проблемите на езика и е разработено ново за България научно направление – интердисциплинарната наука *еколингвистика*.
2. Дадено е определение на нов за нашата наука, но все по-актуален в общеевропейски и международен план, термин – *лингвистични права на човека*.
3. С оглед на подробните анализи на случаите на езикова дискриминация, езиков геноцид и нарушенията на езиковите права е направен обстоен теоретичен и исторически преглед на либералната теория за човешките права.
4. Разгледани са редица теории, включително и най-новите, обясняващи сложните отношения между езика и властта (държавна, корпоративна, колективна, групови). Свободата на индивида и неговата езикова самоличност са разгледани като прояви на социална отговорност, разпростираща се от отделния съзнателен езиков носител върху цялото общество.
5. Социалната отговорност спрямо езиковото разнообразие в национален и международен план е проучена и изложена с помощта на обобщаващи модели и примери.
6. Направен е анализ на отговорността на Обединена Европа за запазването на езиковото и културното разнообразие и са разгледани юридическите норми, предписания и инструменти, свързани с този актуален процес.
7. Въведен е терминът *глокализация*, който осигурява баланс между глобалното и локалното, и на тази основа обхватът на анализите се насочва върху лингвистичните права на Балканите (предимно от диахронно гледище, но с оглед на модерната епоха). Проследено е в сравнителен план развитието на балканските книжовните езици и са направени обобщения във връзка с малцинствените проблеми.
8. Във фокуса на същия модел, чрез стесняване на обхвата на наблюденията и анализите, е отделено най-голямо внимание на българските езикови практики. Проблемите на българската езикова ситуация изпъкват по нов начин на фона на общите балкански и европейски тенденции.
9. Направен е дискурсен анализ на текстове, свързани с екологичната тема у нас, като е обърнато внимание главно на лексиката и словообразуването. Така у нас се поставя началото на известното в редица научни среди направление *критичен анализ на екологичния дискурс*. Резултатите от този анализ са актуални при международните езикови контакти и подпомагат преводите на основни текстове и документи на Европейския съюз. В тази връзка се обсъждат и допълват постиженията на съвременната лексикография.

ПУБЛИКАЦИИ НА ЧАСТИ ОТ ДИСЕРТАЦИЯТА, РЕЦЕНЗИИ И ПОЗОВАВАНИЯ:

- Ангелов 1997: Angelov, Angel G. Glottopolitics in the Balkans during the Twentieth Century. In: *The European Legacy: Toward New Paradigms*, 1997, Vol. 2, Issue 3. Cambridge, MA: MIT Press, 411-417. Вж . също и в: *Taylor and Francis Online*.
Статията е цитирана на две места в Wikipedia под темите - *Macedonian Nationalism* и *Krste Misirkov*.
- Ангелов 2000а: Angelov, Angel G. Globalization and Local Patriotism. In: *Globalization and Cultural Differences*, Sofia, Fulbright, 165-168.
- Ангелов 2000б: Ангелов, Ангел Г. Political Border as a Factor for Language Divergence. In: *Sprachwandel in der Slavia*, Lew Zybatow (Hrsg.), Frankfurt am Main: Peter Lang – Linguistik International, B. 2, 613-633.
- Цитирания:
1. На стр. 33 и 37 в: Peter Auer. Europe's sociolinguistic unity, or: A typology of European dialect/standard constellations. In: N. Delbecque, J. van der Auwera, D. Geeraerts (eds.). *Perspectives on Variation. Sociolinguistic, Historical, Comparative*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 2005. Pp. 7-42.
 2. На стр. 245 и 359 в: C. Woolhiser. Political Borders and dialect divergence/convergence in Europe. In: P. Auer, Fr. Hinskens, and P. Kerswill (eds.). *Dialect Change. Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge: Cambridge University Press. 2005. Pp. 236-262.
 3. На стр. 515 в C. Woolhiser. Border effects in European dialect continua. In: B. Kartmann and J. Van der Auwera. *The Languages and Linguistics of Europe. A comprehensive guide*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 2011.
 4. На стр. 7 и 359 в: Fr. Hinskens, P. Auer, and P. Kerswill. The Study of dialect convergence and divergence: conceptual and methodological considerations. . In: P. Auer, Fr. Hinskens, and P. Kerswill (eds.). *Dialect Change. Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge: Cambridge University Press. 2005. Pp. 1-50.
 5. На стр. 116 и 118 в: Christian Voss. Purismus im tito-jugoslawischen und postjugoslawischen Makedonien: Lafi si kak sakaš oder Govorete makedonski? In: Dónall ó Riagáin & Th. Stolz (Hrsg.). *Purism. Second Helping*. Bochum: Brockmeyer, Diversitas Linguarum, 6. 2004. 99-119.
 6. Цит. на стр. 56 в: Christian Voss. Linguistic Divergence and (Re)Convergence within the Macedonian Standard/Dialect Continuum. In: Raymond Detrez and Pieter Plas (eds.). *Developing Cultural Identity in the Balkans. Convergence vs. Divergence*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 2005.
- Ангелов 2002а: Ангелов, Ангел Г. Лексикални маркери в две ситуации на полиглосия. В: *Проблеми на социолингвистиката* 7, София, 138-145.
- Ангелов 2002б: Ангелов, Ангел Г. Language of Law or Grammar of Freedom. In: *Knowledge, Power and Freedom in a Changing World*, Sofia, Fulbright, 334-341.
- Ангелов и Мрашал 2006: Angelov, Angel G. Marshall, David F. (eds.). Overcoming Minority Language Policy Failure: The Case for Bulgaria and the Balkan. A special issue of *International Journal of the Sociology of Language* 179. 2006, eds. Angel G. Angelov and David F. Marshall.
- Цитирания:
1. Цит. в: Mark Richard Lauersdorf. Slavic Sociolinguistics in North America: Lineage and Leading Edge. In: *Journal of Slavic Linguistics*. Volume 17, Number 1, Winter - Spring 2009, pp. 3-59.
 2. Цит в: Rossen Vasilev. Restoring the Ethnolinguistic Rights of Bulgarian Turkish Minority. In: *Ethnopolitics*, vol. 9, No 3-4, pp. 295-329, 2010.
 3. Цит. в: David Marshall. Book Review: An Introduction to Language Policy: Theory and Method. ... *Journal of English Linguistics*.
eng.sagepub.com/cgi/reprint/37/2/193.pdf Apr 2010.
- Ангелов 2006а: Ангелов, Ангел Г. Bulgaria: Language Situation. In: *Encyclopaedia of Language and Linguistics*. Second edition. Keith Brown editor-in-chief. Amsterdam, Elsevier, 147-148.
- Ангелов 2006в: Angelov, Angel G. Introduction: Ethnolinguistic minority language policies in Bulgaria and their Balkan context (co-autorship with David F. Marshall). In: *International Journal of the Sociology of Language* 179, Eds. Angel G. Angelov and David F. Marshall, 1-28.

Ангелов 2008: Angelov, Angel G. La langue bulgare au-delà des frontières. In: Comati, Sigrun (Hrsg.). *Bulgaristica - Studia et Argumenta. Festschrift für Ruselina Nitsolova zum 65. Geburtstag*. München, Otto Sagner, 607-615.

Ангелов 2009а: Ангелов, Ангел Г. Езиковите права и езиковата ситуация у нас и в някои съседни страни. В: сп. *Език и литература*, кн. 1-2, 32-44.

Цит. на стр. 13 в: Радева, Василка. Славянските езици и техните диалекти – научно изследване и „ненаучно” интерпретиране. В: *Истина, мистификация, лъжа в славянските езици, литератури и култури. Сборник с доклади от десетите национални славистични четения, посветени на 90-годишнината от рождението на проф. Светомир Иванчев, 22-24 април 2010 г.* Състав. Иванова, Найда и др. София: Лектура, 7-15.

Ангелов 2009б: Ангелов, Ангел Г. Тоталитарният опит като полезен за разбирането на либералната теория. В: *Преходи и граници. Сборник доклади от 15-годишна научна конференция на Факултета по славянски филологии на Софийския университет "Св. Климент Охридски"*. Съставители: Панайот Карагьозов и Юлиана Стоянова. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 370-378.

Ангелов 2011а: Ангелов, Ангел Г. Езиковата картина на света в светлината на социолингвистиката. В: *Езикът и социалният опит. Проблеми на социолингвистиката, 10*. Състав.: А. Ангелов и др. София: Международно социо-лингвистическо дружество, 116-120.

Ангелов 20011б: Angelov, Angel G. Les droits de l'homme et les étapes précoces de planification des langues balkaniques. В: *Балканско езикознание*, 2011, 50, стр. 33-48.

Ангелов 2012а: Ангелов, Ангел Г. Езиково планиране и езикова политика: стари и нови подходи. В: *Чуждоезиково обучение*. Год. 39, 3, 199-215.

Ангелов 2012б: Ангелов, Ангел Г. Закони, шаблони и творчески отклонения в поведението и в езика. В: Адриана Емилова Симеонова-Дамянова (състав.). *Игри, актьори, роли в класната стая и в живота. Юбилеен сборник с докладите от националната конференция в чест на проф. д-н Мария Герджикова*, София, Булвест 2000, 242-249.

Ангелов 2012в: Ангелов, Ангел Г.: *Еколингвистика: Екология на застрашените езици и лингвистика на застрашените екосистеми*. София: Международно социо-лингвистическо дружество. Монография, 327 стр.

Рецензии:

Цветомира Венкова. В: *Балканско езикознание*, 51 (2012), 2-3, стр. 243-247.

Кирил Димчев. Машабност и новаторство в труд по проблемите на еколингвистиката. В: *Български език и литература*, год. 55, кн. 1, 2013, стр. 76-79. Втора рецензия в: *Съпоставително езикознание*, 2013, кн. 4 (приета за печат).

Любима Йорданова. В: *Литературен клуб*, електронна публикация на 17.12.2012 г.

Под печат:

Diglossia in a Small Bulgarian Town – Доклад, четен на конференцията *ICLaVe 6, Language Variation in Europe*, 2011, Фрайбург, Германия (в съавторство с Е. Димитрова).

Модернизацията на балканските езици като усилие за скъсване с ориентализма. В: *Доклади в чест на проф. Пенка Самсарева, ФКНФ*.

Les minorités traditionnelles et nationales en Europe du sud-est et leurs droits linguistiques. *Proceedings of Deuxièmes Journées des Droits Linguistiques*, Université de Teramo, May 20-23, 2008, Терамо, Италия.

Les droits linguistiques et les étapes précoces de modernisation des langues balkaniques, in: Marilena Karyolemou (ed.). *Policy and Language Planning in the Mediterranean*. Cambridge MA: Cambridge Scholars.

Повсеместната урбанизация – фактор за нивелацията между българските диалекти. В: Доклади от конференцията *Другата България*. Проект на ФСлФ, Институтът по етнография и фолклор към БАН, Народна библиотека Св. Св. Кирил и Методий.